

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Віталій Тацієнко

**ПОВСЯКДЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО
СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

монографія

Умань

Видавець «Сочінський М. М.»

2018

УДК 94(477.41)''17/19'':2(477)(09)

T12

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 13 від 26 червня 2018 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор В. М. Андрєєв (Херсонський державний університет);

доктор історичних наук, професор Т. В. Кузнець (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини);

доктор історичних наук, професор О. П. Тригуб (Чорноморський національний університет імені Петра Могили).

Тацієнко В. С.

T12 Повсякдення православного сільського духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : монографія / Віталій Тацієнко; Уманський державний пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2018. – 224 с.

ISBN 978-966-304-274-9

У монографії на основі численних джерел висвітлюється повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. Розглядається місце духовенства в соціальній структурі суспільства, характеризується матеріальне забезпечення, особливості шлюбно-сімейних відносин, акцентується увага на заходах церковної адміністрації, спрямованих на підвищення морального рівня священно- і церковнослужителів. Окрема увага приділена освітньому рівню, місцю благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру та дозвіллю парафіяльного духовенства.

Книга адресована історикам, краєзнавцям, а також усім, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477.41)''17/19'':2(477)(09)

На обкладинці використано фото церкви св. Параскеви с. Максимівки Уманського району Черкаської області.

ISBN 978-966-304-274-9

©Тацієнко В. С., 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	
1.1 Історіографія проблеми	8
1.2 Джерельна база та методологія дослідження	17
Розділ 2. Еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства	
2.1 Правове становище та обов'язки	23
2.2 Духовенство в системі соціальних відносин	40
Розділ 3. Матеріально-побутові умови життя духовенства	
3.1 Землезабезпечення та землекористування	58
3.2 Плата за треби та державне утримання	68
3.3 Житлове забезпечення	85
3.4 Забезпечення бідних духовного стану	95
Розділ 4. Шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва	
4.1 Шлюбні відносини	110
4.2 Сімейне життя	118
4.3 Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності	126
Розділ 5. Культурно-освітні потреби та дозвілля парафіяльного духовенства	
5.1 Освітній рівень	137
5.2 Місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру	147
5.3 Дозвілля духовенства	159
Висновки	167
Використані джерела та література	173
Додатки	216

ВСТУП

Відновлення державної незалежності України спричинило нові історичні реалії, сприяє формуванню нових історіографічних концепцій та методологічних парадигм, які зумовлюють необхідність вивчення мікроісторичних явищ методом так званої «історії повсякденності». Накопичений досвід вивчення минулого на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів диктує необхідність застосування комплексної реконструкції історії. А саме комплексність є визначальною рисою історії повсякденності, яка загалом має чітко виражений інтегративний характер. Адже об'єктом дослідження повсякденної історії є людська історія, яка включає вплив подій на щоденне життя людей, їх побут, ментальність, стереотипи, приватне життя тощо.

На тлі досить значного за обсягом емпіричного матеріалу, описів документів, джерел, персоналій, фактів, явищ у сфері православно-церковного життя кінця XVIII – початку XX ст. поодинокими на сьогодні залишаються спроби узагальненого, ідеологічно чи конфесійно незаангажованого, об'єктивного осмислення процесів, що відбувалися у тогочасному церковному середовищі України. Тим паче коли йдеться про персоніфікацію церковної історії та про вивчення повсякденного життя православного духовенства на українських землях. Останнім часом тільки почали з'являтися праці, які ламають радянські стереотипи знеособлення історії і в т. ч. історії Православної церкви в Україні. А між тим дослідження повсякденного життя православного духовенства на українських землях в кінці XVIII – на початку XX ст. дає можливість ширше застосовувати персоналістичний вимір минувшини, прослідкувати еволюцію відносин між православними вірянами та їх пастирями, виявити причини кризових явищ у середовищі православного священства в умовах русифікаторської політики Росії щодо українського населення імперії. Отже, актуальність визначеної проблеми зумовлена необхідністю поглиблення наукового пошуку та комплексного підходу до вивчення історії Православної церкви в Україні. Актуальності додає і те, що дана проблема не була окремим

предметом наукового дослідження, а між тим, викликає науковий та пізнавальний інтерес.

Одна із дев'яти православних єпархій, створених на українських землях – Київська – була особливою. Адже тут знаходилась митрополича кафедра, тут була найпотужніша система духовної освіти, тут парафіяльне духовенство перебувало під пильним контролем Св. Синоду та імперської влади. І за таких умов, як свідчать джерела, парафіяльне духовенство з усіх привілейованих суспільних станів найменше піддавалось русифікації. Священницькі родини переростали у священницькі династії, які у приватному, повсякденному житті оберігали і зберігали дідизні традиції. Не дивлячись на загальну тенденцію віддалення церкви від народу, вони були найбільше пов'язані з православним населенням, і особливо в побуті найдовше зберігали українськість.

Комплексний підхід до реконструкції історії Православної церкви в межах Київської єпархії можливий і на часі тому, що подієва історія може вважатися висвітленою. Здобутками історіографії є дослідження державно-правового регулювання діяльності церкви в зазначений період, нормативно-правової бази, структурної реконструкції вертикалі церковної влади та єпархіальних органів, еволюції соціально-економічного становища церкви, культурно-освітньої діяльності православного духовенства, досвід історико-біографічних досліджень тощо. А так званий зворотний бік чи фонове забезпечення загальної історії, що є самостійним і необхідним чинником історичного процесу, все ще залишається не висвітленим. Це і визначає актуальність вивчення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства у зазначений період.

Метою нашого дослідження було вивчення повсякденного життя православного духовенства сільських парафій, виокремлення чинників, що на нього впливали, увиразнення еволюції духовенства в умовах русифікаторської політики самодержавства щодо України.

Для реалізації цієї мети нами були визначені такі дослідницькі завдання:

- вивчення стану наукової розробки та джерельної бази даної теми;
- відтворення еволюції соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства, його місця в системі тогочасних соціальних відносин;
- висвітлення матеріально-побутових умов життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії;

-
- увиразнення особливостей шлюбно-сімейних стосунків сільського православного духовенства;
 - характеристика заходів церковного керівництва щодо підвищення моральності кліриків та з'ясування найпоширеніших причин епитимій духовенству;
 - з'ясування освітнього рівня та культурно-освітніх потреб православних пастирів;
 - виокремлення особливостей дозвілля сільського парафіяльного духовенства.

Об'єктом дослідження було православне парафіяльне духовенство Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження ми обрали повсякденне життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Хронологічні рамки дослідження включають кінець XVIII – початок XX ст., а точніше 1797 р. – 1918 р. Нижня хронологічна межа – утворення Київської єпархії, що співпадала з межами однойменної губернії, а верхня – відділення церкви від держави, що змінило становище і життя духовенства.

Географічні межі роботи локалізуються межами Київської єпархії, яка співпадала з Київською губернією у складі 12 повітів.

Методологічною основою даного дослідження є поєднання принципів історизму, об'єктивності, системності, комплексності, плюралізму. Спираючись на зазначені принципи, у процесі дослідження застосовано такі дослідницькі методи: проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, систематизації та логічного аналізу. Поєднання названих принципів та методів сприяли комплексному аналізу обраної проблеми та досягненню поставленої мети.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі широкої джерельної бази, вперше здійснюється спроба комплексної реконструкції повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – на початку XX ст. Зокрема, вперше:

- введено до наукового обігу значну кількість нових документів, що відображають повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії;
- досліджено рівень матеріального забезпечення парафіяльного кліру Київщини як чинник, що впливав на відносини

-
- духовенства з іншими суспільними станами тогочасного суспільства;
- увиразнено особливості сімейного побуту православного духовенства, зокрема, умови укладання шлюбів, родинні відносини, виховання дітей;
 - проаналізовано заходи церковної адміністрації спрямовані на підвищення морального рівня священно- і церковнослужителів;
 - виявлено найпоширеніші причини єпитимій, відзначено, що девіантна поведінка духовенства спостерігалася значно рідше, ніж між представниками інших суспільних станів.
 - показано взаємозв'язок освітнього рівня парафіяльного духовенства з його соціальним становищем;
 - показано особливості дозвілля в середовищі парафіяльного духовенства;

Маємо надію, що основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал можуть бути використані в шкільних та вузівському курсах історії України. Вони значною мірою доповнять історичне краєзнавство, історію Православної церкви та історію української культури. Окрім того, дане дослідження може стати відправною точкою для поглиблення наукового пошуку в царині церковної історії.

Автор висловлює щирі подяки співробітникам Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, наукових бібліотек, колегам з кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Окрема велика подяка завідувачу кафедри історії України, доктору історичних наук, професору Кузнець Тетяні Володимирівні за численні консультації та поради.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1

Історіографія проблеми

Історія повсякденності є сучасним напрямом історичних досліджень, який сформувався у західноєвропейській історіографії в другій половині ХХ ст. і пов'язаний із діяльністю французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель). Її представники звернули увагу на необхідність соціально-антропологічного підходу в історіописанні, протиставляючи звичній глобальній історії щоденне життя «звичайних» людей. Саме Ф. Бродель і ввів поняття «повсякденність» та присвятив працю цілісному зображенню щоденного життя людей XV-XVIII ст.¹ В окремий напрям історичної науки повсякденність виділилась у Німеччині, де у 1980-х роках почалось активне дослідження буденного життя, особливо у період нацистського тоталітарного режиму. Одним із провідних дослідників цього напрямку є А. Людтке.

Людинознавча історія активно розвивалася в зарубіжній історіографії. Варто виокремити значний науковий доробок американських дослідників Чиказького університету – представників школи Ш. Фіцпатрік – з різних проблем історії Радянського Союзу сталінської доби. В контексті соціальної історії здійснено дослідження Г. Алексопулоса², Дж. Хесслера³ присвячене радянській торгівлі, М. Леноє⁴ – ролі газет у створенні нової революційної культури. Комплексному дослідженню щоденного життя 30-х років присвячені ґрунтовні праці Ш. Фіцпатрік⁵. Ці роботи позбавлені ідеологічного забарвлення та написані із застосуванням сучасних методологічних підходів. Конкретно-історичні праці зарубіжних авторів з тематики повсякдення мають важливе значення для формування сучасної методології історичної науки.

Сприятливі умови для вивчення історії повсякденності склалися після розпаду СРСР, з огляду на звільнення від ідеологічного диктату та можливість вільно ознайомлюватись із напрацюваннями зарубіжної історіографії. На теренах пострадянського простору з 90-х років ХХ ст. спостерігається тенденція наукового зацікавлення

соціально-антропологічним напрямом. Серед країн колишнього СРСР найдинамічніше історія повсякденності розвивається у сучасній російській історіографії, де накопичено значний досвід у вивченні щоденного життя. Вагомий внесок у дослідження проблематики історії повсякденності зробили Н. Лебіна⁶, О. Зубкова⁷, О. Осокіна⁸, С. Журавльов⁹, В. Аксьонов¹⁰, Ю. Аксютін¹¹. Над методологічними підходами до вивчення повсякдення працюють О. Курьянович¹², Н. Пушкарьова¹³. Важливе значення має публікація видавництвом «Молода гвардія» серії книг російських та зарубіжних авторів під загальною рубрикою «Живая история: Повседневная жизнь человечества», які в популярному викладі описують щоденне життя в різні епохи¹⁴.

В останні роки історія повсякденності набирає все більшої ваги й у вітчизняній історіографії. Слід відзначити змістовні роботи Н. Коцур¹⁵, П. Кравченка¹⁶, Л. Ковпак¹⁷, В. Даниленка¹⁸. Свідченням активного зацікавлення антропологічно зорієнтованим історіописанням є ряд дисертаційних досліджень: О. Лукашевича¹⁹, О. Ісайкіної²⁰, В. Вовка²¹, М. Герасимової²², О. Прохоренко²³, Т. Нагайка²⁴, О. Тевікової²⁵, О. Вільшанської²⁶, А. Шауренко²⁷. Віховою подією у вітчизняній історіографії стало започаткування 2010 р. в Інституті історії НАН України серії колективних монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні»²⁸. Окрім того, дослідження з щоденної історії публікуються в низці періодичних видань, зокрема «Соціум. Альманах соціальної історії», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» та ін. Над теоретичними питаннями проблеми працюють О. Коляструк²⁹, О. Удод³⁰, В. Головка³¹, які зосереджують увагу на необхідності вивчення повсякдення, методології та прийомах дослідження, звертаються до історіографії питання, міждисциплінарних зв'язків, що є характерною ознакою цього напрямку. Однак на сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення поняття повсякденності, різняться погляди щодо встановлення її меж. Дискусійними залишаються питання теоретичного окреслення історії повсякденності – встановлення предмету, методології. Все ж попри інституалізаційну незавершеність цього напрямку в історіографії, що знаходиться на стадії становлення, склались загальні спільні межі історії щоденного життя. В «Енциклопедії історії України» подається таке визначення історії повсякденності: «В рамках цього напрямку ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов

проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо переважної більшості населення ("пересічних людей") тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період. Історія повсякдення є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії "безіменним" і "мовчазним"»³².

Таким чином, центр дослідницького інтересу все більше зміщується на пересічних людей з їх щоденними турботами, проблемами, баченням навколишнього світу. Вивчення історії повсякдення є актуальним та й необхідним, адже сприяє більш достовірному дослідженню історичних процесів, які набувають більш «живого» вигляду і дає змогу «зсередини» наблизитися до розуміння людського минулого.

В українській історіографії спостерігається значне зацікавлення дослідників проблематикою повсякденного життя і здійснюються важливі кроки у його вивченні. Адже все більше уваги потребує дослідження звичного, повторюваного, побутового, такого, що уявляється «нормальним» у контексті існування певного суспільства в конкретний проміжок часу³³. У радянський період питання повсякдення практично не порушувалися. З цього приводу О. Коляструк зазначає: «Підпорядкована методології марксизму-ленінізму, тодішня українська історична наука торкалась проблем щоденного життя людини лише у межах постановки інших проблем»³⁴. Зрештою у перше десятиліття після здобуття незалежності необхідність написання нової історії України крізь національно-державницьку призму відсунула проблематику повсякдення. Нині ж цей напрям історичних досліджень цілком визнаний за необхідний, без якого зображення минулого залишатиметься неповним.

Сучасні українські дослідники, що розробляють тематику повсякдення, звертаються переважно до вивчення щоденного життя радянської доби, активно розпрацьовують різні аспекти міського повсякдення. Але повна історія повсякдення (звісно, у різних часових межах) складається з окремих сегментів: повсякденного життя різних суспільних станів та категорій населення. Тому для створення загальної картини повсякденного життя населення певного періоду нагальною є потреба у комплексному дослідженні повсякденного життя селянства, робітництва, купецтва, духовенства, дворянства

тощо в різні часові проміжки, що знаходиться на початковій стадії своєї розробки. Кроком до вирішення цього завдання є дана монографія.

Історія Православної церкви, складовою частиною якої є повсякденне життя духовенства, є однією з актуальних проблем історичної науки. В останні десятиліття вона активно розпрацьовується, а тому має чималу історіографію. Історіографію Православної церкви умовно можна поділити на чотири групи: дореволюційна, радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Першим власне історичним дослідженням парафіяльного духовенства є праця професора Казанської духовної академії П. Знаменського³⁵, у якій висвітлюються питання виборності членів причтів, правового та матеріального становища, духовної освіти, стосунків, що вибудовувались між церквою і державою. Узагальненим дослідженням історії церкви XIX ст. та становища православного кліру є робота С. Рункевича³⁶. Однією з перших праць, де предметом дослідження постало висвітлення матеріального забезпечення духовенства імперії, є робота М. Григоровича³⁷. Цій проблемі присвячене дослідження В. Кільчевського³⁸, однак більшу увагу автор зосереджує на прибутках церков та монастирів. Зверталися дослідники і до питання взаємин між кліром та мирянами. А. Папков³⁹ називає головною причиною віддаленості вірян від духовенства стану замкнутість останнього та наголошує на необхідності виборності священно-, церковнослужителів і надання парафіям прав юридичної особи. Перетворення у церковному житті за Олександра II, аналіз змін, що відбулися у правовому та матеріальному становищі парафіяльного кліру, вивчали В. Миротворцев⁴⁰, М. Руновський⁴¹. Варто відзначити роботу Є. Голубинського⁴², де порушуються питання обов'язків духовенства, його моральності, церковного управління. Особлива увага приділяється проблемі реформування церкви. Зокрема, цьому присвячена праця Ф. Благовидова⁴³. В. Шульгін, досліджуючи діяльність київського генерал-губернатора Д. Бібікова, акцентував увагу на наростанні антицерковних настроїв серед селянства у 40-50-х роках XIX ст.⁴⁴ Важливе значення серед інших здобутків дореволюційної історіографії мають праці І. Преображенського⁴⁵, П. Забеліна⁴⁶, І. Чижевського⁴⁷, В. Мілютіна⁴⁸, Н. Глубоковського⁴⁹.

Таким чином, огляд указаних публікацій засвідчує, що вченими дореволюційного періоду проведено значну роботу в дослідженні

становища православного духовенства як стану, його матеріального забезпечення, освіти, стосунків з мирянами та ін. Автори висловлювали власне бачення необхідних змін. Хоча ці праці й не позбавлені тенденційності у викладі матеріалу, адже значна частина дослідників брала участь в церковному житті чи мала священицький сан, все ж мають значну цінність, оскільки є багатими фактологічно. Варто відзначити характерну рису дореволюційної історіографії – ігнорування регіональних відмінностей церковного життя в українських єпархіях. Роботи цього періоду носять загальний характер, дослідники вивчали духовенство у масштабі імперії, відповідно події викладалися у загальноросійському контексті.

Винятком є праці історико-біографічного характеру, присвячені київським митрополитам, які є цінними для нас. Серед них А. Белгородського⁵⁰, що досліджував діяльність митрополита Ієрофея (Малицького), В. Чехівського⁵¹ – Гавриїла (Банулеско-Бодоні), П. Орловського⁵² та С. Карпова⁵³ – Євгенія (Болховітінова), Ф. Тітова⁵⁴ – Іоанікія (Руднева), основою яких звичайно є місцеві джерела, зокрема, архівний матеріал Київської духовної консисторії. Автори торкалися і окремих аспектів повсякденного життя духовенства.

Із утвердженням радянської ідеології склалися умови, що унеможливлювали об'єктивне дослідження релігійної тематики. В рамках радянської атеїстичної науки формувалось відверто негативне ставлення до церкви та викривлено трактувалися події церковно-релігійного життя, а увага істориків зосереджувалася на соціально-економічній та політичній складових проблеми. Головний акцент ставився на союз церкви і держави та матеріальне забезпечення духовенства, яке порівнювалось із відчутно нижчим добробутом широких верств суспільства – селянства та робітництва. Священно- і церковнослужителі поставали експлуататорами трудового народу, що цілком підтримували політику царського самодержавства. Серед досліджень цього періоду варто відзначити праці Б. Тітлінова⁵⁵, Б. Кандідова⁵⁶, М. Нікольського⁵⁷, Є. Грекулова⁵⁸, П. Зайончковського⁵⁹, П. Зирянова⁶⁰, які містять важливий фактичний матеріал, однак, з огляду на заідеологізованість, значної цінності для сучасних дослідників не мають. З них виділяється праця «История русской церкви» М. Нікольського, де розглядаються питання станової замкнутості духовного стану, спадковості при заміщенні священно- і церковнослужительських посад та вказується на головну роль

держави у цьому, акцентується увага на причинах кризи церкви. Це була перша вагома праця радянського періоду, що вийшла друком у 1930 р. і залишалась, по суті, єдиною такого типу до початку 60-х років, не втративши свого значення і до кінця 80-х років ХХ ст.

Відхід від усталеного погляду на роль церкви та духовенства у суспільному житті розпочався з проголошення курсу на перебудову та гласність. Свідченням цього є колективна монографія за редакцією О. Клібанова «Русское православие: вехи истории» (1989 р.)⁶¹.

На зовсім інших принципах базувалася діаспорна історіографія представниками якої були видатні вчені – М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Власовський, Н. Полонська-Василенко. Зарубіжна україніка є безсумнівно важливим історіографічним надбанням.

У праці «З історії релігійної думки на Україні»⁶² (1925 р.) М. Грушевський розглядає ставлення вірян до Православної церкви, їх взаємини з духовенством, наголошуючи на відчуженні народних мас через засилля «казьонщини та мертвечини» і приходять до висновку, що «селянство все гостріше відчувало в сій верстві елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту»⁶³.

Д. Дорошенко у роботі «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу»⁶⁴ (1940 р.) звертається до ролі Православної церкви та духовенства у житті українського суспільства, русифікаторських заходів російського самодержавства, зауважуючи, що все ж поставленої мети уряд не досяг.

Окреме місце в історіографії належить ґрунтовній роботі І. Власовського «Нарис історії української православної церкви»⁶⁵ (1957 р.), що не втратила науково-методологічного значення і нині. Це найзмістовніше дослідження серед істориків української діаспори, де характеризується русифікація Православної церкви, національно-релігійні традиції народу, звертається увага на участь священно- і церковнослужителів у початковій освіті, переклад Святого Письма українською мовою. Водночас автор не погоджується із твердженням М. Грушевського про збайдужіння суспільства до церкви⁶⁶. І Д. Дорошенко й І. Власовський обстоюють позицію близькості парафіяльного духовенства з вірянами та підкреслюють, що попри русифікаторські заходи, з цієї верстви та духовних навчальних закладів вийшло чимало національно свідомих діячів української культури, науки, громадського життя, вказують їх імена⁶⁷. Такої ж думки дотримується і Н. Полонська-Василенко⁶⁸.

Лише із відновленням незалежності України вчені отримали

можливість неупередженого, об'єктивного, дійсно наукового підходу до переосмислення історичного минулого, зокрема й у вивченні релігійної тематики. Церковна проблематика почала привертати все більшу увагу науковців і перетворилася на один із важливих напрямів дослідження історичної науки. Варто виділити змістовну роботу О. Крижанівського⁶⁹, що вийшла друком 1991 р. і у якій прослідковується місце церкви в соціально-економічному розвитку Правобережжя у XVIII – першій половині XIX ст. Акцентується увага на «Положенні...» 1842 р., спрямованому на покращення матеріального забезпечення парафіяльного кліру та його негативному впливу на взаємини між духовенством та паствою. А. Зінченко⁷⁰ присвятив монографію церковному землеволодінню на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., дослідив функціонування церковних маєтків, процес їх секуляризації. Комплексному дослідженню Київської духовної академії присвячені праці Н. Шип⁷¹. Окрім того, авторка працювала над проблемою історії церковно-православного руху в Україні на початку XX ст.⁷² Почали з'являтися й узагальнюючі праці з церковної історії: у 1994 р. вийшла друком «Історія церкви та релігійної думки в Україні»⁷³ у 3-х книгах, упродовж 1996-2013 рр. – 10-томна «Історія релігій в Україні» за редакцією А. Колодного. Третій том цього видання присвячений комплексному висвітленню православної церкви в Україні з 1686 до 1917 рр.⁷⁴

Із сучасних дослідників історії Православної церкви в Україні варто відзначити Г. Надтоку⁷⁵, який на всеукраїнському тлі з'ясував місце духовенства у процесі національного відродження; головні тенденції, що забезпечили відтворення Української Автокефальної Православної Церкви; охарактеризував соціально-правове становище членів причтів, їх матеріальне забезпечення, освітній рівень, культурницьку діяльність, загалом показав православ'я в системі міжконфесійних відносин.

Найповніше історія Православної церкви та духовенства останньої чверті XIX ст. відображена у роботах В. Меші⁷⁶. Культурно-освітня діяльність парафіяльного кліру, система духовної освіти є предметом наукових пошуків Г. Степаненко⁷⁷. Над проблемою реформування та модернізації церковних управлінських структур в Україні працює І. Шугальова⁷⁸. Реформи устрою Православної церкви досліджував Ю. Коптюх⁷⁹. У його дисертації охарактеризовано основні адміністративні зміни єпархій

Правобережжя, реформування матеріального забезпечення, створення системи духовної освіти для підготовки майбутніх священно-, церковнослужителів⁸⁰.

У роботі Ю. Хитровської⁸¹ представлена характеристика місця церкви у громадсько-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. Розглядається процес одержавлення церкви, його вплив на ставлення вірян, участь духовенства в опозиційних організаціях, ставлення церкви та духовенства до національно-визвольних рухів.

Звертаються вітчизняні історики й до дослідження тематики церковних періодичних видань⁸². Історико-джерелознавчу цінність має праця В. Денисенка⁸³, де характеризується часопис «Киевские епархиальные ведомости» в контексті історії національно-духовного життя України.

Науковцями розробляються і локальні проблеми релігійної історії, адже саме регіональний зріз дає можливість вирізнити місцеві особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Це роботи з історії Православної церкви в окремих регіонах України, зокрема: А. Зінченка⁸⁴ та А. Лисого⁸⁵ на Поділлі, С. Жилюка⁸⁶ та В. Рожко⁸⁷ на Волині, О. Тригуба⁸⁸ на Херсонщині, В. Перерви⁸⁹ у Надроссі, І. Лимана⁹⁰ в Південній Україні, Г. Калініч⁹¹ у м. Києві, Т. Кузнець⁹² на Київщині.

Плідно працюють краєзнавці над дослідженням церкви на території історичної Уманщини. Це передусім Т. Кузнець⁹³, ряд статей котрої присвячені визначним представникам духовного стану регіону, міжконфесійним трансформаціям, церковному землеволодінню, парафіяльним школам, освітній діяльності членів причтів, православним храмам, місцевим органам церковного управління та ін. У монографії «Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття»⁹⁴ розглядається історія парафій краю, а головна увага приділена персоніфікації священно- і церковнослужителів. О. Скус⁹⁵ висвітлила трансформацію конфесійних осередків регіону, звернула увагу і на вплив соціальної та релігійної політики царизму на конфесійну палітру краю. Над персоніфікацією священницьких родин Уманщини працює О. Семенчук⁹⁶. Наукові пошуки дослідниці узагальнені у роботі «Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.)»⁹⁷, де виділено 9 найбільших сімей, вихідці з яких склали духовну еліту регіону та були знані далеко за його межами.

Таким чином, новітня вітчизняна історіографія представлена значними напрацюваннями з різних аспектів історії Православної церкви: система управління, міжконфесійні відносини, державна політика щодо духовного стану, його культурно-освітня діяльність, стосунки з вірянами та ін. Проте повсякдення духовенства залишалося поза увагою науковців або зачіпалися лише окремі його аспекти. Вперше в українській історіографії комплексно дослідила повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережжя у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Б. Опря⁹⁸. На основі широкого кола архівних та опублікованих джерел, наукових публікацій, церковної періодики (список використаних у дисертації джерел та літератури складає 709 найменувань) вона охарактеризувала права кліриків, їх головні обов'язки, взаємини з паствою, матеріальне забезпечення в межах Правобережної України. У поле її дослідницького інтересу потрапили сімейне життя духовного стану, проведення вільного часу тощо. Але окремо Київську єпархію дослідниця не виділяла.

Із зарубіжної історіографії варто відзначити праці російських істориків. Серед них ґрунтовні дослідження емігрантського вченого І. Смоліча⁹⁹ і В. Федорова¹⁰⁰, що охоплюють синодальний період Російської Православної церкви. Представлена характеристика церковного управління, юридичного статусу кліриків, джерел прибутків, урядової політики стосовно церкви, духовної освіти. Проблемі відносин держави і церкви присвячена праця О. Ніколіна¹⁰¹. Окреме місце в історіографії належить фундаментальній двотомній монографії Б. Миронова¹⁰². Духовний стан науковцем розглядається у контексті соціальної історії, подається його загальна характеристика як складової частини суспільства – чисельність, соціальний статус, рівень освіти, матеріальне забезпечення. Цінною є праця С. Римського¹⁰³, який вперше в російській історіографії, і найбільш повно, із залученням широкого кола джерел всебічно дослідив церковні реформи Олександра ІІ. Нині над проблемою повсякдення парафіяльного кліру працюють Т. Леонтьєва¹⁰⁴, на прикладі Ярославської єпархії – Н. Белова¹⁰⁵, Тверської – А. Фот¹⁰⁶, Курської – Д. Калашников¹⁰⁷.

Отже, останнім часом історіографія Православної церкви суттєво зросла. Сучасні дослідники історії Православної церкви досліджують широкий діапазон проблем державно-церковних відносин, реформування структури Православної церкви, її місце і роль у

суспільно-політичному житті різних часових проміжків, матеріальне становище церкви та забезпечення церковного кліру, культурно-освітня діяльність православного духівництва. Причому ці питання досліджуються як на загальнодержавному, так і на регіональному, локальному рівнях. Історики через вивчення біографій відомих церковних діячів і менш відомих православних пастирів, через дослідження священицьких родин, історії окремих храмів та парафій поступово наближаються до повсякденного життя духівництва. Окремі аспекти повсякдення, як то: соціально-правове становище сільського парафіяльного духовенства, рівень його матеріального забезпечення уже потрапляли у коло дослідницької уваги. Але комплексного аналізу повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у зазначених хронологічних межах ще не було.

1.2

Джерельна база та методологія дослідження

Джерельну базу монографії складає комплекс архівних та опублікованих документів. Серед опублікованих джерел найбільші групи складають документальні (законодавчі, нормативно-правові акти, діловодні документи), статистичні та періодичні видання.

Найбільшу цінність становлять матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де зберігаються документи об'ємного 127 фонду – «Київська духовна консисторія» (адміністративний орган православної церкви в межах Київської єпархії, якому належала адміністративна, виконавча і судова влада), що є основою джерельної бази цього дослідження. Документація, яку продукували єпархіальні установи – консисторія, духовні правління та благочиння, є різноманітною. Це документи звітно-статистичного характеру, метричні відомості, судові рішення консисторії, дані з фінансово-облікових і господарських справ єпархії, протоколи засідань. Фонд 127 вміщує великий масив справ від 1700 до 1919 рр., які дають змогу всебічно та повноцінно реконструювати повсякденне життя парафіяльного кліру. На особливу увагу заслуговують звіти благочинних до єпархіальної адміністрації та київських митрополитів до Св. Синоду; розпорядження вищого і місцевого церковного керівництва, що стосувалися не лише професійної діяльності духовенства, а й регламентували його побутове життя; справи про

призначення, переведення та звільнення з посад; матеріальне становище членів причтів та їх родин; сімейне життя; нагородження й призначення єпитимій клірикам та ін. Вагомими документами є скарги та судові справи. Дослідження цих матеріалів дозволяють з'ясувати взаємини духовенства з селянством, поміщицтвом, ступінь релігійності останніх.

Важливі матеріали для висвітлення окресленої теми містяться у фондах 182 – «Канцелярія київських митрополитів», 278 – «Київське жандармське управління залізниць», 442 – «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора», 486 – «Київська палата цивільного суду», 533 – «Київський військовий губернатор», 707 – «Управління Київського учбового округу», 711 – «Київська духовна академія», 712 – «Київська духовна семінарія», 1711 – «Київська академія». Загалом автором використано матеріали з 10 фондів, а переважна більшість справ введені у науковий обіг вперше.

Поряд з архівними цінними є і опубліковані джерела. Серед них – законодавчі акти, видрукувані у «Повному зібранні законів Російської імперії». Вони ілюструють державну політику щодо Православної церкви та духовенства, правове становище останнього, юридично врегульовували окремі сторони діяльності священно- і церковнослужителів, заходи, що приймалися для матеріального забезпечення парафіяльного кліру. Аналіз указаних документів дозволив простежити вплив урядової політики на повсякденне життя духовенства. Важливим джерелом є зібрання наказів імператорів, Св. Синоду, різноманітні інструкції. Зокрема, синодальні розпорядження виходили окремими виданнями і розсилались до всіх єпархіальних центрів¹⁰⁸. У процесі написання монографії проаналізовано законодавчі акти, розпорядження, які регламентували або обмежували діяльність православного духовенства.

Серед опублікованих джерел варто відзначити журнали та протоколи засідань єпархіальних з'їздів київського духовенства, на обговорення яких виносилось широке коло питань. Зокрема, надання матеріальної допомоги незабезпеченим клірикам, їх сім'ям, сиротам, вдовам; будівництво причтового житла; розгляд проектів кас і товариств для покращення добробуту духовного стану; діяльність духовних навчальних закладів; освітній, професійний рівні членів кліру; рекомендація церковної періодичної літератури; окремі аспекти пастирської діяльності.

Також у роботі використовувався «Статут духовних консисторій»

у редакціях 1841 та 1883 рр.¹⁰⁹, який регулював життя Російської Православної церкви.

Особливе місце у дослідженні займають матеріали статистичного характеру, зокрема, вміщені у звітах обер-прокурорів Св. Синоду¹¹⁰, які публікувалися щорічно, починаючи з 1836 р. Вони дають змогу простежити чисельність духовенства, державне фінансування кліру, освітній ценз священно- та церковнослужителів, кількість благочинницьких і церковних бібліотек тощо. Цінними є статистичні відомості «Пам'ятних книг Київської єпархії»¹¹¹, де міститься інформація про персональний склад парафіяльних причтів, їх рівень освіти, нагороди та покарання, матеріальне становище – забезпечення землею, житлом, розмір платні. У монографії використано пам'ятні книги за 1882 та 1913 рр. Для з'ясування освітнього рівня духовенства використовувались дані XVI тому Першого Всеросійського перепису населення 1897 р.¹¹², де вміщені відомості по Київській губернії. Значний фактичний та статистичний матеріал у сукупності дозволяє глибше відобразити різні аспекти щоденного життя кліру.

Важливу групу використаних джерел для дослідження повсякденного життя парафіяльного духовенства становить періодична преса. Найперше – «Киевские епархиальные ведомости», що виходили упродовж 1861-1918 рр. Головну роль у заснуванні цього видання відіграв протоієрей П. Лебединцев, який тривалий час був його редактором. Завданням друкованого органу було своєчасне ознайомлення парафіяльного духовенства з важливими церковними подіями та новинами. Часопис складався з двох частин – офіційної та неофіційної. Для нашої теми особливу значущість мають обидві частини. У першій публікувалися маніфести імператора, постанови уряду, розпорядження Св. Синоду, керівництва єпархії та губернії, чимало з яких стосувалося повсякденного життя парафіяльного кліру. Зокрема, їх обов'язків, матеріального забезпечення, розподілу прибутків між членами причту, регламентації у проведенні вільного часу для забезпечення належного морального авторитету, виховання дітей. Також особлива увага у монографії зосереджується на статтях неофіційної частини, де особливо багато матеріалів з повсякдення православного духовенства Київщини. У другій частині єпархіального часопису порушувалися актуальні питання тогочасного суспільного життя – освіти, духовності, також вміщувалися матеріали з церковної історії й археології, історико-статистичні описи парафій,

спогади, некрологи, інформація про богословські праці та ін. Ця частина «Киевских епархиальных ведомостей» складалася переважно із статей, авторами яких були священники та віряни. Найбільше значення мають для нас публікації, що допомагають відобразити побут парафіяльного духовенства, матеріальний добробут, взаємини з паствою, власне бачення місцевими рядовими служителями тих чи інших аспектів парафіяльного життя єпархії, шляхи вирішення назрілих проблем, що дозволяють окреслити світоглядні устремління священно- та церковнослужителів. Однак, ці статті подекуди неповно і не зовсім достовірно відображають дійсний стан речей. Давався ознаки постійний цензурний контроль за виданням протягом усього часу його існування. Лише 1882 р. одинадцять статей було не допущено до друку¹¹³.

Цінними є матеріали, вміщені на шпальтах «Руководства для сельских пастырей», що видавалися щотижнево Київською духовною семінарією упродовж 1860-1917 рр. Це видання, попри конкуренцію серед духовної періодики, залишалося одним із лідерів за популярністю в імперії. Найбільш важливою для нас є інформація, вміщена на сторінках часопису, де змальовується побут родин кліриків, обговорюються питання матеріального забезпечення священно- і церковнослужителів й пропозиції щодо його покращення, надаються корисні поради та настанови, адресовані членам причтів для належного виконання професійних обов'язків, забезпечення відповідного морального рівня, проведення вільного часу, виховання дітей.

Також нами використовувалися матеріали, вміщені на сторінках «Миссионерского обозрения», «Православного обозрения», «Трудов Киевской духовной академии», «Киевской старины».

Комплексне висвітлення повсякдення того чи іншого соціального стану, групи передбачає використання методів інших наук – соціології, етнології, антропології, філософії, соціальної психології, культурології, лінгвістики та ін. Міжпредметні зв'язки – характерна риса історії повсякденності, що у свою чергу потребує використання широкого методологічного інструментарію.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності і комплексності, використання яких спрямоване на об'єктивне, всебічне висвітлення подій, фактів та явищ. Важливим для неупередженого висвітлення обраної проблеми є принцип плюралізму, який передбачає багатогранність у дослідженні. В

основу роботи покладено також цивілізаційні теоретичні положення, що розглядають історичний процес у сукупності, суперечливості, різноманітності його проявів, дозволяють поєднати матеріальне і духовне, бачити сферу їх взаємодій на основі загальнолюдських цінностей. Цивілізаційний підхід спрямований на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування. Звернення до тематики повсякдення зумовило використання мікроісторичного підходу, який дозволив реконструювати життя пересічних священно- та церковнослужителів.

У процесі роботи використовувалися такі наукові методи, як проблемно-хронологічний, ретроспективний, статистичний, синхроністичний, описовий, діахронічний, також методи систематизації та логічного аналізу. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у часовому вимірі, показати ступінь впливу цих явищ на життя й діяльність православного духовенства та їх родин. Ретроспективний метод використано для виявлення особливостей соціально-правового становища православного духовенства та об'єктивного змалювання його буденного життя. Статистичний метод залучено для систематизації та обробки цифрових даних. Важливим є використання синхроністичного методу, особливо при аналізі матеріального становища духовенства. Цей метод дає можливість виділити як загальне, так і відмінне, особливо у подіях, які відбуваються одночасно, але у різних місцевостях. Широко застосовувався описовий метод, зокрема, для аналізу політики влади стосовно духовенства, висвітлення взаємовідносин кліру з вірянами. Діахронічний метод залучено для вивчення змін у соціально-демографічному складі духовенства, його матеріальному добробуті, для визначення ступеня і форм впливу духовенства на громадське життя упродовж досліджуваного періоду. Методи систематизації та логічного аналізу використовувалися для викладу матеріалу у чіткій послідовності та зведення його у єдину логічну схему.

Із джерелознавчих були застосовані методи бібліографічної та архівної евристики, класифікації, систематизації, атрибуції, герменевтики. Застосування методу бібліографічної евристики дозволило дослідити і систематизувати історіографічну й опубліковану джерельну базу дослідження. Завдяки архівній евристиці було досліджено архівні фонди та виявлено в них необхідні матеріали. Герменевтичний метод допоміг встановити зміст понять, термінів, що вибули нині з ужитку або набули іншого значення.

У процесі наукового пошуку, а потім аналізу та систематизації виявлених даних, використовувалися методи, притаманні біографістиці, історичній географії, історичній демографії, просопографії та іншим спеціальним історичним дисциплінам.

Отже, сучасна методологія наукового дослідження створює можливості здійснення комплексного вивчення щоденного життя парафіяльного духовенства. Поєднання зазначених принципів та методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизити до наукової достовірності результати монографії.

Таким чином, варто відзначити зростання інтересу дослідників до історії Православної церкви в цілому, і в тому числі на українських землях. Новітній період у розробці історії РПЦ в Україні має такі характерні риси: розширення діапазону досліджуваних аспектів та зосередження уваги на регіональному, локальному зрізі. Сучасні історики прагнуть до об'єктивного осмислення суспільно-політичного статусу Православної церкви на різних етапах історії, її культурно-освітнянської діяльності, трансформацій внутрішньої структури, обумовлених одержавленням церкви. Прагнучи комплексності досліджень, історики включають все нові аспекти і тому нерідко окремі грані повсякденного життя православного духовництва потрапляють у коло дослідницької уваги. Але такі вкраплення є фрагментарними і не створюють повного уявлення про цей суспільний стан і його місце в історії. Як свідчить історіографічний огляд, повсякденне життя православного сільського духовництва Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. не було предметом спеціального дослідження.

Аналіз джерельної бази для дослідження означеної теми підтверджує можливість її висвітлення. Джерельна база монографії представлена різними видами історичних документів і матеріалів. Переважна більшість архівних джерел уводиться до наукового обігу вперше. Використаний масив джерел є цілком достатнім для висвітлення повсякденного життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в означеному часовому проміжку. Але наявна в архівних фондах інформація ще залишає простір для подальшого пошуку і дослідження цієї проблеми в інших географічних межах.

Розділ 2

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА

2.1

Правове становище та обов'язки

Православне духовенство поділялося на дві групи: чорне та біле. До чорного належали: духовне керівництво (митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, ігумені, настоятелі жіночих монастирів) та рядові монахи. Біле духовенство складалося з священнослужителів (протопресвітерів, протоієреїв, пресвітерів, ієреїв, протодияконів, дияконів, іподияконів) та причетників або церковнослужителів (дячків, паламарів, псаломників та ін.)¹.

Чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії протягом досліджуваного періоду звичайно не була сталою. В останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. кількість священно- та церковнослужителів суттєво не змінювалась і становила близько 3 тис. До цього часу спостерігалася тенденція до їх поступового зменшення. У 1799 р. налічувалось 14 протоієреїв, 1 370 священників, 107 дияконів, 1 142 дячка, 910 паламарів, всього – 3 543 особи². У 1845 р. – 1 345 священників та 2 052 церковнослужителі, всього – 3 397 осіб³. У 1859 р. – 14 протоієреїв, 1 251 священник, 69 дияконів, 1 998 причетників, всього – 3 332 особи⁴. У 1879 р. – 30 протоієреїв, 1 297 священників, 64 диякони, 1 616 причетників – всього 3 007 осіб⁵. У 1899 р. – 54 протоієреї, 1 336 священників, 188 дияконів, 1 409 псаломників, всього – 2 987 осіб⁶. У 1910 р. – 97 протоієреїв, 1 379 священників, 284 диякони, 1 268 псаломників, всього – 3 028 осіб⁷.

З приєднанням Правобережжя соціально-правове становище Православної церкви кардинально змінилося, адже в Російській імперії православ'я мало статус державної релігії. Чисельні укази та розпорядження світської та церковної адміністрацій спрямовувалися на зміцнення Православної церкви у регіоні. Значну увагу уряд приділяв статусу духовенства на новоприєднаних територіях, що відзначалися складною етноконфесійною неоднорідністю. Водночас розпочався процес уніфікації («купночиния»), тобто приведення у відповідність церковного життя, богослужіння до імперського

шаблону. Митрополит Київський Гавриїл (Банулеско-Бодоні) вважав «купночиние» головною метою діяльності⁸.

З'явилися розпорядження вищої церковної адміністрації, спрямовані на ліквідацію виборності духовенства мирянами, що не входило в систему координат централізаторських заходів імперського уряду. Указом Св. Синоду від 24 червня 1797 р. скасовувались пункти Духовного Регламенту, на основі яких парафіяни мали право, обираючи кандидата на духовну посаду, подавати єпархіальним архієреям прохання про його висвячення. Духовні правління були зобов'язані «приймати прохання за підписом бажаючих отримати священно-, церковнослужительський чин лише з додатком від парафіян «одобрений» про чесну їх поведінку», а не колективне рішення про призначення на посаду, як це було раніше. Тоді ж для їх ідентичності у синодальній друкарні були роздруковані шаблонні форми, що розсилались по всіх єпархіях. Зразок схвалення вірян мав такий зміст: «Мы нижеподписавшиися (писать название епархии, губернии, уезда, села и церкви) прихожане свидетельствуем по чистой нашей совести, что желающий быть при нашей церкви (кем и кто именно) есть человек добрый, не пьяница, в домостроительстве своем не ленивый, не клеветник, не сварлив, не любодейца, не бийца, в воровстве и обманах не изобличенный, добронравен и поведения честного, и потому мы его желаем иметь при нашем приходе (кем и далее подписи)»⁹. Відповідно до синодального указу митрополит Ієрофей (Малицький) 18 березня 1798 р. видав розпорядження, яким чітко регламентував призначення кліриків. Парафіяльні схвалення надавались не митрополиту як раніше, а місцевому благочинному, обов'язком якого була перевірка одноголосності рішення громади, відповідності претендента моральним чеснотам та передання документів духовному правлінню. Останнє наводило детальні відомості про кандидата і в разі відсутності перешкод передавало справу єпархіальному архієрею. А. Белгородський стверджував, що такий курс церковної адміністрації «паралізував будь-які вияви діяльного народного втручання у справи церковного управління»¹⁰.

Однак, виборність духовенства мала давню традицію і не могла зникнути одномоментно. І надалі схвалення подавались у вигляді прохань про призначення. Такі випадки мали місце в єпархіях імперії і особливо Київській, де лише запроваджувались централізаторські тенденції, що давно ввійшли у практику російського церковного життя. Призначення митрополитом Ієрофеєм священників подекуди

навіть доходило до категоричного їх несприйняття вірянами. Місцеве церковне керівництво намагалося діяти обережно у викоріненні «звичаїв і вольностей», відтак це нововведення поволі входило у повсякдення київських парафій. Було чимало випадків коли миряни, обравши кандидата на священно-, церковнослужительську посаду, відсилали його з проханням «від всієї громади» до митрополита для висвячення, яке останній здійснював¹¹. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) надав право «богословам» без схвалень займати священницькі місця¹². Тому із збільшенням кількості випускників семінарій поступово така формальність відходила в минуле¹³. З часом існуюча практика все більше формалізувалась і часто громада давала схвалення невідомим особам¹⁴.

З метою поживлення парафіяльного життя на початку ХХ ст. на порядок денний ставилось питання участі громади у виборах духовенства¹⁵. Активно обговорювалось воно і у духовній періодиці¹⁶. Проте, виборність парафіяльного духовенства мирянами так і залишилась не реалізованою.

Повсякденне життя священно- і церковнослужителів регламентувалося рядом законів та розпоряджень. Юридичний статус духовного стану визначався як церковними, так і світськими нормами, які не завжди гармонійно поєднувалися. Правове становище православного парафіяльного духовенства регламентувалося «законами про стани». Уряд здійснював комплекс заходів, спрямованих на підвищення його статусу. У 1801 р. скасовувалися тілесні покарання для священників та дияконів, адже це могло викликати у вірян «презирство до священного сану»¹⁷. У 1808 р. це право поширилося на їх сім'ї та вдів, а у 1839 р. і на дітей, які народились у час перебування батьків на церковнослужительських посадах¹⁸. На причетників звільнення від тілесних покарань розповсюдилося лише з 1863 р.¹⁹ Духovenство звільнялося від усіх особистих податків, рекрутської повинності. Будинки священно- та церковнослужителів, в тому числі заштатних, їх вдів, сиріт звільнялися від військового постю, поземельного збору та інших міських повинностей, за винятком будівництва і ремонту мостів, освітлення вулиць. Клірикам дозволялося купляти землі та будинки у селах і містах. Водночас законодавство з моральних міркувань обмежувало майнові права духовного стану. Заборонялося придбання сіл, кріпаків, а у разі успадкування такого майна воно переходило у державну власність, а спадкоємцю виплачувалася винагорода. Проте

ці обмеження не стосувалися осіб, що мали права спадкового дворянства. Також під заборону були торгівля, винокуріння, продаж вина, розміщення у житлі кліриків трактирних та питейних закладів. Духовенство не мало права виступати поручителями у судах, бути повіреним по чужих справах, окрім тих, що стосувались їх церков та малолітніх, які перебували під їх опікою²⁰. Через шлюб клірики передавали станові права дружинам, якщо останні належали до іншої верстви, доки не змінювали суспільне становище укладенням нового шлюбу²¹. Таким чином, за об'ємом прав та соціальним статусом клірики знаходилися вище міщанства та селянства. Б. Миронов стверджує, що духовенство перетворилося на другий (після дворянства) привілейований стан імперії²².

За імператора Павла духовенство отримало право нагороджуватись незвичними для сану відзнаками як орденами²³. Священнослужителі одержали можливість на відзначення орденом Святої Анни III ступеня, що надавав права особистого дворянства²⁴. А за не менше ніж 50 років сумлінної служби у священницькому сані могли нагороджуватись орденом Святого Володимира IV ступеня, отримуючи права спадкового дворянства²⁵. Присвоєння клірикам державних нагород свідчить про все тісніше зрощення церкви та держави. Адже з упевненістю можна стверджувати, що влада сприймала служіння духовенства як складову частину державної служби. Але у 1885 р. було вирішено, що священно-, церковнослужителям недоречно здійснювати богослужіння з орденами, медалями та іншими світськими нагородами на одязі²⁶.

Загалом білому духовенству були доступні такі нагороди: 1) подяка і благословіння єпархіального архієрея; 2) благословіння Св. Синоду; 3) набедреник; 4) скуфія; 5) камилавка; 6) наперсний хрест; 7) протоієрейський сан; 8) ордени; 9) палиця; 10) кабінетний хрест²⁷. За 15 років, з 1861 до 1878 (за винятком 1873, 1875 і 1877), духовенство єпархії отримало такі нагороди: 910 подяк та благословінь митрополита; 91 благословіння Синоду; 888 набедреників; 515 скуфій; 283 камилавки; 119 синодальних хрестів; 40 осіб одержали протоієрейський сан; 124 ордени; 11 палиць та 5 кабінетних хрестів. Всього 2 965 відзнак, що в середньому становило 198 нагород у рік. Варто зауважити, що більша їх кількість припала на початок 60-х років, коли засновувалися церковнопарафіяльні школи²⁸. Зокрема, у 1862 р. подяки і благословіння митрополита за особливу старанність у навчанні дітей отримали такі священники

Черкаського повіту: с. Бозукова – В. Базилевич, с. Дубієвки – П. Левитський, с. Степанок – І. Калишевський, с. Яцьок – Г. Руденський. Того ж року митрополитом відзначено набедрениками священика с. Маньковець П. Случевського «за особливу турботливість» у навчанні 30 хлопчиків у власній квартирі та придбання за свій кошт 24 букварів і навчальної дошки, священика с. Пищиків С. Литославського – за тривалу безпорочну службу та старанність у навчанні дітей парафіян²⁹.

У 1881 р. орденами, саном протоієрея і наперсними хрестами було нагороджено 20 осіб, що від загальної чисельності протоієреїв і священиків (1 330 осіб) складало 1,5 %. Камилавками, скуфіями, набедрениками та благословінням Св. Синоду – 84 особи (6,3 %) ³⁰.

Виявом особливого статусу духовенства було збереження окремого церковного суду, якому підлягала переважна більшість справ, що стосувалися священно- і церковнослужителів, як то: неналежне виконання обов'язків, негідна поведінка, скарги на кліриків як світських, так і духовних осіб, суперечки між членами причту щодо розподілу прибутків чи користування церковними землями, будинками та ін. Традиційне церковне судочинство майже не змінилося судовою реформою 1864 р. І надалі засідання відбувалися без участі звинуваченого та позивача, не вислуховувалися свідчення свідків, навіть вирок виголошувався за відсутності звинуваченого. Тому інколи й траплялися випадки, коли клірики навіть не знали про судовий процес і в чому їх звинувачують³¹. До компетенції світського суду належали: кримінальні злочини; порушення державних законів; справи між духовенством, кліриками і мирянами про невиконання договору чи зобов'язань, порушення прав збитками, самоправним заволодінням майном тощо³². Якщо вчинок клірика підпадав під розгляд цивільного судочинства, слідчі дії поліції та судові засідання проводилися за участю духовного депутата³³.

У Російській імперії духовенство становило замкнутий стан. Хоча законодавець декларував можливість входу представників усіх верств, в дійсності все виглядало інакше. Перехід був можливим, якщо в єпархії не вистачало осіб духовного стану для заміщення посад та за наявності відповідної освіти. Крім того, необхідно було отримати звільнення зі свого стану. Далі справа розглядалася Казенною палатою або Палатою державного майна. Врешті, остаточне рішення залишалося за губернатором³⁴. Необхідність

отримання духовної освіти зводила практично нанівець можливість отримати сан вихідцю з іншої верстви, адже фактично духовні навчальні заклади були закритого типу.

Указами 26 червня 1808 р. та 27 серпня 1814 р. вимагалось зараховувати до духовних навчальних закладів дітей членів причтів 6-8 років. За влучним висловом П. Знаменського, діти кліриків були поставлені в становище «духовних кантоністів», які мали обов'язково готуватися до священно-, церковнослужительських посад. Відповідно, вони закривалися для всіх, хто не здобував освіти в училищі і семінарії, оскільки, примусивши духовенство віддавати синів на підготовку до церковного служіння, не можна було не вжити заходів для їх розміщення на посадах³⁵. Таким чином, діти були змушені, часто попри бажання, присвячувати своє життя служінню церкви. Щоправда з духовного стану виключалися особи, що не отримували відповідної освіти чи відраховувались з духовних училищ за нерозуміння, лінь і не перебували на причетницькій посаді³⁶.

Становій замкнутості сприяла практика закріплення парафій як за синами, так і доньками духовенства³⁷. Останні у такому разі виходили заміж за вихованця семінарії, який отримував батьківське місце.

Непривабливою для духовенства залишалася відмова від сану. Формально вихід з духовного стану дозволявся, але був ускладнений і не вигідний для кліриків. Окрім втрати станових прав, дияконам заборонялося вступати на державну службу шість, священникам – десять років³⁸. При добровільній відмові чи позбавленні сану ставленицька грамота відбиралася та зберігалася у консисторському архіві³⁹.

Живили суспільну ізоляцію і наполегливі рекомендації єпархіальних адміністрацій майбутнім служителям одружуватися на представницях свого стану. Тому й не дивно, що у звіті Київської єпархії за 1839 р. зазначалося: «Вибуло з духовного відомства у цивільне 10 осіб, із цивільного відомства ніхто не вступив»⁴⁰. Така політика російського самодержавства перетворила духовенство на закритий соціальний стан, хоча це й суперечило канонам. Там, де необхідною була не лише свобода вибору, а головне покликання, на священно-, церковнослужительські посади приходили люди з причини необхідності, часто без особливого бажання.

Для вирішення проблеми з «надлишком» осіб духовного стану

застосовувалися так звані розбори, тобто залучення дітей священно-церковнослужителів без освіти і безмісних віком від 15 до 40 років, на військову службу. У ХІХ ст. такі розбори відбулися у 1808 та 1831 роках⁴¹. На певний час це знімало гостроту питання, але безумовно не вирішувало його повною мірою. Потрібно було шукати інші варіанти.

Такою спробою стало створення за наказом імператора при Св. Синоді 28 червня 1862 р. «Присутствія з духовних і світських осіб», метою якого був пошук способів для кращого забезпечення духовенства. Серед них: 1) розширення арсеналу засобів поліпшення матеріального добробуту парафіяльного духовенства; 2) збільшення його особистих та цивільних прав; 3) «відкриття дітям священно-церковнослужителів шляхів для забезпечення існування на всіх поприщах громадянської діяльності»; 4) «відкриття духовенству способів найближчої участі в парафіяльних і сільських училищах»⁴². Отже, визначалася чітка позиція щодо ліквідації станової замкнутості.

Не останню роль у цьому питанні відіграв політичний розрахунок. Київський генерал-губернатор О. Безак вбачав у ліквідації закритості духовної верстви важливий чинник обрусіння краю. На його переконання, заміна польського поміщицтва російським лише русифікувала верхні прошарки суспільства, нагальною ж залишалася потреба у заміні російським елементом польського чиновництва, управителів маєтків та загалом середнього класу. Генерал-губернатор вважав, що введення у світське життя дітей духовенства стане «вельми корисним державним заходом, в інтересі посилення російської народності ... обрусіння краю». Він наголошував, що в Київській семінарії щороку значно більше випускників, ніж вільних місць у єпархії. А якби духовні навчальні заклади обмежувалися чисельністю вихованців відповідно до потреб, діти кліриків йшли б до гімназій та нижчих училищ міністерства народної освіти і дали б у них суттєву перевагу над польським елементом. Відтак, перевага у нижчих та середніх світських навчальних закладах російського елемента не могла не перейти і до Київського університету. В результаті це б збільшувало чисельність російського чиновництва. Також О. Безак зазначав, що надмірна чисельність духовенства зумовлювала його бідність⁴³.

За новим статутом гімназій 1864 р. духовенство отримало право без згоди церковного керівництва навчати дітей у світських закладах, що сприяло послабленню станової замкнутості⁴⁴. Ще один крок

відбувся у 1865 р., коли була змінена 92 стаття «Статуту духовних консисторій». Єпархіальні архієреї отримали право звільняти семінаристів, що не вступили на священно- і церковнослужительські місця, у світський стан без погодження зі Св. Синодом. На випускників духовних академій це не поширювалося, дозвіл вищої церковної адміністрації залишався обов'язковим⁴⁵.

І нарешті 22 травня 1867 р. імператор Олександр II відмінив спадковість місць у парафіях⁴⁶. Відтак, при призначенні на священно- і церковнослужительську посаду не мали братися до уваги родинні зв'язки кандидата з покійним чи заштатним попередником. До нововведення духовний стан зникав поступово і до місцевого церковного керівництва та Св. Синоду продовжували надходити прохання про закріплення парафій за дітьми чи родичами. Тому на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» неодноразово наголошувалося, що такі прохання не будуть задовольнятися, зокрема про це йшлося у 1868 р.⁴⁷ і навіть 1884⁴⁸, 1885⁴⁹ та 1886 роках⁵⁰. Проте на практиці парафії продовжували передаватися близьким родичам – сину, онуку, зятю. Наприклад, В. Семеновський передав зятю священницьке місце у с. Шубівка Київського повіту⁵¹. Багато парафій продовжували займати представники одного роду впродовж століть. Є. Крижановський наводить приклад Покровської церкви м. Василькова, де від початку XVIII ст. священствував рід Кашинських, йдучи по низхідній лінії, переходячи від батька до сина⁵². В Уманському повіті місцева священницька династія Дзбановських займала парафію с. Ропотухи з 60-х років XVIII ст. упродовж усього XIX ст.⁵³

Закон 26 травня 1869 р. став відчутним кроком до ліквідації станової замкнутості, адже проголосив, що «діти православного духовенства не належать особисто до духовного стану». Нащадки священників отримали права особистих дворян, а причетників – особистих почесних громадян. Діти інших церковнослужителів (півчих, дзвонарів та ін.) по досягненню повноліття приписувалися до сільського або міського населення, але і за ними зберігалися права на звільнення від податків та рекрутчини. Сини кліриків за бажанням могли вступати на військову чи цивільну службу, займатися підприємницькою діяльністю тощо на правах тієї соціальної групи, до якої належали. Варто наголосити, що закон жодним чином не обмежував охочих присвятити себе церковному служінню. За ними зберігалися права на отримання духовної освіти, священно- і

церковнослужительських посад, виплат від єпархіального опікунства та ін.⁵⁴

Та ліквідація станової замкнутості масового прибуття представників інших верств не зумовила. Напередодні прийняття закону 1869 р. в періодичних виданнях висловлювалися припущення, що правова ліквідація закритості мало що змінить і духовні посади й надалі залишатимуться спадковими. Зокрема, зазначалося: «Те, що створювалося протягом двох століть, не може бути раптово і вщент знищено в самому житті однією реформою законів»⁵⁵. Час ці слова підтвердив. Практика показала, що причина замкнутості полягала не лише у юридичному закріпленні. Церковна періодика спростовувала кастовість духовенства⁵⁶, але в дійсності воно продовжувало залишатися відособленим суспільним станом. Не лише в перші десятиліття після прийняття закону сини кліриків продовжували обирати духовну освіту, а й навіть у 1913 р. в Київській семінарії навчалося майже 83 % осіб із сімей священно- та церковнослужителів⁵⁷. Щодо цього І. Власовський зазначав, що «духовні школи в Росії були не тільки професійними, але й становими, можливо навіть більш становими, ніж професійними»⁵⁸. Причиною спадковості духовної професії слугували швидше традиція і сімейна пам'ять.

Варто наголосити, що на початку ХХ ст. лише половина семінаристів, які закінчили повний курс навчання, пов'язували життя з церквою. Наприклад, у 1910 р. з 52 випускників Київської семінарії лише 23 (44 %) залишилися у духовному відомстві⁵⁹. Це було не винятково місцевим явищем, а загальноімперською тенденцією. Тоді вже вступали до семінарій не для отримання сану, а з метою здобуття освіти.

На вакантні посади священно- та церковнослужителі могли переводитися за призначенням єпархіальної влади, проханням самого клірика, якого не задовольняла парафія чи з інших причин. Також поширеними причинами переведення духовенства до іншої церкви слугували випадки невідповідної поведінки, порушення церковних норм, що підривали авторитет, або неможливість служителя знайти спільну мову з вірянами⁶⁰. Церковне керівництво намагалося обмежувати бажання священно-, церковнослужителів до частих змін парафій. Зокрема, митрополит Арсеній (Москвін) у 1864 р. видав розпорядження, яким заборонив перехід священникам, що не прослужили при одній церкві 10 років, хіба на місця покійних

родичів для опіки сиріт⁶¹. Для причетників, не враховуючи виняткових обставин, встановлювався мінімальний термін 5 років⁶². Та все ж, до консисторії продовжували надходити численні прохання від кліриків, що не дотримувалися регламентації. Тому 1886 р. єпархіальне керівництво вкотре наголосило на необхідності 10-річної служби на одному місці, в тому числі і для причетників. Винятком могла слугувати лише нагальна потреба, наприклад, відсутність житла в парафії та ін.⁶³ Практикувалося навіть штрафування кліриків на користь єпархіального опікунства за «марне турбування начальства проханнями про переміщення до іншої парафії». Так, у 1913 р. стягнення у сумі 25 руб. накладено на священників сіл Стрижавка Таращанського повіту, Товстий Ліс Радомишльського повіту, Сахнівка та Вахутинець Канівського повіту⁶⁴.

На духовенство влада покладала широке коло обов'язків, яке до того ж поступово розширювалося, що перетворювало їх більше на державних чиновників. Особливо за імператриці Катерини II істотно зросла кількість урядових доручень⁶⁵, але найбільше коло позабогослужбових обов'язків розширилося у ХІХ ст. Головні полягали у здійсненні священнодійств, виконанні таїнств (хрещення, сповідь, причащення, вінчання, відспівування, елеосвячення, освячення житла, кладовищ та ін.), виголошенні повчань, проведенні позабогослужбових бесід, місіонерській роботі. Також на священника покладалася функція керівника причту.

Синодальні розпорядження регламентували поведінку кліру у церкві. Зокрема, указом 1804 р. від священно- і церковнослужителів вимагалось здійснювати богослужіння піднесено, з благоговінням, між собою спілкуватися з повагою. Священики мали слідкувати за порядком у храмі, не допускати розмов і переходів парафіян з місця на місце, а у разі непослуху – наводити лад у містах за допомогою поліції, у селах – місцевої влади. У разі виникнення ситуації, що призводила у церкві до неспокою, потрібно було негайно повідомляти єпархіальне керівництво⁶⁶.

Вимагалось, щоб богослужіння відбувалися в один і той же час, а встановлений порядок не підлягав частим змінам за бажанням священників⁶⁷. Зокрема, такі постанови приймали I та XI єпархіальні з'їзди київського духовенства у вересні 1869 р. та січні 1890 р.⁶⁸

Церковне керівництво зобов'язувало священників вести сповідні розписи, де фіксувалося відвідування сповіді парафіянами. Про осіб, що 2-3 роки ухилялися від цього обов'язку, «Статут духовних

консисторій» вимагав від духівника повідомляти єпархіального архієрея⁶⁹. Священик накладав церковні покарання на вірян, слідкував за виконанням епитимій, що призначалися єпархіальною владою⁷⁰.

Окрім власне релігійних, на духовенство влада покладала і численні обов'язки світського характеру. Адже священик виконував функції нотаріуса – це ведення метричних книг (куди записувалися відомості про усіх, хто народився, одружився, помер), клірових відомостей, видачу різноманітних виписок. Клірики здійснювали збори пожертв на храми, допомогу бідному духовенству, притулки, школи та ін. З церковного амвону для вірян, окрім проповідей, звучали укази імператора, розпорядження світської місцевої адміністрації тощо.

Духовенство використовувалось як ідеологічне знаряддя, інструмент у досягненні соціального спокою. Причт мав слідкувати за моральним станом і настроями парафіян. Наслідком поширення селянських хвилювань у російських губерніях та участі в них священно-, церковнослужителів став маніфест імператора 1797 р., який вимагав від селян «бути покірними поміщикам в оброках, роботах і всіх повинностях», а від духовенства – утримувати парафіян «в доброзвичайності та послуху поміщикам»⁷¹. Синодальним розпорядженням того ж року єпархіальних архієреїв зобов'язували всіляко запобігати виникненню селянських заворушень та не допускати участі у них кліру. На кого падала підозра, вимагалось забирати до дикастерії (з 1832 р. – консисторія) для слідства, а винних позбавляти сану без погодження з Св. Синодом. Для заспокоєння селянства необхідно було відсилати до парафій найнадійніших священно-, церковнослужителів. Тих кліриків, які проявляли особливу пильність у цьому, мали відзначати «пристойними почестями» для заохочення подальшого служіння⁷².

У 1800 р. причти єпархії підписками зобов'язувалися докладати максимум зусиль для заспокоєння парафіян у разі їх «непокори власникам»⁷³. Подібне секретне розпорядження Св. Синод надіслав єпархіальним архієреям у 1902 р., коли відбувалися масові селянські заворушення в українських губерніях, у тому числі і Київській. У тих парафіях, де існувала небезпека виникнення хвилювань, від священиків вимагалось «використовувати усі можливі заходи для їх припинення та пояснювати вірянам неправдивість тверджень зловмисників, які схиляють до непокори владі, від царя поставленій, і

зазіхань на чуже добро»⁷⁴. З початком революції 1905-1907 рр. на шпальтах єпархіального часопису друкувалися «повчання про християнське ставлення до чужої власності і покору законній владі», що мали виголошуватися у найбільш неспокійних парафіях⁷⁵.

Повсюдно священики залучалися до пояснень необхідності щеплень проти віспи, адже селяни з недовірою ставилися до подібних медичних заходів. Зокрема, у відповідь на звернення губернатора 1803 р. митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) зобов'язав парафіяльних священиків «готувати своїх парафіян до прийняття ... цього рятівного засобу проти згубної віспи, спростовуючи порожні і безпідставні чутки проти коров'ячої віспи, від простолюдинів вигадані»⁷⁶. По всіх церквах розсилалася проповідь митрополита Євгенія (Болховітінова) з подібними поясненнями про необхідність вакцинації від віспи⁷⁷. Духовенство інформувало парафіян про шкідливість надмірного вживання сирі соленої риби та рекомендувало способи лікування отруєнь⁷⁸.

З огляду на відсутність належного медичного обслуговування у сільській місцевості, духовенство закликали до надання допомоги вірянам, переконування їх у дотриманні правил гігієни, з цією метою медицина викладалася у духовних семінаріях⁷⁹. На шпальтах «Киевских єпархиальных ведомостей» ставилися за приклад священики, які досягли у цьому неабияких успіхів та надавалися практичні рекомендації у лікуванні ряду недуг⁸⁰. У 1884 р. єпархіальне керівництво, з огляду на звернення київського губернатора, повідомляло сільських священиків про необхідність, у разі появи у парафії хвороб всіляко сприяти своєчасному зверненню вірян за медичною допомогою⁸¹, оскільки вони упереджено ставились до лікарів. У зв'язку з поширенням у 1913 р. в Київському повіті епідемії скарлатини та дифтерії було прийнято рішення, щоб духовенство проводило бесіди з парафіянами про шляхи запобігання поширенню хвороб⁸².

Поширеним явищем серед мирян було вживання алкоголю. Духовенству ставилась в обов'язок боротьба з цією суспільною вадою. Священики виступали ініціаторами створення товариств тверезості та колективних обітниць про утримання від вживання спиртних напоїв. Такі товариства з початку 1860-х років створювалися у Київській єпархії⁸³. Зокрема, стараннями священика с. Кордишівки Бердичівського повіту Недзельського громада ухвалила рішення «припинити кожному з них пиття горілки протягом

одного року, тобто до 1-го січня 1871 року, і не мати у Кордишівці громадського шинку також протягом року». Після завершення означеного терміну селяни мали визначитися: продовжувати чи припиняти таку практику. Це рішення громада затвердила «власноручним написанням проти кожного прізвища хрестиків». Також підписи ставили сільський староста, волосне правління і мировий посередник⁸⁴. Проте це не набуло масового характеру, а подібні заходи, що запроваджувались у парафіях, часто не досягали поставленої мети, і діяли товариства тверезості недовго. Не надто успішними, з об'єктивних причин, були заходи духовенства щодо закриття питейних закладів. До 14 травня 1885 р. вони створювалися за рішеннями сільських громад, і право на торгівлю спиртним селяни продавали за домовлену суму, що сплачувалася кожного року. Гроші йшли на суспільні потреби: сплату податків, будівництво чи ремонт громадських приміщень, оздоблення храмів та ін. З огляду на це навряд чи часто священнослужителі могли переконувати вірян у шкідливості корчми та необхідності її закриття, попри те, що громада залишала там суму, що у разі перевищувала податок. Після 14 травня 1885 р. дозвіл на відкриття корчем, трактирів давали «питейні присутствія», відтак селяни втратили орендні кошти. Але членам причтів це не принесло полегшення: якщо вони і робили спроби закрити трактир чи бодай зменшити вживання алкоголю парафіянами, то це ставило їх у нерівний конфлікт з торгівцями⁸⁵.

На вимогу єпархіальної адміністрації з другої половини 1889 р. почалося активне створення товариств тверезості. Після затвердження у 1894 р. статуту опікунств народної тверезості почали з'являтися відповідні комітети у повітах, які призначали дільничних опікунів на рівні волості, серед яких часто були священники. Черговим заходом організаційно-роз'яснювальної роботи у боротьбі з пияцтвом, яку проводило парафіяльне духовенство, стало влаштування загальноєпархіальних акцій під назвою «Всеросійські свята тверезості». Перший такий захід відбувся на Київщині 28-29 квітня 1913 р. Враховуючи перший досвід, наступну акцію з хресними ходами, молитвами на майданах, виголошенням проповідей, продажем брошур, збором пожертвувань на користь місцевих товариств тверезості проведено 8-9 квітня 1914 р.⁸⁶

На сторінках духовних журналів надавалися рекомендації духовенству щодо боротьби з пияцтвом. Наголошувалося на визначальній ролі особистого прикладу священника, який не мав права

зловживати алкоголем, переконував вірян утримуватися від широких гулянь під час сімейних святкувань, не пиячити під час релігійних свят, проводив богослужбові бесіди, виховну роботу з учнями церковнопарафіяльних шкіл, створював товариства тверезості⁸⁷.

Членам причтів рекомендувалося поширювати серед вірян сільськогосподарські знання, новинки. Наголошувалося на прикладі священика як господаря, у якого б селяни їх переймали⁸⁸.

На духовенство покладался обов'язок поширення грамотності серед парафіян, що вимагав багато часу. Протягом першої половини ХІХ ст. влада неодноразово здійснювала спроби залучити клір до освітньої діяльності (укази 1805, 1807, 1836, 1837, 1840 рр.). «Статут духовних консисторій» 1841 р. зобов'язав парафіяльне духовенство поширювати елементарну освіту серед селянства⁸⁹. Однак, на практиці майже нічого не виходило. Школи були нечисленними, частина взагалі діяла лише на папері, не вирішувалася проблема з приміщеннями, відсутністю книг. Селянство «дивилось на науку і грамотність як на зайву для себе працю і перешкоду у звичних споріднених заняттях»⁹⁰. Відволікала дітей від навчання і постійна праця у поміщицькому та батьківському господарствах. У 1837 р. у Київській єпархії було відкрито 1 школу, у 1838 р. – 11, у 1839 р. – 5, у 1840 р. – 44, у 1841 р. – 53, 1842 р. – 92. Загалом в них навчалось лише 2 042 хлопчики⁹¹. У 1847 р. консисторія востаннє зібрала свідчення про школи при церквах єпархії і виявилось, що вони перестали існувати.

У 1860 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков звернувся до уряду з пропозицією створити при церквах школи та залучити парафіяльних священиків до навчання дітей. Ініціативу влада цілком схвалила⁹². І. Васильчикова підштовхувала необхідність перешкодити польській освітній діяльності серед селянства, а також церковнопарафіяльні школи розглядалися як елемент інтеграційної політики регіону. Тоді ж на замовлення були створені 3 «зразково-показові» школи у м. Біла Церква місцевим священиком П. Лебединцевим, що мали продемонструвати можливості і бажання сільських пастирів виконувати запропоновану владою функцію. У подальшому місцева церковна та цивільна адміністрації використали їх як приклад для обов'язкового наслідування⁹³. Білоцерківського священика відзначили грошовою винагородою у розмірі 90 руб., генерал-губернатор всіляко популяризував його діяльність, а Київську духовну семінарію було зобов'язано опублікувати матеріал про школи в журналі «Руководство для сельских пастырей»⁹⁴.

У процесі організації шкіл вимагалось обмежуватися місцевими джерелами фінансування. І. Васильчиков у зверненні до єпархіального керівництва зазначав, що навчання у церковнопарафіяльних школах мало бути максимально доступним і «полягати лише у засвоєнні селянами правил віри православної, молитов з церковнослов'янським читанням, букваря, лічби і письма, за якомога простим і наочним способом, щоб діти, навчаючись самі, могли навчати інших – менших». Навчальний процес потрібно було починати у вересні, після закінчення головних сільськогосподарських робіт, адже батьки потребували допомоги дітей. Також було придбано 10 тис. букварів для розсилки в парафії єпархії⁹⁵.

Відповідно до «Програми навчання у церковнопарафіяльних школах Київської єпархії» учні засвоювали: 1) читання церковнослов'янською та російською; 2) Закон Божий; 3) арифметику; 4) російську історію; 5) російську мову та 6) церковний спів⁹⁶.

Духовенство не тільки мало навчати дітей, а й брати на себе турботи з організації шкіл. Священикам нерідко доводилося долати байдужість, а то й протидію селян у виділенні коштів на школи, які не усвідомлювали необхідності навчання дітей. Священнослужителі єпархії докладали чималих зусиль до їх створення: виділяли для цього власні будинки⁹⁷, давали кошти на придбання меблів, навчальних дошок, букварів, опалення приміщень та ін.⁹⁸ На Правобережжі, зокрема Київщині, спостерігалася надзвичайна активізація у процесі створення шкіл. Активно долучився до цієї діяльності новий митрополит Арсеній (Москвін), призначений 1860 р. На 1 вересня 1861 р. саме Київська єпархія з 1 206 школами та 23 588 учнями (19 015 хлопчиків і 4 573 дівчаток) лідирувала в імперії. Станом на 1 березня 1862 р. при церквах єпархії нараховувалася вже 1 361 школа, де початкові знання здобували 31 320 учнів (24 498 хлопчиків та 6 822 дівчинки). З цієї кількості церковнопарафіяльних шкіл 1 011 знаходились у будинках священно-, церковнослужителів, 254 – парафіян, 45 – поміщиків, 25 – церковних приміщеннях, 14 – у будівлях, облаштованих палатою державного майна, 9 – у приміщеннях відомства військових поселень та 6 – у подарованих⁹⁹. На середину 80-х років XIX ст. вже більше половини шкіл мали власні приміщення¹⁰⁰. У 1875 р. кількість шкіл у парафіях зросла до 1 348, де навчалось 37 127 хлопчиків та 7 488 дівчаток¹⁰¹, у 1900 р. – до 1 812, з яких 1 135 церковнопарафіяльних та 677 шкіл грамоти¹⁰².

Значна перевага хлопчиків над дівчатками у школах свідчила про місце жінки у тогочасному патріархальному суспільстві. На Правобережжі церковнопарафіяльних шкіл через відсутність земств та земських шкіл було значно більше ніж у Лівобережних губерніях¹⁰³.

Траплялись випадки, коли духовенство неналежним чином виконувало духовно-освітні обов'язки. У 1908 р. священик Маковський, що завідував школою у с. Шубівка Київського повіту, отримав сувору догану «...за недбале ставлення його до парафіяльної школи й за різкі вислови на папері у бік Єпархіальної училищної ради». Інспекція церковних шкіл засвідчувала: «...цілковито не дбає про церковну школу, якою він керує, тому учбово-виховна справа знаходиться в ній у дуже незадовільному стані, а приміщення школи загрожує безпеці життя дітей»¹⁰⁴.

Безумовно, парафіяльні священики через церковнопарафіяльні школи відіграли значну роль у підвищенні рівня грамотності населення.

Свідченням масштабності позарелігійних обов'язків, які влада покладала на духовенство, було виконання ним навіть, здавалося б, зовсім не властивих служителю церкви, поліцейських функцій. Духовенство зобов'язували повідомляти церковному керівництву про діяльність поляків під час повстання 1830-1831 рр.¹⁰⁵ Таємним розпорядженням 1835 р. парафіяльні священики єпархії мали доповідати про всіх новоприбулих та підозрілих осіб¹⁰⁶. Схожу інструкцію для духовенства у 1866 р. видав київський митрополит Арсеній (Москвін), якою воно зобов'язувалося пильно наглядати за причетниками, місцевими школами, за «способом думок і поведінки вчителів» та негайно доповідати «куди слід» про всі випадки «неблагонадійності»¹⁰⁷.

Саме духовенство також перебувало під контролем влади, особливо у часи важливих політичних подій. Про це свідчить секретне розпорядження київського губернатора О. Гірса, видане начальникам поліції в січні 1912 р. У зв'язку з виборами до Державної Думи від поліції вимагалось встановити негласне спостереження за діяльністю духовенства, а також «надати список священиків та настоятелів молитовних будинків, які загалом вороже налаштовані до поміщиків і будуть голосувати за лівих кандидатів»¹⁰⁸.

Влада посягала навіть на таку інтимну річ, як сповідь. Ще з

петровських часів закон вимагав порушувати таємницю сповіді, хоча це й суперечило канонам, та повідомляти про лихі наміри, злочинні дії, спрямовані проти держави і особливо імператора¹⁰⁹.

Затверджена 1901 р. Св. Синодом «Інструкція настоятелям церков» визначала такі обов'язки парафіяльного священика: відправлення богослужінь і треб; виголошення повчань у недільні та святкові дні й проведення позабогослужбових бесід; ходіння з хрестом і святою водою по оселях парафіян у відповідні свята; піклування про релігійно-моральну освіту дітей парафії; підтримування чистоти і порядку в храмі; благодійництво (заснування опікунств та притулків); організація бібліотек і проведення різноманітних заходів, спрямованих на піднесення моральності парафіян; управління членами причту; ведення звітності й інші фінансові та адміністративні обов'язки¹¹⁰. А на практиці коло обов'язків парафіяльного духовенства було значно ширшим.

Повний спектр послуг державним установам описав сільський священик А. Троцина. «Міністерству шляхів сполучення ми надаємо сімейні списки службовців, а їх багато: сім'ї бувають з 5 – 10 осіб; необхідно встановити дні народження кожного, вступ до шлюбу, а іноді і дату смерті; за це від міністерства шляхів ми нічого не отримуємо. Міністерству внутрішніх справ надаємо статистичні відомості про осіб, що народилися, одружилися, померли, у віці від 1 до 85 років – це необхідно міністерству для височайшого звіту; приводимо до присяги всіх сільських посадових осіб, обнародуємо розпорядження уряду і створюємо необхідний настрій серед парафіян, і за цю працю духовенство від міністерства нічого не отримує ... Військовому і морському міністерствам ми надаємо призивні списки, списки підлітків, коли потрібна якась пільга щодо відбування військової повинності; наставляємо призивників, вливаємо в них бадьорість духу своїми проповідями; є членами волосних опікунств, парафіяльних рад, надаємо посильну допомогу нужденним сім'ям, утримуємо сільські лазарети наполовину за свій рахунок та багато ін. Міністерству землеробства ми сприяємо в розвитку експериментальних і показових полів, самі маємо ці поля. Міністерству промисловості і торгівлі ми влаштуємо споживчі лавки ... Міністру юстиції ми даємо безкінечну кількість метричних довідок: мировим суддям, з'їздам, окружним судам, судовим слідчим, ми виїжджаємо на відкриття давніх могил, коли вимагається судовим процесом приводимо до присяги. Навіть новому Міністерству

народного здоров'я ми зобов'язані надавати статистичні дані про народжених і померлих; ще вимагається від нас і діагноз, від якої хвороби й хто помер. Читаємо брошури про холеру і епідемії, попереджуємо різні інфекційні захворювання... Міністерству народної освіти ми надаємо метричні довідки про осіб, що навчаються, займаємося за мізерну плату в школах; через церковні школи сприяємо народній освіті. Міністерство фінансів всюди публікує десятки тисяч різних дрібних кредитних товариств, судозберігаючих кас тощо, а ніде не говориться, що добра їх половина відкрита за участі причтів... Що ж духовенство має за свою надурочну працю від названих міністрів? Я стверджую, що нічого. А за всяку неправильну метричну довідку нас карає Статут консисторій і Уложення про покарання дуже суворо»¹¹¹. Безумовно, такі функції, значна частина яких не надто стосувалася церкви, відволікали духовенство від прямих обов'язків, перетворювали його на своєрідного чиновника, до того ж виконувалися вони безкоштовно.

Таким чином, російське самодержавство піднесло православне духовенство майже на рівень з дворянством. Але пастирям доводилося поєднувати духовне подвижництво з необхідністю виконувати замовлення світської влади, що не завжди злагоджено поєднувалися, адже вони виконували функцію посередників між урядом і народом. Спектр діяльності членів причту не обмежувався власне церковним служінням, а включав широке коло обов'язків, більшість з яких лише дотично стосувалися духовної посади, а деякі й зовсім суперечили їй.

2.2

Духовенство в системі соціальних відносин

Важливу роль у дослідженні повсякденного життя парафіяльного духовенства відіграє зображення соціального середовища, у якому воно жило, виконувало свої обов'язки, та відносини, що склалися між священно-, церковнослужителями й іншими суспільними станами. Однозначно ці стосунки охарактеризувати не можна, адже вони еволюціонували та залежали від різних факторів.

Непрості відносини склалися між православним духовенством та поміщиками, адже їх влада була найближчою до причту. Особливо загострювало стосунки та призводило до частих конфліктів те, що в Київській єпархії до 80-х років XIX ст. переважало землеволодіння

католицьких шляхтичів-поляків¹¹². З приєднанням Правобережжя до Російської імперії почався масовий перехід до православ'я наверхненого в уніатство населення та духовенства, на що польські землевласники реагували економічними утисками кліриків. Наприклад, з переходом у православ'я парафії містечка Ржищів Київського повіту власник відібрав у причту частину орної землі, половину сінокосу, ліс, виділений для пасіки, заборонив безкоштовно молоти хліб та заготовляти дрова. У с. Юшнах того ж повіту відібрано частину орної землі, сінокіс, город. Окрім того, причт позбавлявся роковщини, розмір якої становив: від пари волів по корцю хліба, від пішого по 10 коп. Церковний сінокіс поміщик відібрав і у церкви с. Слобода Кагарлицька Київського повіту¹¹³.

Утиски духовенства набули масових масштабів. Доходило до того, що клірики відбували панщину. А у 1796 р. благочинний В. Зражевський рапортував митрополитові Ієрофею (Малицькому), що у маєтках графа Браницького, якими керувала його дружина Олександра, до речі, за віросповіданням православна, через небажання втрачати робочі руки були віддані в рекрути діти священно-, церковнослужителів і навіть самі причетники¹¹⁴. Економією графині Браницької у Васильківському повіті церковні землі були перенесені на інші місця та ще й урізані¹¹⁵. Повсюдно у єпархії зазіхали поміщики і на церковні пасіки, які приносили клірикам додатковий прибуток¹¹⁶. Зокрема, благочинні і священники Уманського повіту неодноразово скаржилися духовному правлінню, що економія графа Потоцького примусово стягує десятину з церковних пасік – з десяти один вулик або срібний рубель за рік. Звернення ж правління у 1801 р. до Уманського нижчого земського суду залишилося безрезультатним, тому в 1802 р. воно змушене було шукати захисту у митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні)¹¹⁷. Польський поміщик дивився на церкву як на ще одне джерело прибутку. Тому на прохання парафіян с. Копіївки Липовецького повіту до місцевого землевласника Дудзинського звільнити їхній храм від однієї повинності він відповів: «Як можна, щоб церква ... ніякої інтрати (прибутку) поміщику не приносила». Ці слова загалом виражали ставлення польського поміщицтва до Православної церкви¹¹⁸. У 1827 р. священник с. Мовчанівки Сквирського повіту В. Василевський скаржився київському губернаторові на орендаря посесора М. Дідковського. Дворянин заборонив селянам працювати у господарстві священнослужителя у вільні від панщини дні,

погрожуючи побиттям, та забрав у нього двох волів¹¹⁹. Схожа ситуація склалася 1836 р. у с. Ставище того ж повіту, де через донесення священника А. Помазанського на поміщика Рильського за «злоумисел проти Росії» останній заборонив селянам працювати у господарстві клірика. Засідатель нижнього земського суду зобов'язав землевласника підпискою не здійснювати жодних утисків, а селянам повідомив, щоб у вільний час за згодою не ухилялися від робіт на священника. Соцький мав слідкувати за виконанням цього розпорядження¹²⁰.

Сваволя поміщицтва доходила навіть до безпосереднього втручання у призначення осіб на священно- і церковнослужительські місця, попри розпорядження губернатора В. Милашевича 1800 р., що це забороняло¹²¹. Прикладом є ситуація, що склалася у Сквирському повіті. У 1801 р. духовне правління звернулося до митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні) зі скаргою на поміщика Обгуральського, котрий дячка с. Попельної Я. Аравського «не допускав до дячківської посади, а велів зайняти її підданому своєму Іосифові Буримчуку». Сквирський нижній земський суд на дворазове звернення духовного правління не реагував. Дикастерія, окрім попередження Обгуральського про невтручання у духовні справи та вимоги відповіді від земського суду про причину не надання захисту дячку, ставила в обов'язок іншим судам утримувати поміщиків від подібних дій¹²². Невдовзі такий випадок повторився у тому ж повіті. У 1803 р. управитель поміщика Любовицького Радлінський усунув від дячківської посади І. Костевича та примусово відправив його з сім'єю до с. Бабинці. А на його місце призначив свого кріпака. Місцевий земський суд залишався бездіяльним. Для припинення такого свавілля митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) звернувся до київського військового губернатора. Відтак, губернське правління в чергове застерегло поміщиків єпархії, «щоб вони у справи духовні не мішалися»¹²³.

Ще одним прикладом прямого втручання землевласників у внутрішні церковні справи є заборона 1842 р. поміщиком с. Закриниччя Таращанського повіту Вільчинським церковному старості О. Гордюкові їхати до духовного правління для отримання свічок, незважаючи на розпорядження благочинного протоієрея Мацкевича. На благочинницькому рапорті Вільчинський польською мовою написав: «У церкву закриницьку надано свічок на 30 руб. і заплачено, з яких використано мало, а тому нема потреби накидати,

коли зайві є», хоча насправді їх не було. Тому з поміщика було взято підписку, якою зобов'язано утримуватися від подібних вчинків¹²⁴.

Звісно, що по мірі зміцнення влади та збільшення російського поміщицтва на Київщині кількість таких випадків зменшувалася, хоча до утисків вдавалися і православні землевласники. Впливали на це і стосунки, що складалися між священником та власником села чи орендарем.

Маючи істотно вищий соціально-правовий статус та рівень освіти порівняно з переважною більшістю населення, духовенство більше тягнулося до дворянства, державних службовців, прагнуло наслідувати їх побут. Але останні часто не сприймали їх собі за рівних¹²⁵. Цьому сприяла і позиція держави, адже відповідно до тодішнього законодавства особа, що отримувала сан, втрачала всі цивільні, військові привілеї і в тому числі права особистого дворянства. Не поверталися вони і в разі відмови від сану та навіть не зазначалися у формулярних списках¹²⁶. Тому отримання священно- та церковнослужительських посад залишалося привабливою перспективою для верств, наділених меншим об'ємом прав, особливо селянства.

Неоднозначне ставлення до парафіяльного духовенства спостерігалось і серед інтелігенції. Політичному, національному, культурному розмаїттю її уподобань (українофіли, москвофіли, радикали або нігілісти, центристи, соціалісти, громадівці та ін.) відповідала така сама калейдоскопічність обґрунтування тієї чи іншої позиції інтелігенції щодо православного віровчення, церкви як релігійного інституту. За всієї строкатості особистих світоглядних позицій національної інтелігенції її речників умовно можна поділити на дві принципово протилежні за поглядами групи: тих, хто не мислив суспільного життя без християнських цінностей і пов'язував майбутнє України, визволення народу з впровадженням євангельських засад любові та миру; і тих, хто, розчарувавшись у реаліях церковної практики і в далекому від ідеалу духовенстві, зневірився не лише у церкві, а й самому християнському віровченні. Очевидних adeptів невір'я, вільнодумства чи атеїзму протягом усієї другої половини ХІХ ст. була меншість¹²⁷. Відзначаючи неприязнь інтелігенції до церкви, Д. Дорошенко зазначав, що «радикалізація українства й його орієнтація на успіх революційно-соціалістичного руху, який захоплює російську інтелігенцію 60-х років ХІХ ст., певна річ, не сприяли проявам якоїсь прихильності до Православної

Церкви»¹²⁸. Проте він заперечував узагалі відсутність християнського релігійного почуття у її колах. Більшість інтелігенції тою чи іншою мірою була традиційно віруючою, по-своєму, звичайно, розуміючи християнські ідеї та релігійно-аксіологічний комплекс. Загалом же можна сказати, що типовим для світоглядних орієнтацій української інтелігенції цього періоду було релігійне світосприймання у тій чи іншій інтерпретації. Відштовхуюче діяло бажання церкви зберегти роль духовного цензора у суспільстві, а інтелігенція не хотіла миритися з її втручанням у творчий процес та його результати (з індексом заборонених книг, недопущенням постановок спектаклів, обмеженням тем дисертацій тощо)¹²⁹. Усе ж науковці стверджують, що кінець XIX – початок XX ст. характеризувався зростанням негативного ставлення, «байдужості, а то й ворожості до церкви й духовенства національно свідомих шарів української інтелігенції»¹³⁰. На сторінках світських видань священно- і церковнослужителі критикувалися за недобросовісне виконання обов'язків, низький моральний рівень, відсутність авторитету серед народу тощо. Особливо відштовхувало інтелігенцію повне підпорядкування церкви російському самодержавству та використання духовенства у політичних цілях як ідеологічного знаряддя.

Негативно на авторитеті церкви позначилося її одержавлення, що впливало і на відносини духовенства з паствою. Ще 5 квітня 1797 р. з'явився «височайший» указ, який зобов'язував парафіян щонеділі відвідувати церкву, раз на рік сповідатися та приймати святе причастя. З цією метою поміщикам заборонялося вимагати від селян у вихідні дні панщинних робіт¹³¹. Навряд чи селянин проймався пошаною до церкви, в яку його змушували йти мало не примусово. Сприяла цьому ліквідація практики обрання священників вірянами, яку замінило централізоване призначення консисторією, що відбувалося іноді всупереч бажанню громади.

Контролювалося навіть слово, з яким священник звертався до вірян. Церковну проповідь влада сприймала як один із засобів для підтримки існуючого ладу, соціального спокою та використовувала її для формування «правильної» суспільної думки. Саме з церковного амвону селянин чув слова, що вимагали коритися поміщикові, «відвертатись від бунтів». Перш ніж проповідь звучала у храмі, обов'язковою була її перевірка спеціальним цензором або благочинним¹³². Церкви єпархії забезпечувалися збірками з готовими проповідями. У 1800 р. «повчальні книги» одержала 721 церква, за

один примірник вносилося 5 руб. 70 коп. Проте, адміністративні заходи залишалися малодієвими, так як духовенство на засилля казенщини відповідало прихованим опором. Митрополит вимагав усі самостійно написані проповіді після оголошення у храмах надсилати до дикастерії. Але за 1799-1803 рр. до єпархіальної адміністрації надійшло їх лише 10¹³³. У подальшому церковна влада повторювала вимоги про обов'язковість виголошення проповідей, особливо у недільні та святкові дні, і поступово це входило у життя. Зокрема, у рапорті Уманського духовного правління за другу половину 1815 р. зазначалося: «В церквах із повчальних книг проповіді при відправлені богослужінь читаються ... ніхто із священнослужителів не складав і не виголошував». Звенигородське духовне правління рапортувало, що «в церквах у книгах надруковані проповіді скрізь читаються»¹³⁴. Такі ж однотипні звіти надходили до місцевої церковної адміністрації і з інших регіонів єпархії. Благочинний 9-го округу Уманського повіту, звітуючи митрополиту за першу половину 1839 р., повідомляв: «У недільні і святкові дні проповіді читаються із книг повчальних, книг же противних правовір'ю немає»¹³⁵. Замість простого, грубуватого, живого і зрозумілого слова селянин чув казенні проповіді з книжки чи «вихоплені із вороха припасених у семінарії, складених за всіма правилами... після яких віряни важко зітхали, ніби втративши... останню втіху у житті»¹³⁶.

З приєднанням Правобережної України запроваджувалися, як обов'язкові, так звані «царські служби» на честь біль-менш значної події в родині імператора. До них належали: дні вступу на престол імператора, дати народження і тезоіменитства всіх членів сім'ї, обручення та вінчання монаршої пари. Важливими церковними святами стали вважатися дати спасіння царя від руки вбивці чи у залізничній катастрофі¹³⁷. Попри покарання за не відправлення «царських днів» (перебування у митрополичому домі на чорних роботах, штрафи, поклони) в церквах єпархії на початку XIX ст. вони або зовсім не проводилися, або проходили у скороченій формі. Духовенство Київщини поволі звикалося з такими нововведеннями, а їх пропуски пояснювало «незнанням з причини недавнього приєднання від унії»¹³⁸. Упускання молебнів спостерігалось не лише у сільських парафіях, а й у містах, де контроль був суворішим. Зокрема, в уманському соборі та у більшості церков повіту «царські служби» не проводились¹³⁹. Про ставлення парафіян до «офіційних» богослужінь свідчить низька відвідуваність храмів у ці дні, що

спостерігалось до кінця синодального періоду. Гіперболізована увага до імператорської родини, політизація церковного життя відштовхувала вірянина, негативно позначалася на авторитеті духовенства, його взаєминах з мирянами.

Неабияку роль відіграла зміна поколінь духовенства у 40-50-х роках ХІХ ст., яку влучно описав Є. Крижановський. Замість священика, що був прихильником давніх українських релігійних традицій, близько стояв до селянської громади та мав тісний зв'язок з нею, «головою парафії приходив безбородий юнак в шовковій рясі з претензіями на панка чи підпанка... Колишні священики приймали парафіянина у своїх «покоях», шанованого господаря садили біля себе, ділили з ним хліб-сіль і задушевну бесіду, нове покоління священиків вбачало у парафіянах лише «мужиків», яких приймали на кухні стоячи або заводили для їх прийому окремі кімнати під назвою «канцелярій», в яких здійснювали домашні церковні обряди. На зібраннях нових священиків не було місця «мужику», зате тут були ненависні йому польські пани і підпанки ... іноді сам становий чи письмоводитель його, майже завжди поляк, польська мова літала тут, грала на всіх вустах...»¹⁴⁰.

Порівняно з попереднім поколінням священнослужителів нове було більш освіченим, але водночас і чужим парафіянам, з небажанням до зближення з ними. Духовенство виховувалося у зрусифікованих семінаріях в дусі служіння кріпосницькій державі і виходило з духовного навчального закладу із сформованим переконанням про недоречність «братання з мужиками»¹⁴¹.

Відчуження між духовенством та селянством спричиняв обов'язок селян обробляти 10 дес. священицького наділу, що запроваджувався з прийняттям у 1842 р. «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою». Покращення матеріального становища духовенства покладалось на і без того переобтяжене селянство, адже для реалізації закону на його плечі лягала додаткова повинність. Особливо обтяжливим це було для малолюдних п'яти-семикласних парафій Київської єпархії, які становили 85,7 % (з них 44,4 % складала шести-семирозрядні з чисельністю парафіян 100-400 осіб)¹⁴².

Заходи влади обурювали селянство, тому що суперечили його прагненню до волі. В його очах священик поставав поміщиком, а «замість однієї панщини стало дві». Панські економи могли навіть

виганяти парафіян «на панщину до попа», а подекуди і карали їх за ухилення від робіт¹⁴³. Тому миряни відмовлялися виконувати покладені на них обов'язки, хоча ще донедавна добровільно приходили на допомогу своєму пастиреві. А відтак, частина духовенства, у переважній більшості старшого покоління, розуміючи суспільну напругу, не дотримувалася «Положення...», а використовувала як і раніше, толоки, які супроводжувалися частуванням селян, та працю вірян, що відбували єпитимії¹⁴⁴.

Така політика уряду не могла не призвести до ускладнення відносин між духовенством та парафіянами. З цього приводу у 1857 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков повідомляв обер-прокурора Св. Синоду, що «чітко відчувається незадоволення, охолодження і неповага селян до парафіяльних священиків», і причина цього полягає «в обов'язковій праці селян на священиків, яка в їх уяві набула вигляду панщини». Генерал-губернатор вказував на обставини, що призводили до цього. Священнослужителі часто зловживали працею селянства, «майже повсюдно вимагають від селян обробляти всю землю», «всіх робочих днів улітку, коли селяни переобтяжені панщиною, виконуючи при тому різні повинності (поставку возів для військ, ремонт доріг тощо)» та «не мають часу обробляти свої лани і часто змушені працювати у святкові дні». Тому І. Васильчиков наголошував на необхідності підтримки духовенства через моральну перевагу над католицьким кліром та заміни трудової повинності грошовими платежами для зміцнення стосунків між кліром та паствою. У такому разі священики могли б обробляти землі найманою працею, і «селяни б з довірою зверталися до них у різних випадках сімейного та побутового життя»¹⁴⁵.

Пропозиції щодо заміни обробітку священицького наділу грішми, що сприяло б покращенню відносин з мирянами та позбавило б залежності священика від громади, з'являлися і на шпальтах єпархіальної преси¹⁴⁶.

Обер-прокурор О. Толстий у зверненні до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) щодо впливу «Положення...» 1842 р. на стосунки духовенства з вірянами, висловлював побоювання про їх погіршення внаслідок заміни добровільної допомоги парафіян у обробітку земель та будівництві житла обов'язковою повинністю, оскільки до О. Толстого доходила така інформація. Позиція митрополита у цьому питанні кардинально різнилася від думки І. Васильчикова, хоча й була висловлена того ж

1857 р. Архієрей спростовував твердження про негативний вплив закону на ставлення селян до кліриків і не бачив причин, що могли б його змінити у майбутньому. Митрополит переконував обер-прокурора, що обробіток священницьких наділів «не переставав бути добровільним», а поширення подібних суджень він приписував виключно поміщикам-полякам, що мали «закореніле вороже ставлення до православного духовенства і взагалі до вітчизни нашої». Заперечувалися і вимагання священниками робіт, не регламентованих законом, та загалом всілякі зловживання за винятком поодиноких випадків. Тому митрополит Філарет виступав категоричним противником навіть «несуттєвих змін, наприклад у тому, щоб скасувати обробіток селянами ділянок священницьких земель». Також вважав, що не можна допустити заміни праці вірян грошовим внеском¹⁴⁷. Очевидно, митрополит, відстоюючи інтереси парафіяльного духовенства, не бажав зміни заходів, що відчутно сприяли його матеріальному добробуту, адже сам відзначав їх «благотворний вплив».

Не поділяв таких поглядів і Арсеній (Москвін). Адже збереження обов'язку обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва ставало дедалі небезпечнішим для Православної церкви. Зокрема, звітуючи про стан єпархії у 1865 р., митрополит зазначав, що в деяких місцях «старі добрі стосунки» між парафіянами та пастирями під час виконання обов'язкового обробітку священницьких ділянок обертаються конфліктними ситуаціями, «а обробіток для селян здається продовженням ненависної кріпосної праці, від якої вони нещодавно звільнені»¹⁴⁸. Проте лише з 1 січня 1868 р. скасовувалася трудова повинність на церкву.

Загострювалися відносини між кліром і мирянами з уведенням інвентарної реформи. Після урочистого зачитування предводителями дворянства інвентарів у сільських церквах при громаді вони вручалися священникам і селянам повідомлялося, що у разі непорозумінь з поміщиками священнослужителі мали перечитувати та тлумачити правила. Проте від незадоволених землевласників почали надходити скарги на священників за неточне пояснення інвентарів, іноді такі тлумачення дійсно призводили до неправильного їх розуміння парафіянами¹⁴⁹.

У 1848 р. предводитель дворянства Васильківського повіту повідомляв київському генерал-губернатору, що під час введення в дію інвентарних правил, з огляду на обов'язок священників їх

пояснювати, між селянами розходилися різні «недоречні пересуди», і як наслідок – «у багатьох місцях селяни вийшли із належної покорі поміщикам». Також чиновник відзначав священника с. Мотовилівки С. Калитинського, який «благорозумними заходами і точним пояснення правил втримав селян в належних межах, поселив у них дух спокою, покору уряду і власникам» та просив про його нагородження для заохочення інших кліриків. За поданням генерал-губернатора митрополит звернувся до Св. Синоду про відзначення С. Калитинського скуфією¹⁵⁰. Але траплялось і таке: дячок с. Леськове Липовецького повіту Л. Антоновський за те, що «зважився тлумачити невірно» інвентарні правила, що змусило втрутитися земського справника, був позбавлений місця та висланий до Києва для віддання під суд¹⁵¹.

Місцева світська та церковна влада одразу відповідним чином реагувала на подібні дії духовенства. До того ж у зв'язку з участю духовенства українських губерній у селянських хвилюваннях 1848 р. з'явилося секретне синодальне розпорядження єпархіальним адміністраціям, від яких вимагалось «не послаблювати необхідного нагляду за повчанням духовенством своїх парафіян порядку і безумовній покорі владі». Кліриків, які навіть найменшим чином були причетні до підвищення активності селянства, мали негайно позбавляти парафій та суворо карати. Щоб не допустити розголошення, цей наказ не здавався до консисторії, а передавався безпосередньо благочинним єпархії¹⁵².

Врешті, таємним розпорядженням духовенству заборонили не лише тлумачити інвентарі, а й взагалі їх читати. Селяни, звертаючись до священника і не отримуючи ніякої інформації, обурювалися, адже на їх очах священнослужителям урочисто передавались інвентарі та ставилось в обов'язок пояснення правил. Відтак почали з'являтися чутки про їх підкуп поміщиками та приховування указу про «вольну»¹⁵³.

Подібні поголоси та непорозуміння стали причиною масштабних селянських виступів у Київській губернії в 1855 р. – «Київської козаччини», коли гнів селян обернувся і проти священників. Поштовхом став маніфест імператора 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення, який читався в усіх церквах і почав обростати чутками, що ніби всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками та після участі у військових діях одержать волю. Селяни почали вимагати від священників «указу на вольність», примушували

записувати їх «у козаки» і після укладення списків відмовлялися виконувати панщину¹⁵⁴. Зокрема, під час заворушень у селах графів Браницьких Канівського повіту – Янівка, Вільховець, Семигори, Яхнів, Щупики і Пустовіт – селяни вимагали від священників оприлюднення указу про переведення у козаки, який нібито уже третій рік вони переховують, та записували себе у списки. Намагання священнослужителів заспокоїти селян, адже це було їх беззаперечним обов'язком, інакше могло кваліфікуватись як підбурювання, породжували конфлікти з парафіянами. Наприклад, на такі спроби священника с. Щербачинці Звенигородського повіту С. Ковальського селяни заявили: «Коли не бажаєш нам добра, то ми тебе не хочемо»¹⁵⁵. Були непоодинокі випадки, коли заворушення супроводжувалися побиттям та всілякими знущаннями над священнослужителями¹⁵⁶.

Не додавала авторитету парафіяльному духовенству покладена на нього функція своєрідних миротворців, що вимагала утримування вірян від заворушень, непослуху поміщикам, відмови виконувати панщинні роботи. Показовим є циркуляр Св. Синоду єпархіальним архієреям за декілька днів до відміни кріпацтва, який покладав на духовенство «священний обов'язок» сприяти правильному розумінню реформи селянством. Зазначалося, що «повсякчасний обов'язок священника є між іншим повчати парафіян, щоб вони дотримувалися вірності государю і покори начальствам, від нього постановленим, щоб неухильно та сумлінно виконували законні повинності і платили визначені податки та встановлені оброки». Водночас, священники не мали показувати, що вони спеціально поставлені урядом виконувати цю функцію¹⁵⁷. Заклики до них про «сприяння миролюбним відносинам між землевласниками і звільненими селянами» та «відмежування думки про волю від перебільшення, зазначення грані, де починається буйство й свавілля», звучали і зі сторінок церковної періодики¹⁵⁸. Та не дивлячись на таке розпорядження, деякі священнослужителі намагалися діяти в інтересах селянства. До священника у селі завжди йшли за порадою, так як маючи освіту, він сприймався своєрідним «експертом». Наприклад, на неодноразові звернення парафіян с. Довгенького Уманського повіту до місцевого священника Мараховського, він порадив «не ставити хрестиків» під уставною грамотою, так як ще не було достовірної інформації, а запитати селян з інших сіл та губерній¹⁵⁹. До речі, того ж 1861 р. київський губернатор видав

розпорядження, що вимагало і надалі виконувати повинності на причти у відповідності з «Положенням»... 1842 р.¹⁶⁰

На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» зазначалося, що ліквідація кріпосного права ставить сільських священиків у зовсім інші відносини і до парафіян, і до поміщиків. Від них буде залежати збереження та зміцнення дружніх стосунків із землевласниками, аби користуватися допомогою останніх в утриманні храмів та особливо у справі народної освіти. Також священики мали приділяти належну увагу вибудовуванню відносин з парафіянами, щоб цей зв'язок не тримався лише на матеріальній складовій, що призводило б до залежності клірика від громади¹⁶¹.

Орієнтація священика на поміщика віддаляла від нього парафіян та часто призводила до конфліктних ситуацій. Наприклад, 1913 р. громада с. Ясногородки Канівського повіту скаржилась єпископу чигиринському на свого священика С. Яковчука та відповідно до рішення сходу просила позбавити його парафії з причини «загострення з селянами на ґрунті великої дружби з управителем місцевого маєтку, з яким ставить селян у ворожнечу»¹⁶². Священнослужитель втручався у суперечку селян з поміщиком за пасовище, в якій підтримував землевласника. Також вірян обурило вчинок пастира на Водохреще, коли він відмовився освячувати воду у Дніпрі, де все для цього селяни підготували, а пішов до поміщицької економії. Така позиція священика призводила до того, що парафіяни «не бажали відвідувати церкву»¹⁶³.

На шпальтах духовних журналів священику давалися поради як досягти дружніх стосунків з парафіянами. Для цього він не мав себе поводити з вірянами так, як керівник з підлеглими, гордитися своїм вищим становищем. Рекомендувалося дотримуватися простоти у спілкуванні, не виділяти бідних та заможних. І що важливо, священик мав задовольнятися тією винагородою за треби, яку вірянин міг запропонувати у міру забезпеченості та не допускати вимагань. Для забезпечення належного авторитету духівник мав бути прикладом для наслідування у релігійності, виконанні своїх обов'язків, побуті, також прагнути до скромності та помірності¹⁶⁴.

У публікаціях церковної періодики священики часто скаржилися, що існуюча система матеріального забезпечення духовного стану, маючи на увазі збереження плати за треби, стояла на заваді налагодженню тісних, щирих, довірливих стосунків з мирянами. Адже селянин бачачи, що за все потрібно платити, не допускав і думки, що священик бажав служити йому безкорисно¹⁶⁵.

Дослідники стверджують, що неприхильність парафіян до священно-, церковнослужителів в більшості мала матеріальне підґрунтя, адже значна частина селян «сприймала служіння не як духовну працю по їх спасінню, а як паразитування»¹⁶⁶.

На ставлення мирян до кліриків впливало і матеріальне становище останніх. Священик, що за рівнем добробуту не надто різнився від заможнішого парафіянина, був ближчим до селян, мав щиріші взаємини з ними. Від забезпеченого священнослужителя, побут якого різко контрастував з середньостатистичним селянським, навпаки парафіяни віддалялися, а їх відносини все більше формалізувалися¹⁶⁷.

Тому можна із впевненістю стверджувати, що загалом причина відчуження парафіян від церкви полягала у політиці держави та зумовленому нею статусі духовенства. Адже між становищем кліру у XVIII та у XIX ст. була велика різниця. Духовенство стало у всьому осібним від народу. До цього стану можна було перейти лише шляхом тривалого навчання у духовних закладах, яке давало право на приход, при цьому рішення громади не бралось до уваги. Члени причтів мали переважне право навчати там своїх дітей. Священик, приходячи на парафію, отримував орну та сінокісну землю, без оподаткування та без жодних зобов'язань щодо поміщика. А з прийняттям «Положення...» 1842 р. селяни змушені були обробляти його ділянку: зорати, засіяти, зібрати врожай та звести у двір священнослужителя. Також парафіянам ставилося в обов'язок не тільки забезпечувати клір житлом з усіма господарськими приміщеннями, а й ремонтувати їх. Священик користувався привілеями, що не були доступними для народу. Внаслідок цього різко змінився побут духовенства порівняно з селянським. Такі зобов'язання впливали на ставлення селянина до духівника, що перетворився на «другого пана», на якого потрібно було відпрацювати декілька днів протягом року¹⁶⁸.

Попри це, значною мірою авторитет священника, його стосунки з вірянами залежали від нього самого: від його особистісних якостей, поведінки, мудрості, морального рівня, ставлення до своїх обов'язків. Однак, на жаль, частина духовенства не могла налагодити належні взаємини з громадою¹⁶⁹. Годі говорити про повагу до духівника з боку вірян та їх тісний духовно-моральний зв'язок, якщо він сприймав служіння як звичайну роботу, намагався за рахунок парафіян покращити матеріальне становище, вимагаючи надмірну

плату за треби або змушуючи безкоштовно обробляти землю чи, розуміючи свій вищий статус, зневажливо ставився до селян. Показовою є колективна скарга парафіян с. Пашківки Київського повіту на священика А. Терлецького, якого звинувачували у неналежному виконанні пастирських обов'язків: вчасно не приходив до церкви, не проводив ремонтних робіт на зібрані селянами кошти, не викладав у школі Закон Божий та ін. Тому громада, звертаючись до єпархіальної адміністрації, зазначала: «Ми свого батюшку не любимо і не поважаємо ... просимо забрати від нас А. Терлецького і дати нам людину розумну, енергійну, діяльну»¹⁷⁰. І навпаки, до тих священно- і церковнослужителів, що тривалий час добросовісно виконували обов'язки, громада ставилася з пошаною. У 1862 р. парафіяни Києво-подільської церкви Воскресіння, висловлюючи вдячність М. Чулаєвському, який прослужив 50 років у дияконському сані, запросили благочинного П. Лебединцева відслужити молебень вдячності та передали священнослужителю зібрані 155 руб. 25 коп. сріблом¹⁷¹. Як свідчать джерела, священно-, церковнослужителі, що віддавалися своїй справі, переймалися життям громади, займалися благодійністю не були поодиноким винятком. Їм доброзичливістю відповідали і парафіяни, допомагаючи клірику у господарстві, здійснюючи добровільні пожертвування.

Підносила авторитет духовенства та сприяла зближенню з мирянами активна громадська діяльність кліриків. Адже їм відводилася провідна роль у поширенні освіти серед народу через завідування парафіяльними школами. Священики часто надавали безкоштовну медичну допомогу парафіянам, поширювали знання з ремесел, сільського господарства. У 1907 р. скасовувалася заборона духовенству брати участь у діяльності кооперативів. Церковна адміністрація навіть почала закликати членів причтів до активної участі у кооперативному русі. На допомогу місцевому священику видавалися зразкові статuti різних типів спілок, популярних брошур з питань організації та ведення спілкової справи. Так, у 1909 р. в Київській губернії із 120 досліджених губернським інспектором споживчих товариств, членами правління у 9 були 10 священиків і в 12 товариствах – 12 дияконів і псаломників, а 2 священики й 3 псаломники входили до складу ревізійних комісій¹⁷².

Нерідким явищем серед духовенства були випадки заступництва за селян перед поміщиком, коли священно- і церковнослужителі виступали авторами скарг до місцевої адміністрації на свавілля

землевласників. Хоча це й призводило до неминучого конфлікту з останнім, що в підсумку могло вилитись у досить неприємні наслідки для клірика¹⁷³.

Все ж духовенство залишалося верствою, що мала тісний зв'язок з народом, в основному поділяла його світоглядні устремління. За деякими винятками, до священика прихильно ставилася громада, це був авторитет для вірян, до нього йшли за порадою. За словами Д. Дорошенка: «Православне духовенство утворило на Україні з кінця XVIII віку окремих стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом. В добу русифікації вищої верстви (дворянства) духовенство ще більше зберегло зв'язок з своєю народністю, з її побутом і мовою. ... Російський уряд не осягнув своєї мети і йому не вдалося зрусифікувати православне українське духовенство настільки, щоб витравити з його душі любов до своєї батьківщини та до свого народу. Православне духовенство, жонате й здебільшого осіле з діда-прадіда на одному місці, близьке своїм побутом до народу, в значно меншій мірі підлягало русифікації, ніж верства поміщицька»¹⁷⁴. Чимало дітей священно- і церковнослужителів та вихованців духовних навчальних закладів брали активну участь в українському національному русі, стали яскравими діячами культури, науки, політики, отримуючи свою національну свідомість здебільшого у духовних родинах¹⁷⁵.

Не можна стверджувати і про збайдужіння широких народних мас до церкви, що продовжувала залишатися його духовною силою та задовольняла релігійні потреби. З цього приводу слушно зауважує І. Власовський: «Не будувалися би на Україні нові храми, не наповнювалися би вони, особливо у великі свята, людьми «по береги», не було б тисячних прощ українців-богомольців до Київських святинь щороку, до Почаєва і других давніх монастирів української землі»¹⁷⁶.

Селянство разом із духовенством було головним носієм православної традиції. Стосунки Православної церкви з цим найчисельнішим соціальним станом, який на початку XX ст. залишався оплотом церковної культури, характеризувалися тим, що можливості політичного впливу духовенства на селянські маси були вже досить обмеженими. Разом з тим, релігійно-культурна впливовість духовенства в умовах соціально-політичних і економічних потрясінь постраждала значно менше. Попри помітне поширення в масах релігійного індіферентизму, не викликає сумнівів

факт збереження за сільським храмом і священником великої ролі у духовному житті селянства¹⁷⁷.

Важливу роль відігравала релігія і серед заможних соціальних верств. Про це свідчать значні пожертви мирян на Православну церкву. Зокрема, поміщик с. Соловіївка Радомишльського повіту Е. Михайловський виділив приміщення для церковнопарафіяльної школи, забезпечив її корисними книгами із садівництва та сільського господарства, за власний рахунок опалював та утримував учителя з грамотних селян. Збудував будинок на дві кімнати для сільської школи і поміщик с. Водотій В. Боярський. Землевласник с. Болячева К. Дименський у 1860 р. пожертвував для місцевої церкви дзвін вагою близько 16 пудів, вартістю 280 руб. сріблом, а у 1861 р. виділив матеріал для будівництва церковнопарафіяльної школи¹⁷⁸. У звіті Київської єпархії за 1865 р. зазначалося, що віряни с. Рубаного Мосту Уманського повіту зібрали 600 руб. на ремонтні роботи та оздоблення храму. Того ж року 8 церков будувалися за кошти парафіян¹⁷⁹. У звіті єпархії до Синоду за 1875 р. повідомлялося, що завершено будівництво та ремонт 99 церков за рахунок громад, без будь-якого фінансування уряду. Пожертви за звітний період на облаштування храмів склали 178 260 руб. 88 коп. Значні грошові суми передавали чиновники та поміщики. Наприклад, чиновник Смелов заповів майже весь статок, а це 16 тис. руб. на побудову у Києві церкви. Поміщик А. Бобринський пожертвував 25 тис. руб. на зведення кам'яного храму у своєму маєтку в м. Сміла¹⁸⁰. У 1913 р. селяни Ясногородки Київського повіту придбали гроб і плащаницю вартістю 215 руб., а парафіяни с. Мончин Бердичівського повіту Симеон та Олександра Марчукови передали до храму ікону «Жон Мироносиць» вартістю 85 руб.¹⁸¹ Громада с. Карапишів із відсотків запасно-продовальчого капіталу пожертвувала 5 тис. руб. на Різдвяно-Богородицьку та Михайлівську церкви того ж села на виплату боргів та ремонтні роботи. Окрім того, селянин М. Антоненко передав Різдвяно-Богородицькій церкві 7 лампад вартістю 75 руб., срібне Євангеліє за 190 руб., напрестольне облачення за 42 руб. і срібний хрест за 33 руб. 75 коп.¹⁸² І таких щедрих пожертв було чимало.

Можна погодитися з думкою В. Перерви, що у становому суспільстві, котре існувало в Російській імперії, майнові та соціальні перепони між станами залишали духовенству надзвичайно мало шансів здобути авторитет відразу серед усіх верств суспільства.

Аристократична адміністрація, з якою волею-неволею змушений був рахуватися священик, прагнула мати справу з представником свого кола, тобто воліла бачити духівника, котрий би вів максимально схожий спосіб життя. Проте якщо священикові вдавалося цього досягнути, то в очах значної частини мирян він перетворювався на пана незалежно від своїх особистих якостей. Водночас селянинові був потрібен «батюшка» такого соціального рівня, який би ні в якому разі не влаштував представників елітарної частини населення. Тому власне соціальний статус священнослужителя на парафіяльному рівні найчастіше залежав від його власної орієнтації на відповідні суспільні прошарки¹⁸³.

Отже, успішність пастирського служіння значною мірою залежала від стосунків, що склалися між причтом та парафіянами. Негативний вплив на ставлення вірян до духовенства мало одержавлення Православної церкви. Однак, головною мірою гармонізація взаємин залежала від особистих якостей священика. Часто непрості взаємини склалися із поміщицтвом. Суперечливими вони залишалися і з інтелігенцією, серед якої найбільше поширювалося невір'я або вияви зовнішньої релігійності. Серед широких народних мас Православна церква та священик продовжували відгравати важливу роль. У складних суспільних стосунках того часу авторитет духовенства залежав у більшій мірі від його власної соціальної орієнтації.

Таким чином, упродовж досліджуваного періоду відбувалася еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства Київської єпархії. Выборність парафіяльного духівництва формалізувалася, а згодом була зведена нанівець, правове становище духовенства регламентувалася законами про стани. Ознаками підпорядкування і загальноімперської уніфікації церковного життя було створення системи державних нагород духовенству та залучення його до виконання низки позабогослужбових обов'язків і адміністративно-поліцейських функцій. Та все ж, духовенство зберігало особливий статус, виявом якого було збереження окремого церковного суду.

Суттєві зміни відбувалися і у відносинах православного духовенства з представниками інших суспільних станів. Відносини з поміщиками-поляками погіршувалися пропорційно до посилення московських впливів та державного протегування церкви на українських землях. Стосунки духовенства з інтелігенцією

еволюціонували від підтримки до збайдужіння багатьох представників інтелігенції в силу одержавлення церковного життя та його політизацію. Вододілом у відносинах духовенства з селянами було «Положення...» 1842 року, яким поліпшувався добробут духовенства, що вело до відчуження пастирів від пастви.

Розділ 3

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ ДУХОВЕНСТВА

3.1

Землезабезпечення та землекористування

Із приєднанням Правобережної України до Російської імперії політика уряду спрямовувалася на відродження домінуючих позицій Православної церкви, яка отримувала статус державної релігії. Духовенство поступово перетворювалося на привілейований стан тогочасного суспільства, імперська влада одразу ж почала опікуватися його матеріальним забезпеченням, прагнучи, в тому числі і через церкву, зміцнити своє становище на новоприєднаних землях.

Головними джерелами забезпечення православного духовенства були: прибутки від землі, пожертви парафіян за здійснення треб та утримання від казни. Земля була однією із головних і стабільних статей прибутків парафіяльного кліру. Тому питання церковного землеволодіння й землекористування постійно перебувало в полі зору уряду. В указі Павла I від 18 грудня 1797 р. зазначалося, що «турботу про благоустрій Церкви і піклування про служителів її вважаю одним з найголовніших обов'язків свого царювання». Цим законом на приєднані від Речі Посполитої землі поширювалася вимога наділяти сільським церквам, священники яких не перебували на державному утриманні, встановлену у 1765 р. пропорцію землі – 33 дес.¹ Указ від 11 січня 1798 р. обов'язок обробляти визначену норму церковних угідь переклав на парафіян, які мали виділяти причту середню кількість урожаю або гроші за «справочними» цінами. Землі, що перевищували 33 дес., вимагалось здавати в оренду, обробіток духовенству заборонявся, оскільки вважався «справою з саном їх не сумісною»². Проте реалізація цього закону на місцях відбувалася з великими труднощами. Поміщики, користуючись тим, що місцеві адміністрації і повітові суди перебували в їх руках, здійснювали прихований опір у відведенні церквам земель та їх обробітку вірянами, адже право розпоряджатися працею селян визнавали лише за собою. Деякі землевласники відкрито заявляли, що селянам «як підданим своїм обробляти попам ругу не дозволять». Поміщицькі

економії часто залишали за собою і весь урожай із церковних земель, забороняючи парафіянам входити у зносини з причтом стосовно виділення продовольства³. Реалізація указу поставила селян в опозицію до духовенства, оскільки накладала на них додаткову повинність. Водночас і причт потрапляв у матеріальну залежність від парафіян.

3 квітня 1801 р. Олександр I відмінив положення про обробіток церковних угідь вірянами. Праця на землі покладалася на священно-, церковнослужителів і вже вважалася не лише сумісною з церковним саном, а й «прикрашала» його та зближувала з парафіянами⁴. Після оприлюднення указу поміщики повсюдно залишили за собою врожай, що передбачався причтам. А 12 липня Київське губернське правління визнало це право за землевласниками, чим поставило духовенство у скрутні умови⁵. Всюди в єпархії відбувалося захоплення поміщиками церковної земельної власності. Масово відчужувалися землі, що переважали встановлену норму 33 дес., адже на Правобережжі у багатьох причтах наділи перевищували цю пропорцію, угіддя переносилися в інші місця і в зменшеній площі.

Через опір поміщиків-католиків, які протидіяли зростанню земельної власності Православної церкви та захоплювали церковні угіддя, бездіяльність місцевої влади, залежної від панів, процес забезпечення парафіяльних церков землями розтягувався у часі. Саме в цій ситуації у 1801 та 1804 рр. видані укази, що продублювали вимогу наділення сільських церков 33 дес. землі (30 дес. орної та 3 дес. сіножаті). 18 листопада 1809 р. Св. Синод звернувся з указом до державних установ Правобережної України, зобов'язавши їх сприяти остаточному наділенню причтів 33 дес. землі. Консисторії та губернські правління мали скласти реєстр усіх церков з описом їх матеріального стану, котрий мав стати для них керівництвом у виконанні цієї законодавчої вимоги⁶.

Варто наголосити, що закони кінця XVIII – початку XIX ст. змінили статус церковних земель, приєднаних до Російської імперії. Земля стала власністю церкви, а не священників, як це було раніше. Спадковість церковного землеволодіння ліквідовувалася і отримання священницького місця давало право лише тимчасового користування земельними угіддями до виходу за штат⁷.

Від несправедливого розподілу причтових земель часто страждали церковнослужителі, адже наділення їх землею, як і розподіл інших прибутків, залежали від священника, який очолював

причт. Так 1811 р. до Київської духовної дикастерії надійшла скарга від церковнослужителів сіл Яструбинця, Яблуновиці, Малої Ростовки, Олександрівки, Зарубинця, Купчинця, Кошланів і містечка Дашева Липовецького повіту «про не виділення їм тамтешніми священиками ніякої ружної землі». Священнослужителі мотивували це отриманням причетниками роковщини від кожного двору, ніби взамін користування землею, хоча загалом вона складала незначну суму⁸. Це призводило до того, що «дячки, а тим паче паламарі, праця яких не мала, а прибутки наймізерніші ... одні заробляють хліб на чужих полях, інші, допускаючи неприпустимі відлучки, наймаються до різних людей за погоничів, інші ще гірше впадають в лінь, пияцтво та інші пороки»⁹. Така ситуація була характерною для більшості причтів повіту, крім градських церков м. Липовця. Тому дикастерія ухвалила рішення про взяття підписок з усіх священиків повіту, які зобов'язувалися з церковних орних, сінокісних земель, городів та інших угідь виділяти принаймні п'яту частину церковнослужителям. Також від них вимагалось спонукати недбайливих причетників до обробітку землі, а у разі неналежного ставлення до господарської діяльності, ставити до відома благочинних, які б у свою чергу повідомляли духовне правління¹⁰. У 1817 р. дикастерія розглядала скаргу диякона Георгія і дячка Василя Гордієвських с. Богачівки Звенигородського повіту на новопризначеного священика І. Бутовського «за самоправне недопущення їх до користування церковною ружною землею»¹¹. Розпорядження місцевого духовного правління про виділення частини церковних угідь священнослужитель не виконував, відтак члени причту шукали справедливості у митрополита. Врешті священик підпискою зобов'язувався виділити причетникам землю і прибутки від треб¹². У 1820 р. в Уманському повіті у селах Майданецьке, Зеленьків, Поташ, Вишнопіль церковною землею користувалися лише настоятелі. У селах Легедзине, Криві Коліна, Глибочок, Білашки священик п'яту частину виділяв церковнослужителям, а в с. Тальянки диякону та причетникам – четверту¹³. У селах Веприк, Кожанок, Снігурівка, Митниця, Лопатинщина, Черкас та ін. Васильківського повіту всі церковні угіддя перебували у користуванні священнослужителів. У с. Яхни того ж повіту 4/5 частини земель перебували у користуванні священика, 1/5 – дячка та паламаря, які розділяли її порівну, у с. Чорногородка 3/4 угідь користувався священик, 1/4 – дячок¹⁴.

Незважаючи на прагнення влади вирішити питання забезпечення

кліру землею, на кінець 20-х років ХІХ ст. в Київській єпархії не всі причти мали встановлену пропорцію землі, про що свідчать дані 37 церков Уманщини (див. додаток А). Наведені дані свідчать, що на 1830 р. дві церкви повіту не мали визначеної норми землі, в с. Псярівка причтові угіддя склалися з 20 дес. орної землі і 7 дес. сінокоосу, в с. Кищенці – 13 дес. орної та 14 дес. 325 сажнів сіножати. З решти 35 церков – 8 мали земельний наділ 33 дес., всі інші більше узаконеної пропорції. Варто відзначити, що значна кількість парафій Уманщини мали чималі ерекційні землі, але у процесі конфіскації у 1830-х роках маєтків Потоцького в казну та переведення їх у військові поселення, військове начальство відібрало у церков надлишок землі і залишило лише встановлену пропорцію розміром 33 дес.¹⁵

До питання наділення землею влада звернулася у 1829 р., коли 6 грудня Миколою І було видано «Положення про способи покращення становища духовенства». Передбачалося у державних маєтках, де на особу припадало більше 15 дес., наділити церкви потрібною пропорцією землі, тобто 99 дес., від 12 до 15 дес. – подвійною (66 дес.), від 8 до 12 дес. – півтори пропорції (49,5 дес.), менше 8 дес. – зробити надбавку, яку можливо, на розсуд міністра фінансів¹⁶. Але в Київській губернії-єпархії в державних маєтках не було жодного населеного пункту, в якому землі на кожну ревізьку душу було більше 15 дес. і невелика кількість, де на одну особу припадало від 8 до 15 дес., а відтак земельна власність зросла лише в поодиноких парафіях. Церквам с. Мостища передбачалося додати до 33 дес. 16,5 дес., м. Білогородки – до 37 дес. 12,5 дес., с. Боярки – до 33 дес. 16,5 дес.¹⁷

20 липня 1842 р. Микола І затвердив «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою», чинність якого 31 серпня 1843 р. уряд поширив на всю Правобережну Україну. Селяни зобов'язувалися виділити 30 дес. орної землі (по 10 дес. священнослужителю, причетникам і на церковні потреби) та 3 дес. сінокоосу за умови, якщо на кожну ревізьку душу припадало не менше 4 дес., а у разі нестачі такої кількості землі парафіяни мали компенсувати її продуктами або грошми. Понаднормова земля, раніше виділена церкві, залишалася у її власності і перебувала у користуванні священика. Також підкреслювалося, що церковний наділ є службовим: його дозволялося здавати в оренду, але

заборонялося продавати, дарувати, заставляти. «Положення...» знову переклало тягар обробітку на плечі селянства. Парафіяни зобов'язувалися задарма обробляти 10-десятинний наділ священика, а за договірну плату – й решту церковної землі або трудова повинність могла замінюватися сплатою грошей. Хоча у законі й зазначалося, що селяни частково (на 50 %) могли обробляти церковний наділ за рахунок панщини, проте на практиці це не виконувалося, оскільки поміщики не поступалися бодай крихтою відробіткової ренти підданих селян. Окрім того, селянам ставилося в обов'язок забезпечувати причти житлом, господарськими будівлями та надавати одноразову допомогу борошном та посівним матеріалом¹⁸.

Додаткові повинності мирян на клір ілюструє проект забезпечення причту храму Воскресіння м. Липовця. Для обробітку 18 дес. орної землі та 2 дес. сінокошу (за штатом передбачалося два священики) виділялося 160 тяглих і 228 піших робочих днів. Але так як деякі парафіяни жили від церкви на відстані 10 верст, трудова повинність замінювалася грошовим еквівалентом: за кожен день тяглий 40 коп., піший 20 коп., всього 126 руб. сріблом, що розділялися між священнослужителями. У проекті зазначалося, що «економії не мають перешкоджати селянам найматися до священиків за обумовлену плату»¹⁹. Однак, попри це деякі священнослужителі висували невмотивовані вимоги. Наприклад, протоієрей цієї ж церкви І. Шабатовський пропонував, щоб, окрім плати за робочі дні, поміщики відпускали робітників за потреби, віряни обгороджували садиби причту, надавали, крім грошей, за опалення і солону, за умови її дорожнечі. Також для покращення добробуту, на думку священнослужителя, економіям варто було б ще й надавати прислугу (в річну службу) для протоієрея 2 чоловіки, 2 жінки і хлопчика, для іншого священика та диякона по 3 особи, а для дячка, паламаря і просфірні – 6 осіб. До того ж якщо прислуга неналежно виконуватиме обов'язки, то економії мали одразу призначити іншу²⁰. Священик с. Тимошівка Чигиринського повіту В. Солуха для покращення матеріального становища духовенства пропонував збільшити церковну землю до 105 дес., а замість обов'язкового обробітку священицького наділу запровадити податок²¹.

Щоправда, реалізація «Положення...» затягувалася на роки через зволікання з укладенням проектів забезпечення причтів на місцях. Так, станом на грудень 1851 р. у Київській губернії вони були створені лише в трьох повітах – Васильківському, Уманському та

Черкаському. Менше десяти залишилося укласти у Чигиринському, Звенигородському і Таращанському. Особливо повільно йшов процес у Київському, Радомишльському, Сквирському, Липовецькому повітах, де потрібно було створити більше 40 проектів у кожному з них. У Бердичівському і Канівському передбачалося укласти більше 20. Загалом на той час на Правобережжі найбільшу кількість проектів було створено та введено в дію у Подільській губернії, найменше у Волинській. Тому генерал-губернатор вимагав від предводителів дворянства та земських справників щомісячної звітності та якомога швидшого завершення роботи²².

На середину 1852 р. у Київській губернії нараховувалося (за винятком Радомишльського і Бердичівського повітів) 1 179 сільських парафій, з яких 1 006 – у поміщицьких селах, 141 – в казенних, 31 – у змішаних і 1 – відомства імператорської фабрики. З них проекти забезпечення духовенства були затверджені у 730 поміщицьких маєтках, 131 казенному, 4 змішаних, а всього у 865 парафіях. На 1 липня 1852 р. залишалися не укладеними проекти у 278 поміщицьких селах, 8 казенних, 27 змішаних та 1 відомства імператорської фабрики, всього у 314. Відтак затримки у наділенні причтів землею, їх обробіткою припадали на приватні маєтки, що належали в більшості землевласникам-полякам²³.

Однією із головних причин повільності у створенні проектів було намагання землевласників, попри офіційні заборони, зменшити церковні землі до визначеного обов'язкового мінімуму – 33 дес. або перенести їх в інші місця. Нерідко губернський комітет по кілька разів повертав проекти, допоки вони не уклалися відповідно до визначених правил²⁴. Після затвердження вони зберігалися при церквах²⁵. Безумовно, «Положення ...» 1842 р. суттєво покращило добробут парафіяльних кліриків, що відзначали і київські митрополити Філарет (Амфітеатров)²⁶ та Ісідор (Нікольський)²⁷. Однак, його реалізація негативно позначилася на стосунках між кліром та мирянами.

Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р., що ґрунтувалося на віджилих кріпосницьких методах і відповідно трудову повинність селян церкві, хоча й священики були проти таких змін. Взамін запроваджувався поземельний збір із селян та землевласників, сума якого в Київській губернії складала 120 800 руб. у рік. З них 111 136 руб. йшло на виплати священикам єпархії як компенсація за втрату робочих рук²⁸.

Черговий указ, що стосувався забезпечення духовенства землею та житлом з'явився 1872 р., але вже без «панщини на попів»²⁹.

У 1873 р. регламентувався розподіл прибутків та церковної землі між членами причту так: настоятель мав отримувати три частини, його помічник – дві, псаломник – одну³⁰. Визначалося, що при церквах, де за штатом передбачався священник та причетник, прибутки та угіддя розділялися у пропорції 3:1; при двох причетниках – 3:1:1; при штатному дияконі і одному причетнику – настоятель отримував 3, диякон – 1,5, причетник – 1 частину; при дияконі і двох церковнослужителях доходи розділялися на 6,5 частин, з яких священнику 3, диякону 1,5, причетникам – по 1³¹. Указом консисторії 1859 р. просфірням передбачалося виділяти 2,5 дес. землі. Ця норма була підтверджена у 1893 р.³² Попри це і надалі до консисторії продовжували надходити скарги кліриків щодо розподілу урожаю чи коштів за оренду землі, особливо при переходах до інших парафій³³.

Відповідно до правил 1873 р. вся земля, в тому числі і наднормова, на відміну від «Положення ...» 1842 р., мала розділятися між причтом. Але це не зовсім задовольняло священнослужителів, зокрема священники 4 благочинницького округу Уманського повіту у 1883 р. скаржилися на недоречність збільшення прибутків причетників за їх рахунок, аргументуючи це тим, що вони в більшості є малограмотними, ледарями, п'яницями. А священник має найбільше обов'язків і в церкві, і в парафії, тому його частка має бути значно більшою. На це консисторія відповіла, що вони показують лише свою працю, безпідставно звинувачуючи причетників, за що отримали зауваження. Адже за кліровими відомостями переважна більшість церковнослужителів цього округу була хорошої поведінки і добре виконувала свої обов'язки. Прохання священників про розподіл землі та прибутків за попередніми правилами, за якими причетникам виділялась менша частина, вважались безпідставними. Цей випадок був викладений на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» для уникнення подібних невмотивованих прохань від священнослужителів³⁴.

Все ж священники не бажали миритися із втратою понаднормових земель. Єпархіальний з'їзд 1891 р. навіть звертався до керівництва єпархії з проханням, щоб церковний наділ, який перевищував пропорцію 33 дес., не розділявся між членами причту, а перебував у користуванні священника³⁵. Це клопотання консисторія звичайно ж не задовольнила³⁶.

Попри чітку регламентацію розподілу церковного наділу, консисторія розглядала чимало справ, що стосувалися не виділення священиками передбаченої частини землі причетникам. З цієї причини єпархіальна адміністрація в жовтні 1890 р. зобов'язала духовенство протягом шести місяців скласти плани всіх церковних угідь та чітко їх розмежувати між членами причту. Послуги землеміра оплачувалися за церковні кошти. Розмежування мало відбуватися при благочинному чи його помічнику, всіх членах причту, церковному та сільському старостах або двох авторитетних вірянах. Такий план, підписаний всіма, хто брав участь у його створенні, мав зберігатися при церкві. Також передбачалося складання акту про обмірювання та розподіл наділу, відповідно до правил 1873 р., за підписами священно- та церковнослужителів. Його оригінал теж зберігався при церкві, а копія, підписана благочинним, передавалася до консисторії³⁷.

Проте і надалі траплялися випадки несправедливого розподілу священиками причтових угідь³⁸. Наприклад, у 1885 р. дячок с. Ропотуха Уманського повіту П. Левитський скаржився єпархіальному керівництву на парафіяльного священика В. Дзбановського, який не виділяв передбачену йому четверту частину з 11 дес. хутірної землі. Настоятель церкви мотивував це тим, що «хуторами всюди нероздільно користуються тільки священики»³⁹. У 1902 р. заштатний псаломник З. Ганкевич подав скаргу на священика с. Закрениччя Таращанського повіту І. Лисовецького, який користувався наділом, що мав би належати йому. З'ясувалося, що священик не дотримувався правил розподілу кухликового прибутку та, «перебуваючи у парафії 41 рік, з користолюбною метою не подбав про розмежування церковної землі між членами причту». Єпархіальна адміністрація наказала справедливо розділити причтові угіддя, а священика оштрафувала 30-ма рублями на користь єпархіального опікунства⁴⁰.

Нерідко клірики вели таке ж господарство, як і парафіяни: обробляли землю, косили сіно, розводили худобу тощо. Якщо ж священик не приймав безпосередньої участі у роботах, то був необхідний постійний нагляд за найманими робітниками. На сторінках єпархіального часопису надавалися практичні рекомендації щодо заняття землеробством. Зокрема, рекомендувалося застосовувати сівозміну та не залишати третю частину наділу під паром⁴¹. Однак, сільське духовенство не могло присвячувати увесь

свій час, як селяни, господарським турботам. Тому серед кліриків не було однозначного ставлення щодо доцільності заняття сільськогосподарськими роботами. З одного боку, на сторінках церковної періодичної преси справедливо наголошувалося, що це відволікало пастиря від прямих обов'язків – підготовки до богослужінь, їх проведення, здійснення треб, підготовки повчань, нагляду за церковною школою, парафією⁴². Висловлювалась думка, що землеробство не йде на користь пастирському служінню і, що важливо, займає думки клірика, відтак священик у гарячу пору з неохотою виконував свої прямі обов'язки⁴³. Тому пропонувалося позбавити священика обробітку землі, щоб «знав тільки свою справу – служіння ієрейське»⁴⁴. З іншого боку, обстоювалася позиція, що це «ні стільки не шкодить пастирській справі» та не підриває його авторитет⁴⁵.

Дійсно, проблема полягала в тому, що священик вимушено ставав фермером на церковній землі, господарські турботи займали не лише його час, а й думки. Замість роздумів про стан моральності своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби⁴⁶.

Деякі священики єпархії, бажаючи покращити своє матеріальне становище, брали значні земельні угіддя в оренду, і як наслідок, основну увагу приділяли веденню господарства. Тому в гарячу пору польових робіт служба йшла «на поштових», оскільки священики намагалися скорочувати й швидше завершувати богослужіння⁴⁷.

Іноді ускладнювало обробіток землі черезсмузжя церковних угідь. Хоча уряд вимагав, щоб причтам виділялись землі хорошої якості і недалеко від храму, та на практиці інколи траплялось інакше. Наприклад, земля церкви м. Обухова складалася з 20 ділянок⁴⁸. Щоправда, за згоди причту дозволялося, з метою ліквідації черезсмузжя переносити церковні угіддя на інші місця такої ж якості. Це відбувалося за участі духовного депутата чи місцевого благочинного, зміни ж заносилися до плану церковних земель⁴⁹.

Найчастіше церковна земля оброблялася найманими робітниками та здавалася в оренду. Наприклад, прибуток від землі шляхом її повної або часткової здачі в оренду отримували причти сіл Грищинці Канівського повіту⁵⁰, Будайовка, Білогородка, Пирогів Київського повіту⁵¹, м. Володарки Сквирського повіту⁵². У звіті про стан єпархії за 1902 р. зазначалося, що понад третини причтів здавали церковні наділи в оренду⁵³. На початку 60-х років XIX ст. при найманій праці

1 дес. землі, засіяна житом, давала в середньому 5 руб. 35 коп., 1 дес. вівса – 5 руб., не враховуючи невеликий дохід від соломи та полови. Прибуток від пшениці був більшим, оскільки вищою була її вартість⁵⁴. Варто зауважити, що до 1868 р. священники отримували більший дохід від землі за рахунок обов'язкових робіт парафіян. В останній чверті XIX ст. прибуток від однієї десятини землі складав орієнтовно 5 руб. на рік⁵⁵.

У Київській єпархії сільські церкви були добре забезпечені землею, адже більшість мали понаднормові наділи. Підтвердженням слугують дані Л. Похилевича на 60-ті роки XIX ст., який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманського повіту. Забезпеченість землею виглядала наступним чином: 29 дес. землі мала 1 церква; 33 дес. – 7; 34-40 дес. – 47; 41-50 дес. – 19; 51-60 дес. – 11; 61-70 дес. – 8; 71-80 дес. – 5; 81-90 дес. – 3; 91-100 дес. – 2 церкви; а 3 мали у користуванні більше 100 дес. (с. Нова Гребля, с. Погоріла по 114 дес., с. Хижня – 118 дес.)⁵⁶. Хоч ці підрахунки і не є повними, так як відсутні відомості по 40 парафіях Уманського повіту, все ж вони ілюструють загальну картину.

Загалом в єпархії напередодні селянської реформи 1861 р. понаднормові наділи мали 60 % парафіяльних церков, причому у 23 церквах було по 100-150 дес. землі. Всього за даними Київської духовної консисторії Православній церкві тоді належало майже 49,8 тис. дес. землі⁵⁷. На 1881 р. в користуванні парафіяльного духовенства єпархії нараховувалося 62 283 дес. 1 941 сажень землі, що на 1 300 штатних причтових церков складало в середньому по 47,9 дес. Враховуючи середній прибуток з десятини в 5 руб., ця стаття доходу приносила 311 415 руб., що на причт складало 239 руб. 50 коп.⁵⁸. За даними С. Римського, одна десятина в Київській єпархії давала при господарському обробітку 7 руб. чистого прибутку або 2 руб. 53 коп. при здачі в оренду. Все ж наділення землею не вирішувало питання матеріального забезпечення духовенства, адже найм людей для обробітку коштував дорого, а здача в оренду приносила невеликий прибуток⁵⁹.

Для виконання сільськогосподарських робіт священники могли користуватися так званою «поміччю», коли до селян зверталися з проханням зорати, посіяти чи зібрати врожай або у вигляді оплати за треби⁶⁰. Також духовенство вигравало на тому, що частину причтової землі селяни обробляли часом за «горілку», а іноді просто «за спасіння душі». До того ж церковні землі звільнялися від державних повинностей та гербових зборів⁶¹.

Інколи траплялися випадки примушування селян до обробітку священницьких наділів. Так, у 1875 р. священник Тарасевич с. Юшок Київського повіту відмовився відспівувати покійну дитину, рідня якої не обробляла його наділ. Громада також скаржилися на «утиски за те, що вони не хочуть безкоштовно обробляти його землю». Благочинний мав провести розслідування, однак незалежно від результату, священнику було наказано знайти собі інше місце⁶².

Отже, забезпеченню православних церков землями уряд приділяв значну увагу, оскільки це була одна з важливих і головне стабільних статей прибутків для парафіяльного духовенства. З приєднанням Правобережжя до Російської імперії змінився статус земель: вони стали вважатися власністю церкви, а не духовенства, як було раніше. Спроби перекласти обробіток церковних угідь на парафіян призводили до погіршення взаємин із кліром, адже на плечі селянства лягала додаткова повинність на церкву. Та й, зрештою, ведення господарства самим духовенством відволікало його від виконання прямих обов'язків – служіння людям та церкві. Прибуток з причтового наділу клірики одержували шляхом обробітку найманими робітниками чи здачі в оренду.

3.2

Плата за треби та державне утримання

Традиційним джерелом фінансування священно- і церковнослужителів була плата за треби. Катерина II у 1765 р. встановила в імперії їх фіксовану вартість: за молитву породіллі – 2 коп., хрещення та відспівування дитини – 3 коп., весілля та поховання – 10 коп., молитви та поминання по можливості. У парафіях Київщини, що перебували під владою Польщі, священники послуговувалися тарифами, встановленими уніатським митрополитом Ясоном (Смогоржевським). Їх сума була диференційованою і залежала від майнового стану вірянина, проте суттєво перевищувала російську норму. Зокрема, за шлюб причт отримував: від бідних по – можливості, «бобиля» – 2 злотих, пішого – 4, одנותяглого – 6, двотяглого – 8, трьохтяглого – 10, чотирьохтяглого та плугового (6 волів), ремісника і торгівця – 12 злотих⁶³. Приєднання Київщини до Російської імперії поширило на цю територію розміри плати за обряди, встановлені 1765 р. Єпархіальна адміністрація взяла курс на боротьбу з отриманням священниками більшої суми, ніж передбачено

указом. У листопаді 1799 р. Київська казенна палата звернулася до дикастерії з вимогою, щоб духовенство дотримувалося встановлених тарифів. Остання видала розпорядження, щоб із священно- та церковнослужителів єпархії взяти підписки, якими зобов'язувати не перевищувати визначену плату. Однак її розміри були мізерними, тому деякі священники і благочинні, від імені підзвітного духовенства, відмовлялися від письмових зобов'язань та посилалися на звичну таксу уніатського митрополита. Проте Гавриїл (Банулеско-Бодоні) жорстко відреагував на це, наказавши звільнити таких благочинних⁶⁴.

Указ Олександра I 1801 р. ліквідував обов'язок селян обробляти церковні землі, збільшивши у двічі плату за треби, встановлену 1765 р. Віряни за бажанням могли сплачувати і більше, але без будь-яких вимагань з боку кліриків. Духовенство Київської єпархії не надто схвально сприйняло це урядове розпорядження, оскільки отримувало від парафіян вищі винагороди за виконання таїнств⁶⁵. З метою попередження зловживань, митрополит Гавриїл наказав дикастерії, щоб відомості про розміри плати за треби були роздруковані для кожної церкви для ознайомлення кліру та мирян. Також митрополит намагався запобігти потуранню благочинних та духовних правлінь випадкам недотримання духовенством законодавчо закріплених тарифів, погрожуючи відповідальністю «по суворості закону»⁶⁶.

Духовенство перебувало у важкому матеріальному становищі, зважаючи на постійні утиски поміщицтва та захоплення ними врожаю 1801 р. та озимого врожаю 1802 р. Збільшення плати за треби не вирішувало питання забезпечення кліру, тому причти не надто дотримувались встановленої такси. З огляду на це, відповідно до розпорядження митрополита, дикастерія в січні 1803 р. знову взяла підписки з усього духовенства єпархії про зобов'язання утримуватися від вимагань. Все ж таксація залишалася умовною і часто на місцевому рівні ці тарифи збільшувались, заходи ж єпархіальної адміністрації не досягали своєї мети, а мали більше стримуюче значення⁶⁷.

Розмір плати за треби залежав від їх характеру та місцевих обставин: чисельності парафії та забезпечення вірян. Найдорожче коштували одруження та поховання. Наприклад, у 1820 р. у селах Юрполе, Кобринова Гребля, Янківка, Багва, Березівка Уманського повіту духовенство «по заведеному здавна звичаю, по добровільній з парафіянами згоді отримує»: за хрещення дітей з одного хрещеного –

священик 2,5 коп., дячок 1 коп., паламар 1 «деньгу»; за поховання дітей – священик 30-50 коп., диякон (за наявності) 15-20 коп., дячок 10-20 коп., паламар 5-10 коп.; за поховання дорослих – священик 50 коп.-1 руб. міддю, диякон 30-50 коп., дячок 20-30 коп., паламар 10-15 коп.; за одруження отримували стільки ж як і за поховання⁶⁸. У с. Ситняки Радомишльського повіту, за домовленістю між священиком і парафіянами, члени причту одержували: за шлюб – священик 50 коп., дячок 25 коп., паламар 5 коп.; за «мале поховання» – священик 25 коп., дячок 8 коп., паламар 2 коп.; за хрещення – священик 10 коп., дячок 2 коп., за відправлення літургій, акафістів, молебнів, водоосвячення – по можливості⁶⁹.

Розподіл прибутків за треби залежав від настоятеля церкви. Відтак, іноді священнослужителі обмежували частку, передбачену іншим членам причту, що слугувало причиною скарг до єпархіальної адміністрації⁷⁰. У 1807 р. священик Богуславської соборної церкви С. Пашковський скаржився консисторії на несправедливий розподіл доходів протоієреєм Ф. Андрієвським⁷¹. А священик с. Лосятин Васильківського повіту І. Яновський виділяв церковнослужителям лише шосту частину прибутку⁷².

У червні 1819 р. Св. Синод видав указ, що вимагав подання інформації з усіх соборних і парафіяльних церков за особистими підписами кліриків про розподіл прибутків між членами причту. Такі відомості дають можливість з'ясувати, як відбувався розподіл доходу від треб у Київській єпархії. Із 998 однопричтових церков при 526 розподілу не було, «але священики, а де передбачаються диякони і причетники без ремствування задовольняються пожертвами парафіян по руках окремо кожному». При 219 церквах причетники отримували третю частину, при 87 – четверту, при 86 – священик проти церковників півтори, при 37 – священик двом церковнослужителям відділяв половину, при 19 – дячок проти паламаря, а священик проти дячка одержував вдвічі більше, при 12 – п'яту, при 4 – шосту, при 4 – із 7 частин священик отримував 4, церковнослужителі 3 частини, при 4 – через бідність парафіян треби здійснювалися безкоштовно. При 154 однопричтових церквах, де за штатом передбачалися диякони, за умови розподілу в переважній більшості прибутки ділилися на 4 частини: священик одержував 2, диякон – 1, причетники – 1⁷³.

Київська духовна дикастерія на основі цих даних рапортувала Св. Синоду, що розділення доходів за треби між священиками й церковнослужителями відбувалося «не однаково і не зрівняльно» та

не відповідно до указів Св. Синоду від 10 квітня 1785 р. і 11 серпня 1799 р. Перший регламентував частку, передбачену дяконам, які мали одержувати «зі зменшенням проти священників третьої частини, а саме: коли священники візьмуть кожен по тридцять, то дякони отримували б 20 рублів або копійок, і за тією же пропорцією церковну землю розділяти». Відповідно до указу 1799 р. духовні правління щорічно отримували із казни жалування по 110 руб. для священно-, церковнослужителів десяти градських соборів (Богуславського, Звенигородського, Черкаського, Уманського, Липовецького, Махнівського, Радомишльського, Чигиринського, Сквирського, П'ятигорського). Кошти мали розподілятися так: «проти частин, які належали дячку і паламарю, для дякона півтори, для священника дві, а для протопопа три частини, згідно з чим і повсякчас поступати»⁷⁴. Тому дикастерія чітко регламентувала розподіл доходів між священно-, церковнослужителями «для запобігання раз і назавжди ... відмінностей і щоб священники свавільно не кривдили дяконів і церковників». При всіх градських соборах прибутки мали розділятися на основі указу від 11 серпня 1799 р. При трипричтових церквах, де служили 3 священники, 2 дякони і 6 церковнослужителів із 100 рублів чи копійок священникам передбачалося по 15, дяконам – 10, дячкам – 7, двом паламарям – 5, третьому – 4. При трипричтових церквах, де було два священники і чотири причетники, із 100 рублів чи копійок священники мали отримувати по 30, дякон – 20, дячки – по 6, паламарі – по 4, за відсутності дякона священникам визначалось по 35, дячкам по 10, паламарям по 5. Такий розподіл мав відбуватися і при двопричтових церквах, але якщо замість чотирьох церковнослужителів було два, дячку передбачалось 18, а паламарю 12. При однопричтових церквах зі штатним дяконом з 100 рублів чи копійок священник мав отримувати 45, дякон – 25, дячок – 18, паламар – 12, за відсутності дякона, священник – 60, дячок – 25, паламар – 15. Відповідно до цих пропорцій члени причту мали користуватись і церковною землею⁷⁵. Священники за не дотримання цих правил підлягали штрафуванню на користь причетників чи єпархіального опікунства⁷⁶.

Однією зі статей прибутку духовенства була роковщина, яку отримували хлібом чи грішми з кожного двору один раз в рік, і яка залежала від майнового стану мирян. Зокрема, станом на 1798 р. у парафіях Київського повіту священники отримували: у селах Халеп'є і Черняхів від вірян, що мали плуг волів – чверть хліба, пару волів –

півчверті та піших – 5 коп.; у містечку Стайки – з двору півчверті хліба, від бездворної хати – 5 коп.; у с. Витачів – від хати півчверті хліба; у с. Гребінь – від парафіян, що мали пару волів – корець хліба, від пішого – півкорця; у містечку Ржищів – від плугового – корець, від пари волів – півкорця, від одного вола – четверть, а від пішого – півчетверті корця; у с. Слобода Кагарлицька – від господарства з волами – півкорця хліба, від пішого – 10 коп.; у містечку Кагарлик – від вірян, що мали робочу худобу, – корець хліба, від пішого – 5 коп.⁷⁷ У 1820 р. розмір роковщини, яку одержували церковнослужителі єпархії, складав у середньому від 2 до 20, а в деяких парафіях 30 коп. та більше і залежав від чисельності та забезпеченості вірян. Так, у селах Майданецьке і Тальянки Уманського повіту паламар отримував 2 коп., дячок – 7 коп. з кожного господарства⁷⁸. У селах Васильківського повіту: Веприк дячок одержував 12 коп., Кожанок – 10 коп., Чорногородка – 5 коп., Яхни – дячок 10 коп., паламар 2 коп., Снігурівка – паламар 2 коп., Черкас – дячок 10 коп., що загалом складало до 12 руб., паламар – 5 коп., відповідно до 6 руб. у рік⁷⁹. У Липовецькому повіті розмір роковщини складав 7 коп. у великих парафіях, 10-15 – у менших і до 25 у найбільш малолюдних⁸⁰.

Відповідно до «Положення про способи покращення становища духовенства» 1829 р. єпархіальні адміністрації отримали право укрупнювати парафії, коли найбільш і малолюдні з їх церковними землями приписувалися до найближчих, а члени причтів мали отримували інші місця. Цим передбачалося покращити матеріальне становище духовенства. Також це збільшувало прибуток за треби причтів, до яких приписували парафію. У 1833 р. митрополит Євгеній приписав до інших церков у Київському повіті 4 парафії, Звенигородському – 3, Уманському – 7, Сквирському – 7, Махнівському – 5, Радомишльському – 9, Липовецькому – 14, Таращанському – 6. Всього – 55 парафій⁸¹. Проте це лише викликало невдоволення як серед духовенства, так і парафіян.

До заходів уряду 1842 р., спрямованих на покращення добробуту кліру, духовенство не вирізнялося високими статками і не надто різнилося за матеріально-побутовими умовами життя від більш заможних селян. З цього приводу П. Лебединцев зазначав: «Мало хто із сільських священників мав у запасі і сто рублів асигнаціями; тих, що мали п'ятсот чи тисячу рублів, було два, три, і то не у кожному повіті, називали тисячниками; одяг священників і їхніх родин був

досить бідним, а все домашнє начиння мало чим відрізнялося від селянського. Предметами мистецтв майже ніхто з священиків не користувався; у вельми небагатьох були поганенькі настінні годинники, кишенькові належали майже одним повітовим протоієреям. Самовар увійшов у вжиток між сільським духовенством тільки з 1842 року; до того часу майже повсюдно задовольнялися мідним чайником, чавунним або глиняним горщиком. ... У тридцятих роках досить ще було священиків, яким і зовсім не було відомо приготування чаю. Будинки священиків нічим майже не відрізнялися від будинків більш заможних селян; дерев'яних підлог зовсім не мали; стільці замінювалися лавками»⁸². Дружини та доньки священиків, не маючи елементарної освіти, залишалися неграмотними, а їх знання зводилося до пізнання ведення сільського господарства⁸³. Не в кращому становищі перебувало міське духовенство. У 1809 р. до єпархіального керівництва надійшло прохання про підвищення утримання причту Старокиївської Андріївської церкви «з причини того, що ми не можемо утримувати сім'ї свої»⁸⁴. Часто клірики брали в борг церковні гроші⁸⁵. Церковна адміністрація також відзначала недостатність забезпечення чиновників, служителів консисторії та духовних правлінь⁸⁶. На початку ХІХ ст. члени головного адміністративного органу єпархії перебували у жалюгідному становищі⁸⁷.

Спроби вирішити питання забезпечення духовенства казенним утриманням розпочалися з 1807 р., коли було розроблено проект, яким передбачалося встановлення окладів для кліриків від 700 до 1 000 р. на рік. У чергове це питання підіймалося при імператорі Миколі І. Відповідно до «Положення ...» 1829 р., було вирішено фінансувати лише найбільш причти «допоміжними окладами», на що виділялося 500 тис. руб. асигнаціями на рік⁸⁸. 20 парафій єпархії (1 – Київського повіту, 3 – Васильківського, 9 – Богуславського, 1 – Сквирського та 6 – Радомишльського) почали отримувати виплати в сумі 200 руб., а деякі і дещо більше⁸⁹. Зокрема, 200 руб. «допоміжного окладу» одержували священно-, церковнослужителі с. Макалевич Радомишльського повіту⁹⁰. Через нестачу фінансових ресурсів переведення на державне утримання всіх причтів імперії було неможливим.

Питання про забезпечення причтів казенною платнею знову розглядалося в кінці 30-х років ХІХ ст., коли почав роботу спеціальний комітет під керівництвом обер-прокурора Св. Синоду

М. Протасова та Міністра державних маєтностей П. Кисельова. Згідно з затвердженими 4 квітня 1842 р. штатами, усі сільські причти розподілялися на сім класів залежно від чисельності парафії і встановлювалися ставки платні причту⁹¹. Відповідно до штатів сільських церков Київської, Подільської і десяти південних повітів Волинської єпархії встановлювався чіткий розпис окладів залежно від класу парафії (див. додаток Б, додаток В). П'ятикласних парафій було найбільше, вони становили 41,3 % від загальної кількості, шести-семикласні відповідно 21,3 % і 23,1 %. Тобто абсолютну більшість склали парафії малолюдні – п'яти-семирозрядні, які становили 85,7 %. Великих парафій у єпархії було небагато: чотирикласних – 11,4 %, трикласних – 2,5 %, першо-другокласних – 0,4 %. Таким чином, переважна більшість священників отримувала платню 80-120 руб.

Передбачені законом виплати духовенство отримало у 1844 р. – одразу за два роки. Таким чином, кожен священник, отримавши 160-320 руб. сріблом, міг суттєво покращити матеріально-побутові умови чи вкласти їх у розвиток господарства, наприклад, придбавши коней, волів тощо⁹².

З 1842 р. під час призначення або переведення на парафію священникам виплачувалася невелика одноразова допомога у розмірі 30 руб.⁹³ Наприклад, у 1848 р. такі виплати отримали 45 рукопокладених священнослужителів⁹⁴.

Асигнування на духовне відомство постійно зростали, виплата додаткових коштів стала регулярною і постійно збільшувалася. З 1842 р. по 1846 р. на ці потреби виділялося 250 тис. руб. сріблом, а з 1846 р. по 100 тис. руб. Допоміжні суми, виділені на причти Київської, Подільської, Волинської єпархій у 1838 р., склали 77 300 руб., а в 1848 р. – 602 740 руб. 45 коп., тобто збільшено у 8 разів. Допоміжні кошти на причти в 1838 р. у Київській єпархії становили 7 100 руб., а в 1848 р. – 218 959 руб. 12 коп.⁹⁵.

Прийнявши «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою» 1842 р., уряд формально скасував плату за треби, хоча клірики це проігнорували. У 1847 р. чиновник з особливих доручень канцелярії генерал-губернатора повідомляв, що у Вінницькому, Радомишльському, Васильківському та інших повітах, як і раніше, «всі без винятку священники-протопопи беруть з селян плату за треби... навіть, як заявляють селяни, торгуються, мов на базарі, і

призначають ціну», причому «більшість з них бере не ховаючись, інші ж – обережніше, під різними приводами»⁹⁶. У проекті забезпечення причту храму Воскресіння м. Липовця обумовлювалося, «щоб священно- і церковнослужителі, по затвердженні проекту, не вимагали від парафіян плати за здійснення треб»⁹⁷. Однак протоієрей цієї церкви заявляв, що «вважає себе в праві як і раніше її вимагати і після введення в дію проекту»⁹⁸. Священики скаржилися на мізерність платні, якої разом з усіма прибутками ледве вистачало на утримання сім'ї та найм прислуги. Тому пропонували єпархіальній адміністрації дозволити користуватись винагородою за треби та збільшити суму державного утримання для покращення їх добробуту⁹⁹. Варто зауважити, що наявність прислуги у священників була звичним явищем і не сприймалась як щось виняткове.

Редакція «Киевских епархиальных ведомостей» у 1863 р. висловила пропозицію нараховувати надбавку 1/5 окладу за кожні 5 років «безпорочної служби». Відтак, зростала б платня лише священно-, церковнослужителям, які належним чином виконували покладені обов'язки. Також це мало слугувати заохоченням для кліриків та сприяти підвищенню морального рівня. Водночас така надбавка не стала б надто обтяжливою для уряду, оскільки держава не мала коштів для підвищення утримання. Наголошувалось і на необхідності зрівняння окладів незалежно від класу парафії. Більша платня у багатолюдних парафіях слугувала винагородою за суттєвішу завантаженість причту, адже уряд скасував плату за треби. Однак, у дійсності від цієї статті прибутку духовенство так і не відмовилося, і зрештою, у великих парафіях священник отримував більшу платню, ще й значну суму за виконання обрядів, і навпаки в малолюдних. За приклад показувалось міське духовенство, яке отримувало однакове жалування, а його загальний бюджет залежав від чисельності вірян¹⁰⁰.

На сторінках єпархіального часопису пропонувалися різні варіанти джерел надходжень для збільшення платні духовенству. Зокрема, передання виключно церквам права продажу ікон, отримання коштів за видачу метричних, передшлюбних свідоцтв, виписів, обшукових книг¹⁰¹. Інша пропозиція полягала у переведенні священно- та церковнослужителів на утримання громад. Також висловлювалася думка про надання іншого вигляду винагороді за треби, а саме: вивести середній прибуток за рік та зробити виплату цієї норми обов'язковою для парафіян¹⁰².

Недостатня забезпеченість кліру визнавалася і світською¹⁰³, і

церковною владою. У звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) зазначав: «Залишається чекати, щоб уряд знайшов можливість допомогти парафіяльному духовенству у засобах матеріального добробуту. Забезпечене в головних потребах, воно не буде входити в зіткнення з парафіянами, зберігати відносини у злагоді ... матиме змогу більше часу присвячувати виконанню пастирських обов'язків»¹⁰⁴.

На Правобережні єпархії виділялися додаткові асигнування, що спрямовувались на виплати духовенству. У 1865 р. уряд задовольнив прохання київського генерал-губернатора О. Безака про відпуск 200 тис. руб. із відсоткового збору з поміщицьких маєтків¹⁰⁵. З них передбачалося виділити до 60 тис. Київській єпархії, до 65 тис. – Подільській та до 75 тис. Волинській¹⁰⁶. Наступного року ця сума збільшилася до 400 тис. руб.: 126 163 руб. 56 коп. Київській єпархії, 153 871 руб. 86 коп. Подільській та 119 964 руб. 56 коп. Волинській¹⁰⁷.

Як компенсація за ліквідацію натуральних повинностей вірян на користь причтів з 1 січня 1868 р. збільшувалася платня духовенству. У Києві та повітових містах протоієрей отримували 500 руб., священник – 400 руб., диякон – 180 руб., дячок – 100 руб., паламар – 70 руб. на рік; у містечках та селах священник – 300 руб., диякон – 100 руб., дячок – 50 руб., паламар – 33 руб., штатним просфірням оклади не підвищувались, у містах вони, як і раніше, отримували 30 руб., у містечках і селах – 16 руб. З цих сум відраховувалося 2 % казначейством на пенсійний капітал, 2 % – на жіноче училище духовного відомства та 1 % – на чоловічі духовні училища¹⁰⁸.

Варто зазначити, що українські єпархії, а особливо правобережні, значно краще фінансувалися державою, ніж власне російські. Так, у 1876 р. загалом в імперії платню отримували 58 % причтів парафіяльних церков, на українських землях – 96 %. Духовенство Київської, Подільської та Волинської єпархій отримувало на 20 % вищі оклади, ніж у середньому в імперії та в 1,8 р. більші, ніж у південно-східних регіонах України. Таке привілейоване становище західних регіонів імперії пояснювалося необхідністю протидії католицьким та уніатським впливам, також це було елементом асиміляційної політики держави¹⁰⁹.

Вибірковий підхід у фінансуванні причтів вносив розкол у лави духовенства імперії. У церковній періодиці з'являлися статті, де обстоювалась думка про близькість побуту сільського духовенства

Правобережжя, з огляду на державне фінансування та часто наднормові земельні наділи, з дворянством, на відміну від власне російського, що було ближчим до селянства. «Священики тут живуть схоже з небагатими поміщиками, управителями та орендаторами маєтків середньої руки і взагалі з людьми, що займають вище – землевласницьке становище у сільському середовищі». Автор аргументував це плануванням та умеблюванням будинку: «З сіней ви заходите у передпокій, призначений для зняття і зберігання верхнього одягу, потім неодмінно є окрема вітальня для прийому гостей, сімейство розташовується здебільшого в 2-3-х кімнатах і нерідко є окремий кабінет для самого священика. Таким чином, одна вже кількість і розташування кімнат ясно вказує, що ви перебуваєте в будинку людини, яка цілком засвоїла побутові сторони західноєвропейської цивілізації. Враження це посилюється у вас оглядом меблів. У вітальні є кілька стільців, іноді і крісел із подушками, рідко, звичайно, м'якими і на пружинах, але завжди оббитих ситцем і навіть недорогою вовняною тканиною. У відповідному місці стоїть більш-менш гарний і зручний диван, перед ним круглий стіл, крім якого, залежно від розміру кімнати, під стінами стоять ще 1-2 і більше столів, часто складні і навіть так звані ломберні. На зручному місці стоїть фортепіано, вартість якого, зрозуміло, відповідає достатку господаря будинку. У житлових кімнатах звичайно меблі гірші, але все-таки не лави, а стільці і табуретки. ... Навіть у вельми небагатих священиків житло все-таки облаштовано до певної міри комфортабельно і відповідно до небагатого дворянського побуту»¹¹⁰. Також дописувач зазначав, що прибутковість земель та добре забезпечення церковними угіддями давали можливість «усі чорні і важкі роботи» перекладати на найманих робітників чи парафіян. У літню пору сільський священик з раннього ранку був у полі, турбуючись про обробіток землі чи збір урожаю, але виконував функцію контролю і не брав до рук плуга чи косу, на відміну від російського священнослужителя. Прислуга доглядала і за худобою. Майже у кожному домі працювало 2-3 жінки та 1-2 чоловіки. Звичайно, кількість прислуги залежала від чисельності сім'ї. Таким чином, автор резюмував, що вся зовнішня обстава сільського священика Правобережної України – дворянська¹¹¹.

Питання добробуту духовенства стало одним із ключових у ході церковних реформ 60-70-х років XIX ст. У 1862 р. з метою пошуку

способів для матеріального забезпечення парафіяльного кліру було утворено спеціальне Присутствіє¹¹². Воно відзначало, що православне духовенство у західних єпархіях імперії суттєво гірше забезпечене, ніж католицьке¹¹³. Митрополит Арсеній (Москвін), що був членом Присутствія, звертався за роз'ясненнями щодо поліпшення добробуту підзвітного духовенства¹¹⁴, а також закликав причти єпархії надавати пропозиції, які сприяли б їх матеріальному зростанню¹¹⁵. Одним зі шляхів покращення добробуту Присутствіє бачило скорочення невеликих парафій (віднесення їх до розряду приписних) та штатних вакансій, що збільшувало б прибуток від треб. 16 квітня 1869 р. з'явився відповідний закон¹¹⁶. Водночас єпархіальному архієрею надавалося право коштами, що залишалися від закритих вакансій, доповнювати утримання священикам, які одержували менше штатної суми, а в разі залишку суми додавати платню псаломникам, що мали повну богословську освіту, до 1/3 окладу священика¹¹⁷. Вважалося, що «одна з головних причин зубожіння цього стану полягала у його численності і в роздробленості приходів». Проте під час скорочення потрібно було враховувати чисельність громади, віддаленість церков, бажання чи небажання вірян приписуватися до сусідньої парафії, місткість церкви, морально-релігійний стан громади, безпеку відходу від православ'я та інші місцеві обставини¹¹⁸. Митрополит Арсеній усіляко затягував реалізацію закону, що суперечив інтересам церкви, тому суттєвого скорочення парафій не відбулося. Так, приписні церкви сіл Сушківки, Степківки, Кочубіївки, Берестівця, Подібної, Ксьондзівки та містечка Шаулихи Уманського повіту отримали статус самостійних за бажанням парафіян і через те, що тільки з утворенням військових поселень вони були віднесені до розряду приписних. Також передбачалося повернути церковні землі, які були передані у відомство військових поселень¹¹⁹. А в Києві самостійною залишилась навіть Ільїнська церква на Подолі, чисельність вірян якої обмежувалася шістьма сім'ями. Підставою слугувало добре утримання причту з торгових лавок, що належали церкві¹²⁰. Скорочення штатного духовенства відбувалося за рахунок церковнослужителів. З другої половини 1869 р. по 1 січня 1872 р. в Київській єпархії було скорочено 3 дияконських, 1 дяківську та 149 псаломницьких вакансій¹²¹. Загалом за час діяльності Присутствія (ліквідованого у 1885 р.) в імперії було закрито близько 3 тис. парафій¹²². Проте не виправдалися сподівання щодо покращення матеріального забезпечення парафіяльного кліру. Як і за першої

спроби на початку 30-х рр., така політика викликала супротив і вірян, які бажали мати власну церкву, і кліриків, що не хотіли втрачати обжиті місця. До митрополита Арсенія надходили непоодинокі скарги парафіян на діяльність місцевих комісій, що укладали акти про приписування церков без їх згоди або за погодження з меншістю громади. Щоправда, віряни приписних парафій могли мати і власний причт, однак за умови його повного утримання, оскільки у такому разі держава їх не фінансувала¹²³. Але, з огляду на позицію митрополита, в єпархії не спостерігалось хвилювання мирян під час впровадження закону 1869 р.¹²⁴ У підсумку скорочення парафій було визнано невдалим, а в середині 80-х рр. єпархіальні адміністрації отримали право повертати приписаним парафіям статус самостійних¹²⁵.

Затвердженими 1873 р. «Правилами...» Присутствіє визначило місцеві джерела утримання парафіяльного духовенства. Такими були: добровільні пожертвування вірян за треби; церковна земля або грошова компенсація парафіян за її відсутності; відсотки з призначених на користь причтів вічних внесків; прибутки з церковних оброчних статей¹²⁶. Зрештою, обер-прокурор Св. Синоду визнавав, що за 23 роки діяльності Присутствіє так і не спромоглося знайти нових способів для покращення матеріального добробуту духовенства.

Збереження плати за треби переважно негативно сприймалося духовенством. На сторінках церковної та світської преси активно обговорювалася ця проблема. Священики вважали принизливим щоразу після завершення того чи іншого обряду простягати руку для отримання винагороди, внаслідок чого могли звучати закиди: «Дере і з живого, і з мертвого». Наголошувалося, що це завдавало удару його суспільному авторитету, ставило в залежність від парафіян та обмежувало свободу дій. З іншого боку, відмовитись від неї клірики не могли, адже це була важлива стаття прибутку¹²⁷. Обстоювалася думка, що священник мав бути цілком незалежним від громади, аби відкрито виступати проти суспільних вад та недоліків, не боячись зменшення прибутку¹²⁸. Тому духовенство вважало за необхідне забезпечуватися належним утриманням від казни або парафіяльних громад. Київський єпархіальний з'їзд 1910 р. ухвалив рішення клопотатися перед Св. Синодом про ліквідацію плати парафіян за треби і замість цієї статті прибутку забезпечувати духовенство державним утриманням. Міським священикам визначалась платня

1200 руб. на рік, сільським – 900, дияконам міських церков – 600 руб., сільських – 400. Проте консисторія, не підтримавши резолюцію з'їзду, відмовилася ставити це питання на розгляд Державної Думи¹²⁹.

Подекуди звучали закиди, що в разі отримання священно-, церковнослужителями казенної платні це перетворить їх на «сухих чиновників», що лише формально будуть ставитися до своїх обов'язків. Духовенством пропонувалися варіанти, що замінювали б винагороду за треби. Зокрема, на сторінках «Руководства для сільських пастырей» один із дописувачів висловлював думку про встановлення обов'язкової плати священникам за видачу парафіянам різноманітних довідок та надання державним відомствам статистичних, санітарних та ін. відомостей¹³⁰. М. Сокольський пропонував перекласти утримання причтів на вірян шляхом грошового збору відповідно до їх матеріального забезпечення. Автор визначав платню для священника у середній парафії 1200 руб., а на причт із трьох осіб 2400 руб., але вона мала залежати від чисельності громади та її добробуту. Адже у великій парафії, де більша завантаженість кліру, мало бути і більше утримання¹³¹. Священик Т. Лещенецький вважав за потрібне ввести державний збір з парафіян, відповідно до їх земельної власності, замість плати за треби (хрещення, шлюби, поховання та сповідь). Водночас не забороняти винагороду за молитви (молебні, акафісти, панахиди, водоосвячення та ін.). На його думку, плата за треби була б стабільною, рівномірно розподілялася між вірянами, була б менш обтяжливою для них, та й самі священники не дивилися б «у руки» своїх парафіян¹³².

Проте деякі дописувачі, як К. Перевозников, спростовували твердження про шкідливість плати за треби для пастирського служіння і вважали, що «брати священнику плату з парафіян за свою працю не тільки можна, але і потрібно. Це його законне і беззаперечне право, а з боку парафіян це священний обов'язок»¹³³.

На початку ХХ ст. вінчання в середньому оцінювалось у 5 руб., поховання – 3 руб., хрещення – 50 коп.¹³⁴ Проте нерідко їхня встановлена вартість все ж була зависокою. Зокрема, у колективній скарзі 1909 р. парафіян с. Рубченки Сквирського повіту на місцевого священника К. Завадського, адресованій єпископу канівському Інокентію, зазначалося: «Вимагає з нас непосильні, не рахуючись із достатком кожного парафіянина, побори за треби, встановив таксу в 5 рублів за шлюб. Якщо хтось не може заплатити, то тих відправляє до штундистів чи ксьондза, каже, що "даром повинчають"»¹³⁵.

Окремі священники не зупинялись і перед відвертим вимаганням грошей. «Статут духовних консисторій» передбачав за це суворе покарання. Священнослужителі позбавлялися місць служби та переводились у причетники «до розкаяння і виправлення». Причетники відсилались до монастиря на дво-тримісячний термін, а за повторного зловживання виключалися з духовного стану¹³⁶. У вимаганні надмірної плати за треби, відмовах сповідувати вірян та навіть здійснювати поховальні обряди парафіяни звинувачували священника с. Хлипнівки Звенигородського повіту Лисянського. За результатами слідства консисторія прийняла рішення назавжди відправити його як удівця в монастир. Але звернення Лисянського до митрополита Євгенія (Болховітінова) пом'якшило покарання, і він був виведений за штат на утримання дітей¹³⁷. Позбавленням парафії та місячним перебуванням у Корсунському монастирі за вимагання плати за треби консисторія покарала священника с. Ромейківки Звенигородського повіту Д. Мельниковського¹³⁸. Однак не завжди подібні скарги мирян мали вмотивований характер¹³⁹.

Присутність двох священників у чисельних парафіях іноді призводила до конфліктів щодо розподілу прибутків¹⁴⁰. Так, священник М. Словачевський одразу з прибуттям у с. Зеленки Канівського повіту зустрів відверто негативне ставлення іншого священнослужителя, В. Ринського. Спроби місцевого благочинного П. Колтоновського примирити кліриків не давали результату, тому він звернувся до консисторії. Остання зобов'язала духовне правління викликати священників та пояснити, що парафія є багатолюдною і не може доручатись одному священнику. Також В. Ринський та М. Словачевський були попереджені, що в разі немиролюбного співжиття будуть позбавлені місць¹⁴¹. Очевидно, що конфлікт полягав у матеріальній площині, адже В. Ринський не бажав втратити частину прибутку. Подібна ситуація склалася у с. Шубівка Київського повіту. Священник В. Семеновський передав місце зятю А. Яновському на власних умовах. Серед них: проведення В. Семеновським богослужінь у третю седмицю з усіма прибутками, квартира у церковному будинку, забезпечення необхідною кількістю хліба. Проте А. Яновський не допускав його до священнодійств, що й стало причиною скарги до консисторії¹⁴². Останній письмово зобов'язувався надати можливість тестю здійснювати богослужіння, треби у третю седмицю, відвести по 1 дес. орної землі у кожній зміні і 5-у частину присадибної ділянки для городу. Окрім того, з огляду на

чисельність та обширність парафії, В. Семеновський міг у будь-який час здійснювати треби у приписаному приході с. Луб'янки¹⁴³.

Додатковий прибуток духовенство отримувало від обходів будинків парафіян на великі церковні свята, як-от Водохреща, Різдво, Пасху, що мали давню традицію. Саме останній приносив найбільше пожертвувань. Відвідування будинків часто супроводжувалося частуванням священно-, церковнослужителів. Окрім грошей, причт отримував хліб, борошно, крупи, сало, яйця тощо¹⁴⁴.

Ще одним джерелом доходу для духовенства слугували відсотки з причтових капіталів, що формувалися з благодійницьких внесків. Звичайно, вони були не при всіх парафіях, іноді не суттєвими, проте при деяких церквах це були значні суми. Причтовий капітал Георгіївської церкви м. Києва у 1836 р. складав 2 500 руб., що давало прибутку 128 руб. у рік¹⁴⁵. Станом на 1912 р. з 15 церков 1-го благочинницького округу Уманського повіту при 8 були причтові капітали. Серед них найбільші суми були при храмах у таких селах: Полянецьке – 1 880 руб., що приносило щорічно прибуток 74 руб. 20 коп.; Кочержинці – 2 400 руб. – 88 руб.; Собківка – 3 070 руб. – 120 руб.; Танське – 3 800 руб. – 152 руб.; але при останній не було церковної землі¹⁴⁶.

На початок ХХ ст. більшість причтів отримували оклади, встановлені у 1868 р.¹⁴⁷. Однак, за поданням єпархіальної адміністрації, за потреби Св. Синод міг збільшувати платню духовенству. Так, у 1902 р. до 300 руб. утримання священника с. Лебедина Чигиринського повіту було додано ще 300 руб., до 50 руб. утримання псаломника – 150 руб. Жалування причту с. Коржовий Кут Уманського повіту було збільшено на 150 руб.: до 300 руб., що отримував священник додано 100 руб., а до 50 руб. окладу псаломника – ще 50. Утримання причту с. Пилиповичі Київського повіту зросло на 300 руб.: до 300 руб. платні священника додавалося 200 руб., до 50 руб. псаломника – 100 руб.¹⁴⁸. У 1913 р. було виділено 7 тис. руб. для підвищення окладів псаломникам єпархії. Св. Синод задовольнив звернення митрополита з означеної суми використати 2 тис. руб. на збільшення утримання священникам найбільш бідніших парафій. Таким чином, у 12 парафіях платня священникам зросла з 300 до 450 руб., у 2 – з 300 до 400 руб. і у 100 парафіях жалування псаломникам збільшилось з 50 до 100 руб.¹⁴⁹

Збільшення окладів незабезпеченим причтам відбувалося і при скороченні посад. Після закриття у 1912 р. других псаломницьких

місць у м. В'язівок Черкаського повіту та м. Плисків Липовецького повіту платня передавалася найбіднішим причтам єпархії¹⁵⁰.

Державне утримання духовенство одержувало по півріччях. Але до консисторії від кліриків надходили прохання про видавання платні щомісячно. Причт церкви с. Яхни Васильківського повіту мотивував це низькими прибутками у парафії, внаслідок чого доводилося брати у борг в євреїв-лихварів під високі відсотки. Проте єпархіальна адміністрація не задовольнила це прохання¹⁵¹. Іноді траплялися випадки, коли утримання видавалося невчасно. Наприклад, у 1908 р. Київська духовна консисторія через єпархіальні відомості повідомляла, що через незалежні від неї обставини своєчасно (після 1 липня) платня з казначейства видана не буде¹⁵².

На необхідність вирішення питання матеріального забезпечення звертала увагу й Державна Дума. Розпорядженням Св. Синоду 1910 р. була створена спеціальна Нарада під головуванням митрополита київського Флавіана (Городецького). Мінімальна норма утримання на рік визначалась у сумі 1 200 руб. священнику, 800 руб. – диякону, 400 руб. – псаломнику¹⁵³. Утворена при Синоді міжвідомча комісія для вирішення питання забезпечення духовенства 4 лютого 1917 р. дійшла таких висновків: 1) з 1 січня 1917 р. виділити 125 млн. руб. з казначейства на утримання парафіяльного кліру. 2) Норма річного окладу встановлювалася: 1800 руб. – протоієреям і священникам, 1200 руб. – дияконам та 800 руб. – причетникам. 3) Не мали враховуватись із визначеної суми прибутки, що священно-, церковнослужителі отримували від причтових капіталів, землі, оброчних орендних статей та законовчительства. 4) Скасувати плату за обов'язкові треби (хрещення, сповідь, напучення хворих, шлюби, поховання), видачу метричних виписів та всілякі натуральні збори. Проте реалізація 4 пункту передбачалася лише в разі виділення 125 млн. руб. з початку року¹⁵⁴. Однак переведення духовенства на повне утримання так і залишилось невирішеним так як було не по кишені держави.

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» за 1907 р. відставним лікарем В. Ніколаєвим здійснено обрахунок витрат родини священника, беручи до уваги середньостатистичну чисельність сім'ї з чотирьох дітей. Розрахунок здійснювався відповідно до цін у невеликих містах і селах Київської та Подільської губерній. Враховуючи кошти на оренду та опалення житла з чотирьох кімнат, їжу з урахуванням постів, одяг, найм двох жінок для прислуги,

ремонт печей, меблів, передплату трьох періодичних видань (богословського, науково-літературного журналів та щоденної газети), канцелярські і непередбачувані витрати та ін., отримана сума складала 1 423 руб. 25 коп. у рік. Це без коштів на утримання дітей та їх освіти. А з такою статтею витрат загалом сума складала 1 567 руб. 25 коп. Гроші на розваги не передбачалися, адже відвідування публічних заходів, світське дозвілля для священнослужителя не допускалися¹⁵⁵. Відтак, автор дійшов таких висновків: 1) необхідність позбавити членів причту землі; 2) призначити платню священику 1 600 руб., диякону 900 руб., псаломнику 500 руб., при казенних квартирах або окремо видавати кошти для найму житла; 3) не скасовувати добровільної плати за треби, як це не заборонялося лікарям, які також отримували платню¹⁵⁶. Безумовно, такі розрахунки навіть віддалено не співвідносились із середнім достатком селянської родини.

На початку ХХ ст. середньостатистичний сільський священик Київської єпархії отримував 300 руб. платні, з яких «на руки» – 267 руб. 72 коп. (з огляду на відрахування на пенсійний капітал, духовні навчальні заклади, касу взаємодопомоги, благочинницьку, парафіяльну бібліотеки тощо). Прибуток від землі становив 300-400 руб., від треб – 200-300 руб. Таким чином, враховуючи ці найголовніші джерела фінансових надходжень, загалом дохід священика у досить посередній парафії становив орієнтовно 900 руб. на рік¹⁵⁷. У кращих парафіях священики отримували від 1 200 до 2 000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1 000 руб., а псаломники – від 300 до 700 руб., тобто духовенство мало досить пристойне для того часу матеріальне утримання. Щодо цього пастирам поступалася навіть зосереджена у містах духовна інтелектуальна еліта. Для прикладу протоіереї, священики, диякони – викладачі духовних семінарій та училищ – отримували в середньому близько 1 000 руб. на рік. Лектор духовної академії мав 720 руб., доцент – 1 440, екстраординарний професор – 2 400, ординарний професор – 3 600, оклад ректора становив 4 200 руб.¹⁵⁸ Прибутки священика приблизно дорівнювали професіям розумової праці – лікаря, вчителя, чиновника невисокого рангу, офіцера. Навіть церковнослужителі, що суттєво поступались у доходах священику, отримували більше середнього прибутку селянина чи робітника. Але з огляду на покладені соціальні функції пристойний рівень освіти священик бажав, та й, певно, мав, вести спосіб життя інтелігенції, що значно підвищував рівень необхідних витрат родини.

Проте була певна кількість причтів, що не мали достатнього забезпечення. У 1914 р. митрополит Флавіан у зверненні до Св. Синоду зазначав, що в єпархії є парафії «з украй обмеженим утриманням не тільки для псаломників, а й священників». Відтак, відбувалася часта зміна священнослужителів, і нерідко протягом тривалого часу не було кандидатів на заміщення вакантних посад, навіть із неосвічених дияконів. Тому митрополит просив з 15 тис. руб., виділених для надбавки до платні псаломникам Київської єпархії, 4 тис. спрямувати на збільшення утримання священникам. Однак, з огляду на початок Першої світової війни, кредит на суму 2 млн. 550 тис. руб., передбачений на збільшення жалування міського та сільського духовенства у 1914 р., виданий не був¹⁵⁹.

Таким чином, упродовж ХІХ ст. спостерігалась еволюція у питанні матеріального добробуту православного духовенства. На початок ХІХ ст. духовний стан не можна назвати забезпеченим. Але поступово ситуація докорінним чином змінювалася. Влада, сприймаючи кліриків як провідників свого впливу на маси, опікувалася їхнім достатком. Особливо покращились матеріально-побутові умови життя членів причтів реалізацією заходів 1842 р. Навіть у досить посередніх парафіях священники отримували пристойний прибуток, що приблизно дорівнював оплаті людей інтелектуальної праці. Тому скарги духовенства на незадовільне матеріальне становище свідчили більше не про бідність, а про бажання жити краще.

3.3

Житлове забезпечення

Забезпечення парафіяльного духовенства житлом було одним із головних складників його матеріальної стабільності. Цій проблемі уряд і церковна адміністрація завжди приділяли особливу увагу. Щоправда, вирішувати це питання влада намагалася за рахунок парафіян¹⁶⁰. «Положенням про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р. передбачалося спонукати вірян, особливо у сільській місцевості, до будівництва та ремонту помешкань для духовенства, в першу чергу, забезпечуючи священника. У поміщицьких парафіях цей обов'язок перекладався на плечі землевласників¹⁶¹. Однак, цей закон не призвів до покращення ситуації із забезпеченням житлом.

Особливо гострою житлова проблема була серед церковнослужителів. Наприклад, у с. Корчмищах Сквирського повіту священик Г. Лісовицький із сім'єю проживав у власному будинку на церковній землі, а в дячка і паламаря «через бідність парафії немає житла». У с. Березянка того ж повіту священик М. Росновський жив у будинку, що знаходився на поміщицькій землі, а дячок Г. Поторщинський із дружиною і сином та паламар А. Ілляшевич із дружиною і чотирма дітьми проживали у церковній школі¹⁶².

Будинки, що знаходились на церковній землі, перетворювалися на службове житло. Наприклад, священику містечка Лисянки Звенигородського повіту Т. Нісонському, який вийшов за штат, Київська духовна консисторія у 1835 р. заборонила продавати будинок, прийнявши рішення «залишити його за церквою для проживання майбутнього настоятеля». А догляд за житлом покладался на церковного старосту¹⁶³.

У «Положенні про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою» 1842 р. зазначалося, що «побудова церковних будинків становить неодмінний обов'язок парафіян»¹⁶⁴. Приватні садиби кліриків належної якості, що знаходились на церковній землі, могли викуповуватись і таким чином переходити у церковну власність. Проте, під час оцінки такого житла непоодинокими були випадки свідомого заниження поміщиками його реальної вартості¹⁶⁵. Законом визначалося, що помешкання священика мало складатися із «трьох покоїв з окремою кухнею», диякона – «з двох покоїв з окремою кухнею», а для дячка, паламаря і просфірні будувати звичайні будинки, розділені на дві половини або на одну кімнату. Селяни мали забезпечувати причетників і господарськими будівлями. «Положенням...» 1842 р. та «Правилами...» 1872 р. при будинку священика передбачалися: комора, тік, погріб або льодовня, конюшня з сараєм для воза і хліви для худоби. Для псаломника – комора, погріб чи льодовня, сарай, тік, хліви та спільна баня для причту. Забезпечення церковних помешкань меблями та побутовими речами покладалося на священно-, церковнослужителів. За бажання парафіяни могли і цим допомагати клірикам, але в такому разі речі вносилися в опис та складали, як і житло, церковну власність. Також на мирян покладался обов'язок капітального ремонту будинків. Кожні шість років користування житлом авторитетні парафіяни проводили його огляд при священно- і церковнослужителях,

благочинному та становому приставі і визначали масштаб необхідних ремонтних робіт, які мали виконати віряни. Дрібний ремонт у ході експлуатації будинку здійснювався самим кліром¹⁶⁶. Однак, як зазначалось у звіті Київської духовної консисторії, парафіяни часто не виконували взятих зобов'язань. Тому київське духовенство пропонувало збирати з вірян гроші на ремонт: для будинку священика – 50 руб. на рік, для будинку причетника – 10 руб.¹⁶⁷

«Положенням...» 1842 р. встановлювались і правила користування церковними садибами родинами духовенства. Священно- та церковнослужителі отримували право тимчасового володіння житлом до виходу за штат. Тому церковний будинок не дозволялося здавати в оренду, заставляти, продавати тощо. Помешкання мали утримуватись у чистоті, охайності. Нагляд за їх належним станом покладался на церковного старосту, який мав повідомляти благочинного про необхідність ремонтних робіт. Останній під час відвідування церков оглядав і причтове житло та відмічав у клірових відомостях його стан. У разі переведення до іншої парафії, звільнення за штат, усунення від служби священик чи причетник мали звільнити помешкання не пізніше як за два, а сім'я померлого священно-, церковнослужителя і сироти – за шість місяців. Садиба мала здаватися наступнику в тому стані та з тим майном, з яким отримувалася. Її передача відбувалася при інших членах причту, церковному старості, авторитетних парафіянах та з відома благочинного. При виявленні пошкоджень попередній власник мав негайно їх усунути або компенсувати грошми. Якщо будинок здавався вдовою клірика, яка не мала змоги сплатити кошти, то компенсація вимагалася під час отримання нею місця просфірні, а ремонт проводився отримувачем житла¹⁶⁸. Такі правила, залишаючись чинними, були передруковані у 1883 р. на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей», оскільки питання права проживання у церковних будинках за зміни членів причтів часто піднімалося духовенством єпархії¹⁶⁹.

Обов'язок забезпечення житлом став у край обтяжливим для вірян, особливо в малолюдних парафіях, про що відзначали і чиновники Київської духовної консисторії. До того ж, сучасник згадував, що клірики вимагали від селян будувати їм просторі будинки, які б хоч і не конкурували з панськими хоромами, однак не поступалися тим, у яких жили панські економи і, в будь-якому випадку, виділялися з-поміж селянських хат. Поміщики, як правило,

не виділяли коштів на причтове житло, більше того, категорично відмовлялися «давати зі своїх дач ліс та інші будівельні матеріали»¹⁷⁰. Через небажання деяких землевласників справа із забезпеченням причтів житлом затягувалася на роки. Така ситуація склалася у містечку Дубова Уманського повіту, де поміщик Перяткович, незважаючи на неодноразові звернення світської влади, 15 років зволікав зі зведенням будинку для причту. Врешті, священник за власні кошти збудував його на церковній землі¹⁷¹.

Згідно з проектом забезпечення причту липовецького храму Воскресіння, віряни викупили помешкання з господарськими приміщеннями двох штатних священників, диякона передбачалося поселити в громадський будинок і побудувати житло для причетників. Парафіяни зобов'язувалися забезпечувати і опаленням будинки кліру, але замість 26 сажнів соломи (а саме таку кількість було визнано достатньою) мали сплачувати 78 руб. (3 руб. за кожен сажень)¹⁷². За проектом парафії м. Обухова, для проживання членам причту передбачалося передати 3 дерев'яні громадські будинки після їх ремонту вірянами з виділенням лісу з казни: один для священника, другий для диякона, третій для дячка та просфірні¹⁷³.

У 1865 р. Київська палата державного майна виділила з казенних дач ліс на облаштування будинків для 40 причтів єпархії. Серед них: 5 причтів Звенигородського повіту, 5 – Уманського, 13 – Сквирського, 5 – Бердичівського, 3 – Таращанського, 9 – Київського¹⁷⁴. Про незадовільні побутові умови духовенство повідомляло єпархіальний часопис. В опублікованому «Київськими єпархіальними ведомостями» листі священника зазначалося, що після переведення у 1863 р. до с. Мошурів Уманського повіту він з родиною два роки жив у тісному будинку, що руйнувався. Поміщицька економія не реагувала на прохання священника допомогти у вирішенні житлової проблеми. Врешті, цивільна влада руками парафіян збудувала помешкання без допомоги землевласника¹⁷⁵. Непридатні для проживання садиби, збудовані кліриками на церковній землі, зносилися з виплатою власникам невеликої суми, відповідно до оцінення¹⁷⁶.

11 квітня 1872 р. уряд прийняв «Правила для забезпечення земельним наділом та приміщеннями причтів православних сільських парафій 9-ти західних губерній». За законом забезпечення священно-, церковнослужителів житлом та його ремонт в утворених до 19 лютого 1861 р. парафіях покладалися: у поміщицьких маєтках на

їхніх власників, в удільних – на удільне відомство, у колишніх державних поселеннях і поселеннях військового відомства – на кошти державного казначейства. У парафіях, що утворилися після реформи, витрати на будівництво мали забезпечувати поміщики незалежно від віросповідання та селяни пропорційно до їх земельної власності¹⁷⁷.

Однак, реалізація і цього положення суттєво затягувалась¹⁷⁸. Поміщики не бажали витратити власні кошти, до того ж у деяких маєтках сума для зведення причтового житла становила мало не весь річний прибуток. Огляд парафій та укладення актів про необхідність будівництва помешкань здійснювали з'їзди мирових посередників. Надалі акти йшли на затвердження генерал-губернатора і вже потім, відповідно до його рішення, землевласники мали виконувати покладені на них зобов'язання. Проте на практиці мало що виходило. З'їзди всіляко затягували справу¹⁷⁹. Траплялися непоодинокі випадки, коли мирові посередники на угоду поміщикам укладали акти, за якими старі будівлі, що потребували серйозного ремонту, подавались як добре збережені¹⁸⁰. Станом на вересень 1877 р. у Київській єпархії від мирових посередників до Губернського Присутствія надійшло 120 актів, але з них лише 30 затверджено, а 40 повернуто. Як наслідок, на 1 січня 1881 р. з 3 691 парафії Правобережної України будинки для причтів були побудовані лише у 11: у Київській єпархії – 7, а у Подільській та Волинській – по 2¹⁸¹.

З початку 1868 р. із 120 800 руб. щорічного поземельного збору єпархії, що вносився замість обов'язкового обробітку вірянми церковних земель, відраховувалося 8 % (9 664 руб.) для формування спеціального запасного будівельного капіталу для будівництва та ремонту причтових помешкань у сільських парафіях. Після скасування збору капітал формувався з казенного утримання причтів. Обумовлювалося, що ці кошти могли виділятися лише для капітального ремонту причтових жител чи будівництва нових. Причому ремонтні роботи мали відбуватися не частіше як через 6 років, а зведення нового житла не раніше 40 років з часу побудови. Виняток становили пошкодження чи руйнування з причини непередбачених ситуацій, стихій, як-от бурі, повені, пожежі тощо. Якщо ж пожежа відбулася з необережності користувача будинку, то на нього й покладався обов'язок відновлення чи будівництва нового¹⁸². У 1874 р. сума будівельного капіталу єпархії складала 72 500 руб.¹⁸³, у 1875 р. – 86 500 руб.¹⁸⁴, у 1878 р. – 132 500 руб.

білетами і 1 152 руб. готівкою, а у 1879 р. зросла на 9 648 руб. 38 коп., відрахованих із казенного утримання духовенства, і на 7 064 руб. з відсотків від капіталу¹⁸⁵. Станом на 1 листопада 1907 р. будівельний капітал досяг 1 165 323 руб. 38 коп., що давало прибуток із відсотків 60 тис. руб. щорічно¹⁸⁶.

На ремонтні роботи причтових будинків використовувалися також кошти місцевих церковнопарафіяльних опікунств, капітали яких формувалися внесками вірян. Зокрема, консисторія у 1881 р. не заперечила благочинному 6-го округу Черкаського повіту священникові Л. Крамаренкову використати 200 руб. на перекриття будинку металевим дахом¹⁸⁷. А утвореним 1866 р. опікунством с. Текучої Уманського повіту було збудовано помешкання для священника на шість кімнат, комору і клуню та за 25 руб. придбано невелику хатину для дячка, у якого житла в парафії не було¹⁸⁸.

Усе ж проблема забезпечення духовенства житлом залишалася не вирішеною. У багатьох парафіях будинки перебували в незадовільному стані або й узагалі їх не було. У 1879 р. з 1 300 парафій Київської єпархії у 68 помешкань не було взагалі, у 146 – вони перебували у непридатному стані, у 112 – будинками забезпечувався не весь причт, а, як правило, тільки священник¹⁸⁹. За відсутності будинків священно- і церковнослужителям виділялися кошти для їх найму. Так, дячкові с. Хлипнівки Звенигородського повіту Л. Головковському з церковних сум виділялося 20 руб. на рік для найму квартири і городу¹⁹⁰. Проте іноді траплялися випадки, коли духовенство було змушене самотужки вирішувати житлові проблеми. Зокрема, у с. Тимошівка Чигиринського повіту священник і дячок мешкали у власних будинках на церковній землі, а паламар і просфірня винаймали житло за власний рахунок¹⁹¹. У 1873 р. священник Успенського собору м. Сквири Ф. Зелінський скаржився митрополитові на відсутність житла¹⁹². Не було причтових помешкань при церквах с. Лука Тарашанського повіту¹⁹³, м. Радомишля¹⁹⁴. Гострою була житлова проблема для міського духовенства. На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» у 1866 р. зазначалося, що в переважній більшості повітових міст клірики не забезпечувалися причтовим житлом. Не було його у Києві на Печерську, Новій Забудові, Старому Києві, за винятком Софійського собору і Десятинної церкви, на Подолі відсутні помешкання при п'яти парафіяльних церквах і Києво-Флорівському монастирі¹⁹⁵.

Будівництво причтового житла здійснювалося вкрай повільно, що ілюструє станом на 1886 р. Т. Кузнець¹⁹⁶:

Повіти	Кількість парафій	Житло збудоване і здане	Житло збудоване, але не здане	Житло будується	Житло не будується
Київський	110	11	-	29	2
Радомишльський	89	16	-	16	6
Уманський	130	8	7	17	3
Звенигородський	105	-	3	5	4
Таращанський	102	10	-	5	1
Сквирський	102	-	-	7	1
Васильківський	82	2	1	18	-
Канівський	103	4	-	16	-
Черкаський	91	6	5	14	3
Чигиринський	83	5	-	11	-
Бердичівський	115	1	2	5	-
Липовецький	106	5	3	6	-
В цілому	1218	58	21	149	20

Як видно, упродовж 1842-1886 років тільки у 58 парафіях було побудоване і здане житло для духовенства, що складало 4,8 % від загальної кількості парафій єпархії, у 21 збудоване, але не здане, і у 149 будувалося.

Указом від 14 червня 1888 р. скасовувалася повинність парафіян та поміщиків щодо облаштування помешкань для причтів. З 1 січня 1889 р. у дев'яти західних єпархіях запроваджувався тимчасовий поземельний збір, який надходив до Св. Синоду. Його щорічний розмір для Київської єпархії становив 81 тис. руб. Також чітко визначалася вартість причтового житла для кожної з єпархій: для Київської вона складала 1 350 руб. (900 для священика і 450 для псаломника)¹⁹⁷. Наголошувалося, щоб витрати на його облаштування не перевищували визначеної суми. Під час будівництва вимагалось дотримувалися регламентації, аби ніщо не збільшувало вартість житла чи ремонту. Також зазначалося, щоб з метою економії обов'язково використовувалися місцеві будівельні матеріали¹⁹⁸.

У 90-х роках ХІХ ст. поживавився процес забезпечення житлом духовенства Київської єпархії. Так, 1892 р. збудовано або відремонтовано будинки у 84 парафіях¹⁹⁹, 1893 р. – у 77²⁰⁰, 1894 р. – у 60²⁰¹, 1895 – у 70²⁰², 1896 р. – у 75²⁰³, 1897 р. – ще у 63²⁰⁴. Отже, за 6 років було облаштовано 429 церковних садиб на загальну суму 514 235 руб. 62 коп. Асигнування з Синоду виділялися і в наступні роки. Наприклад, у 1902 р. до 51 453 руб. 56 коп. тимчасового поземельного збору, наявного у розпорядженні консисторії, було

виділено ще 40 тис. руб.²⁰⁵ Того ж року відпущено: 940 руб. на будівництво житла для священика с. Гоноратки Липовецького повіту, 900 руб. на облаштування будинків для причту містечка Старого Дашева того ж повіту, 1 230 руб. на зведення нового житла для священика с. Федюківки Таращанського повіту²⁰⁶.

Проте і на початку ХХ ст. проблема причтового житла не зникла²⁰⁷. Тенденцію можна прослідкувати на прикладі одного з найбільших повітів єпархії – Уманського. Станом на 1912 р. зі 148 парафій повіту житла не було в одному селі та при Варваринській тюремній церкві м. Умань. У 8 парафіях забезпечення було частковим: у 7-ми відсутні помешкання для псаломників та у одній для священика, будинок якого згорів. Просфірні в переважній більшості не мали церковного житла. Його не було у 52 парафіях повіту за наявності 70 штатних просфірницьких місць. Однак, попри майже повне забезпечення будинками священно- та церковнослужителів, переважна більшість садиб потребувала ремонту, а при 38 церквах один або всі будинки перебували у непридатному стані: були дуже старими, руйнувалися, потребували капітального ремонту або перебудови²⁰⁸.

Єпархіальна церковна адміністрація постійно тримала на контролі питання забезпечення та експлуатації житла кліриками. За розпорядженням консисторії 1901 р., духовенство єпархії мало відкривати парафіяльні опікунства, які, крім іншого, переймалися б пошуком коштів для утримання церков, будівництва та необхідних ремонтних робіт церковних приміщень. Дрібний ремонт – лагодження підлоги, печі, дверей, вікон, перекриття будинку соломною, обмазування стін глиною тощо – відповідно до указу Св. Синоду від 11 квітня 1900 р. – здійснювався користувачами житла. У разі недбалості, неналежного догляду за будинком, невиконання поточних ремонтних робіт благочинні повинні були повідомляти консисторію, яка стягувала штраф у достатньому для ремонту обсязі. Якщо для його виконання потрібні були церковні кошти, то для їх отримання необхідною була згода причту, церковного старости і двох представників від парафіян. З метою запобігання здачі будівельними комітетами новозбудованого житла неналежної якості єпархіальна влада удосконалила процедуру його передачі церкві. Від забудовника садиба приймалася будівельним комітетом, а від останнього – спеціальною комісією, створеною консисторією. Прийняте помешкання страхувалося за церковні кошти у комітеті формування

пожежного капіталу. Регламентувався і процес передачі причтових будинків при переведенні священно- та церковнослужителів до інших парафій. У такому випадку складався опис житла. Його прийняття та передачу благочинний або член будівельного комітету проводив у присутності старости та двох представників від парафіян. Особі, яка здавала будинок, видавався спеціальний документ, що засвідчував його придатний для проживання стан. Без такого документа благочинний округу, до якого переходив клірик, не мав права здавати йому церковне житло²⁰⁹.

Проте з часом суми в 1 350 руб. на будівництво якісних причтових будинків з господарськими будівлями для священника і причетника не вистачало. Адаже дорожчали будівельні матеріали та вартість робіт. Зокрема, XVI Київський єпархіальний з'їзд депутатів духовенства у листопаді 1900 р. визнав за необхідне на облаштування церковного житла виділяти 2 000-2 700 руб., оскільки на меншу суму неможливо якісно його побудувати²¹⁰. Це питання неодноразово піднімалося духовенством на сторінках єпархіальної періодики. З цієї причини було важко знайти підрядника, відтак часто священно- та церковнослужителі виступали у ролі будівельників, щоб зменшити витрати. Але недостатність необхідних знань і навичок могли позначатися на якості житла. Зрештою духовенство змушене було вкладати власні гроші у зведення будинків та їх ремонт. Саме недостатність коштів слугувала головною причиною недовговічності будівель. Необлаштованість побуту була однією з причин бажання клірика змінити парафію²¹¹. Як вихід із ситуації духовенству пропонувалося формувати будівельний капітал щорічними внесками по 40-50 руб. на прирощення відсотків від кожної церкви і таким чином капітально ремонтувати або будувати житло²¹².

З огляду на збільшення середньої суми, необхідної для облаштування причтових помешкань у парафії, до 2 500 руб. та постійне зростання цін, XXIV єпархіальний з'їзд 1908 р. прийняв рішення про формування додаткового будівельного капіталу. Він мав накопичуватися протягом 40 років щорічними відрахуваннями 3 000 руб. шляхом збільшення пожежним комітетом страхового збору з причтових приміщень, залишаючись недоторканим разом з отриманими відсотками²¹³.

Неодноразово питання про збільшення суми на будівництво до 2 500 руб. на причт порушував перед Св. Синодом київський митрополит Флавіан (Городецький), однак вони залишалися без

відповіді²¹⁴. XXVIII єпархіальний з'їзд 1913 р. з огляду на значне підвищення цін на будівельні матеріали і виконання робіт звертався до митрополита з проханням укотре порушити питання про збільшення суми асигнувань, що було підтримано архієреєм. До того ж, за розпорядженням єпархіальної адміністрації причти зобов'язувалися зводити будинки на кам'яному фундаменті і з металевим дахом²¹⁵. Наочним свідченням недостатності передбаченої суми є кошторис 1902 р. на суму 1 829 руб. 5 коп. для зведення будинку священику с. Мирівки Київського повіту. Оскільки попереднє житло знищила пожежа, то священик був змушений узяти з церковних грошей 1000 руб. на будівництво²¹⁶. У 1913 р. священик с. Пінчуків Васильківського повіту М. Солнцев звернувся до єпархіального з'їзду з проханням виділити кошти для будівництва житла у сумі 3 302 руб. 70 коп., що відповідало кошторису будівельного комітету, «оскільки звести на суму, що відпускається консисторією (900 руб.), з причини дорожнечі матеріалів і робочих рук, неможливо»²¹⁷. Консисторія повернула кошторис, запропонувавши збудувати житло на кам'яному підмурку з металевим дахом, а облаштування інших приміщень перекласти на місцеві кошти. Єпархіальний з'їзд не задовольнив прохання священика з причини відсутності грошей на будівельні потреби²¹⁸. Подавалося прохання про виділення із будівельного капіталу 856 руб. (за встановленої норми 450 руб.) на зведення будинку і для псаломника с. Лебедина Чигиринського повіту «оскільки наявний зараз перебуває у стані руйнування»²¹⁹.

У зв'язку з недостатністю визначеної суми для будівництва житла духовенство було змушене брати позики. Так, священик с. Білки Сквирського повіту М. Рябінкін для завершення будівництва взяв у позику 600 руб. на десятирічний термін під 6 % річних під гарантію церковних прибутків²²⁰.

У Київській губернії, як і на Правобережжі загалом, поширеними були глинобитні та вальковані житла. Консисторією виносилося на обговорення єпархіального з'їзду 1913 р. питання про доцільність таких способів зведення причтових помешкань, оскільки вони здешевлювали будівництво. З'їзд визнав збудовані у такий спосіб будівлі на кам'яному фундаменті «практичними, недорогими, теплими і вогнетривкими»²²¹.

Духовенству рекомендувалося дотримуватись у хатньому інтер'єрі стриманості та скромності, уникати розкоші, що надто

контрастувала зі злиденністю селянства та віддаляла б парафіян від кліру²²². Обов'язковим атрибутом помешкання звичайно були ікони. Є. Крижановський залишив цікавий опис житла свого батька: «У кімнаті, що носила гучну назву «покоя», була глиняна підлога, «канапка», покрита килимом домашньої роботи, шість простих стільців, такий же стіл, згодом до них додався комод і маленький столик. Меблів небагато! Зате ікон було не мало; на всіх стінах, всі в натуральну величину, на полотні, так що «покой» був схожий на молільню або каплицю»²²³.

Таким чином, на кінець XIX ст. члени причтів в основному були забезпечені житлом. Але варто наголосити, що будинки перебували у тимчасовому користуванні, а питання отримання їх у приватну власність, по суті, не було вирішеним. Тому значними труднощами обертався вихід за штат священно- та церковнослужителів, адже із залишенням місця служби потрібно було звільняти і церковне житло. Іноді це призводило до конфліктних ситуацій між заштатними і новопризначеними кліриками²²⁴. Відтак, частина штатного духовенства, дбаючи про майбутнє своєї родини, намагалась отримати його у власність. Адже у разі смерті священно-, церковнослужителя, його майно успадковували діти. Лише з дозволу єпархіального керівництва клірики мали право привласнити церковний будинок чи збудувати на церковній землі новий. Цей дозвіл мав вигляд документа, який засвідчував право члена причту та його сім'ї на це помешкання²²⁵.

Отже, проблема забезпечення житлом постійно перебувала в полі зору церковної адміністрації, і з середини XIX ст. вона поступово почала вирішуватись. Можна стверджувати, що попри повільність і труднощі, пов'язані з недостатнім державним фінансуванням, на початок XX ст. парафіяльне духовенство в абсолютній більшості було забезпечене помешканнями. З членів причту у кращому становищі перебували священники, на влаштування яких зверталася першочергова увага.

3.4

Забезпечення бідних духовного стану

Указом Св. Синоду від 4 квітня 1799 р. встановлювалися правила допомоги вдовам та сиротам міських і соборних церков. Їм надавалося утримання в розмірі 10 руб. Окрім того, ці представники

духовного стану отримували переважне право на розміщення в притулку для бідних при Архієрейському домі, а за небажання проживати там могли обирати інше місце зі збереженням окладу та отримували перевагу при влаштуванні в монастир. Однак з метою уникнення зловживань допомога поширювалась лише на вдів у віці більше 40 років або молодших, які за станом здоров'я не могли себе забезпечити і не перебували на утриманні дітей. Особи, які не досягли встановленого віку і могли прогодувати себе «рукодільям, яке дає в містах хороші прибутки», отримували права міщан. Діти-сироти чоловічої статі старші 9 років мали право навчатися за казенний кошт у духовних училищах. Основними джерелами надходжень для допомоги вдовам та сиротам в указі названі: частина прибутків від цвинтарних церков, штрафи, накладені на осіб духовного стану, та добровільні пожертвування²²⁶.

Але, по-перше, регламентована допомога поширювалась лише на вдів і сиріт міських та соборних церков, а по-друге, в Київській єпархії при Архієрейському домі богадільні не було, та й цвинтарна церква, що була лише одна в м. Києві, підпорядковувалася магістрату, який її прибутки залишав, зазвичай, самій церкві²²⁷. Тому навіть вони не могли користуватися всіма передбаченими в указі пільгами.

Єпархіальне керівництво приділяло значну увагу забезпеченню тих представників духовного стану, які не мали засобів до існування. А це: заштатне духовенство (право на виплату пенсій отримало лише з 1866 р.), хворі, а тому звільнені від служби, сироти, вдови. Щоправда, утримання цих категорій держава брала не на себе, а покладала на духовенство, яке перебувало на службі. Поширеною практикою було прикріплення до парафій престарілих, хворих, позаштатних священно- і церковнослужителів їхніх родичів або сторонніх осіб із зобов'язанням виділяти частину прибутків на їх утримання. Так, у 1815 р. священник с. Селище Богуславського повіту Д. Свідерський подав прохання про вихід за штат «по старості років і слабого здоров'я». А призначений на його місце священник С. Синицький зобов'язувався виділяти «третью частину з усіх доходів для його прожиття»²²⁸. Ця допомога була чи не єдиним джерелом забезпечення, адже при виході за штат священно- і церковнослужителі втрачали право на всі прибутки, якими користувалися, перебуваючи на службі. Але за особливих обставин як виняток з правила траплялися випадки, коли після виходу за штат

духовенству дозволялося користування земельною власністю церкви. Наприклад, 1802 р. у київського митрополита просив дозволу на користування частиною землі колишній священик с. Ризіни Уманського повіту В. Березовський, який прослужив 30 років у цій парафії, а після пожежі церкви пожертвував 330 мідних руб. на будівництво нової. Окрім того, віряни надіслали митрополиту листа, у якому просили задовольнити прохання колишнього парафіяльного священика. У результаті митрополит дав дозвіл на користування третьою частиною церковної землі²²⁹. Ще одним кроком єпархіальної влади до поліпшення матеріального становища заштатних священнослужителів став дозвіл митрополита Євгенія (Болховітінова) на отримання 5 коп. з кожного рубля за продані ними у церквах свічки²³⁰.

Особливу увагу місцева церковна адміністрація приділяла сиротам духовного стану. Для їх виховання, утримання, збереження майна до повноліття призначалися два опікуни зі священнослужителів. Однак, інколи опікуни, в більшості родичі, забирали у своє володіння будинки, майно вдів, сиріт, особливо малолітніх, не займалися належним вихованням дітей, у результаті чого деякі з них були «неграмотними до причетницької посади» і заробляли на прожиття «чорними трудами». Тому Київська духовна консисторія видала розпорядження, щоб благочинний, дізнавшись про смерть особи духовного стану, одразу повідомляв духовне правління для призначення опіки. До того ж, серед опікунів, крім рідних, мав бути тамтешній парафіяльний священик. Опис майна мав складатися лише за присутності працівника Київського єпархіального опікунства та місцевого благочинного і подаватися в духовне правління з розпискою опікунів про вручення їм цієї власності «на зберігання»²³¹. Якщо ж майно продавалося «через незручність збереження», то гроші від продажу та ті, які залишались по смерті особи, відсилалися в Київський приказ громадської опіки для прирощення відсотків до повноліття сиріт²³². До того ж, намагаючись контролювати роботу опікунів, консисторія зобов'язала їх звітувати в кінці року²³³. У березні 1827 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) навіть пропонував консисторії брати підписки зі священнослужителів про піклування дітьми своїх попередників «не менше ніж своїми». Крім того, благочинні у своїх піврічних звітах мали повідомляти єпархіальному керівництву про стан опіки у підзвітних округах²³⁴. У

1872 р. митрополит наголошував благочинним на їх безпосередній відповідальності за належне виконання опікунами своїх обов'язків²³⁵.

Священики, які займали парафію покійного попередника, мали виділяти частину прибутків на утримання вдів та сиріт. Наприклад, у 1813 р. було задоволене прохання сина священика П. Підгорського, який навчався в Київській духовній академії, про виділення йому і братам половини доходів призначеного на батьківську парафію священика²³⁶. Проте траплялися випадки, коли священики ухилялися від обов'язку матеріальної підтримки сім'ї, що залишилася без годувальника²³⁷. Сиротам могла виділятися частина прибутків від вакантних церковнослужительських місць. Батьківські парафії закріплювалися за дітьми як чоловічої статі, за умови отримання духовної освіти, так і жіночої. У такому разі парафія як придане переходила до нареченого, який після одруження призначався священиком. Спадковість священно-, церковнослужительських місць перетворювалася на важливий складник соціальної допомоги.

Поширеною була практика призначення вдів і сиріт у просфірні при церквах на половинний оклад причетника або добровільні пожертвування від парафіян. У лютому 1835 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) надав їм виключне право пекти і продавати проскури. До цього священики доручали це своїм дружинам, а в Києві вони випікались у кожній булочній. Іноді вдовам з малолітніми дітьми виділялася у користування частина церковної землі, передбачена штатному диякону, але за відсутності якого земля розподілялася між членами причту²³⁸. Прагнучи надати сім'ї по втраті годувальника додаткову можливість забезпечити себе, вдовам не заборонялося займатися «торговими промислами», на відміну від інших представників духовного стану²³⁹. Для підтримки вдів та сиріт священно-, церковнослужителів, важкохворих, погоріліців та ін. здійснювався збір 1 % із залишків гаманцевої суми²⁴⁰.

Такі види допомоги нужденним, як призначення дітей та близьких родичів на посади заштатних, покійних кліриків; закріплення місць за доньками духовенства з призначенням на ці посади їх чоловіків; зобов'язання осіб, які приходили на священно- і церковнослужительські місця, віддавати частину доходів своїм попередникам або їхнім сім'ям; виділення причтами частини надходжень із церковної землі вдовам та сиротам; відкриття додаткових вакансій не з потреби парафії, а для призначення членів осиротілих сімей були скасовані в травні 1867 р. Причинами

називалися особливості впровадження способів утримання: труднощі для єпархіальних адміністрацій, що виникали під час призначення на посади, оскільки мали надавати перевагу родинним зв'язкам, а не більш гідним кандидатам; закріплення місць за доньками духовенства призводило до того, що вони залишалися певний час не зайнятими через їх неповноліття; через складне матеріальне становище на тягар перетворювалось утримання нужденних для більшості причтів; а також виплата духовенству пенсій (право на які за тимчасовими пенсійними правилами, прийнятими у 1866 р., мали лише священники, які прослужили не менше 35 років, та їх сім'ї). З огляду на це, Св. Синод не бачив потреби у продовженні такої практики. До того ж, він визнавав її несумісною з канонічними правилами та «достоїнствами» церковного управління. Способами допомоги лишалися тільки казенне утримання сиріт у духовних училищах та призначення вдів і сиріт просфірнями при церквах²⁴¹.

Предметом особливої турботи архієреїв була освіта дітей духовенства з бідних сімей та сиріт. Хоч семінарське правління й намагалося задовольняти прохання про прийняття та переведення на повне або половинне утримання учнів²⁴², та далеко не всіх могли прийняти духовні училища. Так, 1828 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) передав Московській опікунській раді 10 тис. рублів, з відсотків яких мали утримуватися здібні учні з незаможних родин. Потім він продовжував додавати кошти до цієї суми, яка на кінець життя митрополита (1837 р.) складала 25 тис. руб. і на відсотки якої щорічно утримувалися більше 20 учнів (на кожного по 40 руб.). Претендентів на стипендії обирали працівники єпархіального опікунства, зазвичай по одному здібному з бідних сімей у своєму окрузі. Потім три особи з кожного повіту екзаменувалися в духовному правлінні. За результатами екзамену двоє кращих представлялися до опікунства, духовного училища чи навіть митрополита. І врешті, один з двох претендентів за результатами випробувань визначався як найбільш здібна дитина²⁴³. Митрополит Філарет (Амфітеатров) також жертвував на допомогу незабезпеченому духовенству значні суми: загалом за всі роки Київське єпархіальне опікунство отримало від нього 42 500 руб.²⁴⁴ З його ініціативи у 1839 р. відкрито Києво-Софійське училище, в якому навчалися переважно сироти духовного стану. І до 1859 р. (навіть після смерті митрополита 21 грудня 1857 р.) 40 вихованців утримувалися в училищі на його кошти²⁴⁵. Частина учнів у Києво-

Софійському духовному училищі навчалися за рахунок опікунства, у 1842 р. на це було виділено 1 тис. руб.²⁴⁶ У 1868 р. митрополит Арсеній (Москвін) пожертвував по 1 тис. руб. семінарії, Києво-Подільському та Києво-Софійському училищам, відсотки з яких йшли на утримання студентів з бідних сімей²⁴⁷. Із сирітських сум духовних училищ видавалася допомога учням із незабезпечених родин. Наприклад, у звіті Уманського духовного училища про сирітські суми за 1831 р. значиться, що 250 руб. виділено найбільш бідним учням: дев'ятьом старшого відділення (одному 40 руб., одному 20 руб. і сімом по 10 руб.) та п'ятьом нижчого відділення (одному 80 руб., чотирьом по 10 р.)²⁴⁸.

З 1 липня 1878 р. духовенство училищних округів зобов'язувалось утримувати сиріт і бідних учнів у гуртожитках або виділяти їм гроші на житло²⁴⁹. Зокрема, 1879 р. у Києво-Подільському училищі на повному утриманні (80 руб на рік) було 45 учнів, половинному (55 руб.) – 36, 17 пансіонерів отримували 55 руб., на 2 учнів військового відомства і 1 іноземця виділялось 341 руб. 82 коп. на рік. Загальна сума виплат складала 6 856 руб. 82 коп. У Києво-Софійському училищі 35 учнів одержували повні оклади по 70 руб. на рік, 11 – половинні по 45 руб., 1 лаврський стипендіат – 50 руб., 1 вихованець військового відомства – 120 руб., 90 пансіонерів отримували 50 руб., крім того, на постелі для учнів витрачено 100 руб. Усього на незабезпечених учнів було виділено 7 710 руб. В Уманському училищі повні оклади (90 руб.) виділялися 30 учням, половинні (50 руб.) – 25. Усього – 3 950 руб. У Черкаському училищі повні оклади по 100 руб. отримували 10 учнів, половинні по 60 руб. – 30 і ще 20 учнів одержували виплати по 40 руб. Загалом – 3 600 руб. У Богуславському училищі на повному утриманні (90 руб.) було 20 учнів і 15 на половинному (46 руб.). Всього – 2 490 руб.²⁵⁰

З початку 1897-1898 навчального року при І Київському жіночому училищі духовного відомства (до отримання власного приміщення) було відкрито школу-притулок для доньок духовенства єпархії, що перебувала під покровительством митрополита. До неї приймалися дівчатка з 8-9 років, батьки яких були не здатні займатися належним вихованням, з бідних багатодітних сімей, сироти, що не мали близьких родичів, які б могли про них піклуватися, та ті, що вступивши до одного з київських жіночих училищ духовного відомства, були неспроможними продовжити навчання. Програма навчального закладу відповідає затвердженій

Св. Синодом програмі для однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Крім навчальних дисциплін, учениці навчалися шиттю і крою, в'язанню, приготуванню їжі та ін., необхідному у побуті. Проте кількість місць була надто малою. На перший рік передбачалося прийняти не більше 10 учениць²⁵¹. У 1901 р. навчалось всього 6 осіб. XVII єпархіальний з'їзд 1901 р. прийняв рішення про виділення 100 руб. на рік для утримання кожної учениці. Ці кошти отримувалися від збору по 1 руб. з кожного причту єпархії. Також з'їзд постановив не приймати нових учениць, доки не вирішиться питання з приміщенням²⁵².

Головну роль у матеріальній підтримці незабезпеченого духовенства відігравали єпархіальні опікунства²⁵³. На законодавчому рівні таку допомогу регламентовано 12 серпня 1823 р. положенням «Про піклування про бідних духовного стану». Св. Синод констатував збільшення чисельності нужденних та недостатність потуг місцевого керівництва щодо поліпшення їх матеріального забезпечення. Відповідно до положення передбачалося утворення в кожній єпархії опікунств, які брали б на себе турботу за незабезпечене духовенство²⁵⁴. У тому ж 1823 р. створено Київське єпархіальне опікунство, яке перебувало під патронатом митрополита. 1 листопада відбувся урочистий молебень з нагоди його відкриття, і в перший день за підписними листами від світських і духовних осіб зібрано пожертв на суму 1 587 руб. (з яких 1 000 руб. передав митрополит Євгеній (Болховітінов))²⁵⁵. Джерелами фінансування бідних духовного стану визначались: кухликові гроші (кухлі встановлювалися в усіх храмах, окрім монастирів, де пожертви мали прийматися в храмові свята, недільні дні, під час хрещення, вінчання, відспівування); благодійні пожертвування (запроваджувалися підписні листи); прибутки цвинтарних церков; штрафи, які сплачували члени причтів за провини; прибутки від продажу свічок, з яких виділялося щорічно 150 тис. руб., які розподілялися по всіх єпархіях залежно від чисельності духовенства та місцевих обставин²⁵⁶. На Київську виділялося 4 800 руб. в рік (з них на канцелярію 400 руб.)²⁵⁷. «Правилами...» 1873 р. встановлювалося, що після смерті безсімейних священно- і церковнослужителів, місця яких одразу не займалися, половина кухликових грошей, прибутків від землі та орендних статей від вакансій відходила до опікунства²⁵⁸.

У перші роки впровадження розпорядження дикастерії про встановлення кухлів та збір пожертв священники не бажали віддавати

кошти на користь нужденних, до того ж у деяких церквах були відсутні не тільки кухликові гроші, а й самі кухлі. Про це повідомляли єпархіальну адміністрацію працівники опікунства Звенигородського повіту с. Капустна протоієрей І. Жулковський та с. Ромейківки священник П. Потебенкін, обґрунтовуючи цим труднощі, які унеможливлювали вчасне подавання кухликових грошей за 1824 р. Відтак, Київська духовна дикастерія наказала Звенигородському духовному правлінню, аби благочинні неухильно наглядали, щоб співробітникам установи священно- та церковнослужителі, старости «ніякого супротиву не чинили, а в чому слід сприяли»²⁵⁹.

Працівники опікунства обиралися з духовного стану²⁶⁰. Для кожного повіту обирали по три особи, з яких на одного співробітника припадало в середньому по 35 церков²⁶¹. У своїй діяльності вони керувалися спеціальною інструкцією, укладеною митрополитом Євгенієм (Болховітіновим), яка зобов'язувала принаймні щопівроку відвідувати церкви ввіреного їм округу, перевіряти кухликові кошти по спеціальних зошитах, слідкувати, чи немає приховування грошей та недбалого ставлення до їх збору. За виявлення певних упущень працівники повинні були спонукати членів причтів, церковних старост до відповідального ставлення у зборі благодійних пожертв, а в разі серйозних порушень, ігнорування їх зауважень повідомляти опікунство. У кінці року зібрані кухликові гроші з церков своїх округів співробітники разом із записами особисто передавали до опікунства. Також до обов'язків членів опікунств входило повідомляти про дійсно бідних осіб духовного стану²⁶². За їх діяльністю та збором коштів ретельно слідкувало єпархіальне опікунство, а в разі неналежного виконання обов'язків працівникам загрожував штраф на його ж користь²⁶³. Аби допомогу отримували дійсно ті, хто її найбільше потребував, у проханні вказувалися особисті дані: вік, місце та термін служби, наявність сім'ї, близьких родичів, житла і відповідно до цієї інформації, яка перевірялася, встановлювався розмір виплат²⁶⁴.

Митрополитом Арсенієм (Москвіним) були затверджені правила, якими керувалося опікунство у наданні допомоги нужденним. У п. 1. встановлювалися вікові обмеження для отримання допомоги: для сиріт чоловічої статі до 10 років, якщо вони не навчалися в училищах і не були хворими. За потреби допомога могла надаватись і учням духовних училищ, якщо вони не користувалися казенним або

напівказеним утриманням. Для дівчат – до 18 років, якщо до того часу вони не виходили заміж або не мали інших джерел прибутку. Після досягнення обумовленого віку могло виділятися лише тимчасове утримання або, за особливих обставин, продовжувалася виплата попередніх коштів. П. 2. припиняв допомогу особам, які влаштовувалися на будь-які посади з виплатою жалування. П. 3. передбачав утримання вдів, окрім хворих, яким виповнилося 40 років. Виняток міг бути для вдів заслужених священників. За п. 4., розмір допомоги визначався відповідно до посади, місця служби, кількості сиріт у сім'ї, найближчих родичів, які могли надавати підтримку, майна, що залишилося. П. 5. вимагав від благочинних, щоб духовенство в кожному окрузі за спільної згоди та підписами всіх священнослужителів вказало найбільш і гідних опікунського утримання. П. 6. рекомендував благочинним та підзвітному духовенству використовувати місцеві джерела допомоги для вдів та сиріт, а списки благодійників та їх пожертвувань (грошми чи речами) представляти опікунству або митрополитові²⁶⁵. Також опікунство могло виділяти одноразові виплати для придбання знарядь праці та при заміжжі сиріт. Коли ж прохання про допомогу подавали особи, які мали забезпечених дітей та близьких родичів, опікунство замість виплат докладало зусиль для того, щоб переконати останніх утримувати нужденних²⁶⁶.

Як свідчать архівні документи, траплялись випадки, коли розгляд прохань про отримання виплат розтягувався у часі. Це підтверджує звернення опікунства до консисторії 1837 р. про надання довідки про службу покійного протоієрея Києво-Подільської Борисоглібської церкви С. Александровського, «чи не стосувалось його ніяких справ життя опорочуючих», яка вимагалася ще у 1832 р. для вирішення питання про утримання його вдови. Канцелярія опікунства звертала увагу на якнайшвидше надання й інших подібних довідок²⁶⁷.

Робота опікунства дала результати уже через рік діяльності. Якщо на момент його утворення благодійницька сума дикастерії становила лише 501 руб. 6 коп. і виплати отримували всього 27 осіб, з яких 16 – священники, вдови, сироти м. Києва, то вже у 1824 р. допомогу від опікунства отримали 499 осіб чи родин єпархії. За звітом 1825 р., установа отримала 804 руб. 82,5 коп. за підписними листами; 4 198 руб. 4,5 коп. кухликового збору; 68 руб. повернуто через смерть; 4 800 руб. штатної суми із Київської казенної палати; 48 руб. 19 коп. відсотків із 1 000 руб., пожертвованих митрополитом

Євгенієм (Болховітіновим); 705 руб. 54 коп. штрафів, накладених на осіб духовного стану. Загалом сума склала 10 624 руб. 5 коп., а із залишком за 1824 р. – 11 425 руб. 95 коп., капітал опікунства становив 22 054 руб. 53 коп. Видатки склали 12 938 руб. 90,5 коп.: 5 000 руб. відіслано в опікунську раду на прирощення відсотків; 7 418 руб. допомоги 380 особам; 130 руб. на придане двом сиротам; 390 руб. 90 коп. на утримання канцелярії. Залишок склав 9 115 руб. 62,5 коп. і два квитки Московської опікунської ради на 5 000 та 1 000 руб.²⁶⁸ З часом капітал єпархіального опікунства зростав, як, врешті, і кількість нужденних, які отримували допомогу. Наприклад, у 1840 р. їх чисельність становила 1 020 осіб²⁶⁹. У 1875 р. недоторканий капітал опікунства становив 53 486 руб. відсотковими паперами. Того ж року надійшло 9 308 руб. 49 коп., а видатки становили 8 478 руб. 74 коп.²⁷⁰ У 1878 р. капітал опікунства складав 59 086 руб. білетами та 7 318 руб. готівкою²⁷¹, у 1899 р. – 113 568 руб. 77 коп. білетами та 14 510 руб. 93 коп. готівкою²⁷², а на початок 1911 р. – 168 311 руб. 77 коп. білетами та 9 035 руб. 31 коп. готівкою²⁷³.

Але фінансових можливостей установи все ж не вистачало для надання повноцінного утримання, і часто виплати були незначними. Наприклад, у 1863 р. духовенство 6-го благочиння Сквирського повіту просило збільшити утримання для доньки покійного дячка О. Василевської з 4 до 12 руб. на рік. За резолюцією митрополита, клірики округу мали зібрати необхідну суму з власних кишень, з огляду на скорочення коштів опікунства²⁷⁴.

Для збільшення допомоги вдовам і сиротам єпархіальна адміністрація надала право благочинницьким радам кожного округу самостійно розподіляти та визначати розмір опікунських виплат із сум, що збиралися в окрузі. З цих коштів передбачалося відправляти до опікунства на прирощення капіталу лише 10 % та залишок після розподілення. За умови нестачі грошей вимагалося заохочувати членів причтів до особистих пожертвувань. Митрополит наголошував на корисності цих заходів, оскільки у 1867 р. духовенство не лише збільшило розміри допомоги, а й виплачувало її, в основному, з місцевих джерел, без опікунських сум²⁷⁵. Про недостатність коштів установи свідчить її звернення до ХІХ єпархіального з'їзду (1903 р.) про пошук способів збільшення фінансових можливостей опікунства²⁷⁶.

У 1877 р. установа видала: постійних виплат на суму 6 818 руб.

92 коп., одноразових допомог – 322 руб. 55 коп., на оплату лікування у міських лікарнях – 309 руб. 73 коп. та на утримання училищ – 785 руб. 70 коп. Такі незначні суми пояснюються, крім фінансових обмежень опікунства, тим, що останнє тільки доповнювало нестачу місцевих коштів, які збиралися у благочинницьких округах²⁷⁷. Тенденцію можна прослідкувати по трьох найбільших повітах єпархії. Так, 1874 р. у Київському повіті (без м. Києва) заштатному духовенству, вдовам, сиротам, хворим видано 47 виплат на суму 723 руб. 80 коп., а опікунством додано ще 245 руб. 1 коп.²⁷⁸, в Уманському – 49 виплат на суму 628 руб. 97 коп., а доповнено лише 66 руб. 70 коп., у Васильківському повіті на 27 виплат розміром 414 руб. 23 коп. не лише вистачило місцевих коштів, а й відправлено до опікунства залишок 72 руб. 86 коп.²⁷⁹ Більші суми установа додавала нужденним м. Києва: у 1874 р. видано 67 виплат на суму 1 586 руб., з якої опікунство додало 1 113 руб. Найменший розмір допомоги становив 5 руб., найбільший – 120 руб. удові кафедрального протоієрея А. Крамаревій з донькою²⁸⁰. У 1899 р. заштатним священно- та церковнослужителям, їх удовам, сиротам опікунство видало 12 062 руб. 39 коп. (4 848 руб. 91 коп. на постійні виплати та 7 213 руб. 48 коп. на одноразові). Їх розмір складав від 10 до 80 руб., а в деяких випадках до 100 руб.²⁸¹ Кількість сімей, що потребували допомоги, видно за даними таблиці (див. додаток Г).

Церковна адміністрація звертала увагу і на надання лікарської допомоги бідному духовенству. Синодальними указами 1855 та 1860 рр. ця категорія духовного стану отримала можливість забезпечення медичною допомогою у лікарнях приказів громадського піклування за рахунок гаманцевих сум²⁸². Однак через недостатність коштів приказ був змушений відмовляти багатьом у безкоштовному лікуванні. І тому у 1864 Св. Синод схвалив прохання єпархіальної влади про щорічне відрахування 1 % із гаманцевих сум усіх церков Київської єпархії для формування спеціального капіталу, відсотки від якого покривали б витрати на утримання та лікування у закладах Київського приказу громадської опіки незабезпеченого духовенства²⁸³. У 1884 р. єпархіальний з'їзд ухвалив рішення відраховувати до опікунства 1 % із загальної річної суми кухликово-гаманцевого прибутку на потреби лікування нужденних. Але цієї суми, що складала близько 1 500 руб. на рік, було не достатньо. У зверненні до ХХІХ єпархіального з'їзду (1913 р.) опікунство наголошувало, що цих коштів не вистачало навіть на сплату недоїмок

за лікування, які вимагало земство. Тому установа часто відмовляла священно- та церковнослужителям у видачі допомоги на лікування їх або членів сімей²⁸⁴. Митрополит затвердив постанову з'їзду про збільшення з 1914 р. відсоткового відрахування із загального кухликово-гаманцевого прибутку єпархії з 1 до 2 %²⁸⁵.

Нагальною потребою було створення притулку для незабезпечених вдів та сиріт²⁸⁶. Перший внесок (2 тис. руб.) на створення богадільні надійшов від митрополита Арсенія (Москвіна) у 1873 р. Черговий раз питання про створення притулку піднімалось у 1899 р. Того ж року митрополит Іоаникій (Руднев) у день свого 50-літнього служіння церкві передав 50 тис. руб. на облаштування богадільні. Також пожертви надходили і від духовенства та світських осіб. Серед них найбільшими були: від таємного радника Н. Терещенка (10 тис. руб.) та настоятеля Києво-Видубицького монастиря архімандрита Євлогія з братією (6 315 руб.) для виплат із відсотків чотирьох стипендій в училищі при притулку. Також на училище жертвували: Києво-Миколаївський монастир (більше 2 тис. руб.) та Києво-Михайлівський (в різний час 1 тис. руб.). У 1905 р. весь капітал на утримання притулку з училищем складав 130 949 руб. 36 коп., а прибуток від нього – близько 5 тис. руб. на рік²⁸⁷.

Богадільня імені митрополита київського Іоаникія відкрилася 4 листопада 1905 р. у приміщеннях колишнього духовного училища м. Богуслава Канівського повіту, яке було приєднане до Києво-Подільського училища²⁸⁸. Притулок перебував у віданні єпархіального опікунства. До нього приймалися лише особи «бездоганної поведінки» відповідно до фінансових можливостей опікунства та наявних місць. Перебування чоловіків у перші роки допускалося у виняткових випадках. Спочатку передбачалося приймати 40 осіб (приблизно 20 дорослих та 20 дітей)²⁸⁹. Але така чисельність залишалась і в наступні роки. Наприклад, у 1913 р. у притулку проживало 39 осіб (4 чоловіки і 35 жінок), у тому числі 1 особа на платному утриманні. У 1914 р. прийнято рішення безкоштовно утримувати не більше 40 осіб²⁹⁰. Для навчання дітей та повних сиріт (від 7 років) при богадільні передбачалося створення початкової школи. Навчання мало відбуватися за програмою однокласної церковнопарафіяльної школи і передбачало підготовку дітей до вступу в чоловічі та жіночі духовні училища²⁹¹. Відкриття початкового училища планувалося на початок 1906-1907 навчального року, проте за недостатності коштів його не було відкрито і у 1913 р.²⁹²

Виплати одноразової допомоги та надбавок до пенсій вирішувались і на місцевому рівні. Засноване 1893 р. Київське товариство взаємної допомоги було зорієнтоване на видачі пенсій вдовам та сиротам духовенства Київської єпархії, самим священно- і церковнослужителям після виходу їх за штат, а також особам, які належали до духовного відомства і бажали брати участь у формуванні каси товариства. Капітал мав зростати не лише за рахунок вкладів майбутніх користувачів, а й через отримання відсотків із банківських вкладів та придбаних цінних паперів²⁹³. На 1 січня 1904 р. він становив 259 723 руб. 32 коп.²⁹⁴, а на 1 січня 1913 р. – 472 068 руб. 18 коп.²⁹⁵ Духovenство єпархії, прагнучи покращити матеріальне становище заштатних, хворих членів причтів, вдів, сиріт, активно пропонувало різні проекти кас, товариств²⁹⁶.

Важливим складником матеріальної стабільності духовенства було пенсійне забезпечення, право на яке клірики та їхні сім'ї отримали з прийняттям у 1866 р. Тимчасових пенсійних правил. Хоч у законі вживався термін «священнослужителі», все ж диякони права на пенсії не мали. Забезпечувалися лише священники з 35-річним і більшим стажем. Їх пенсія становила 70 руб. на рік, їхні вдови отримували 35 руб., а якщо мали неповнолітніх, хворих дітей – 45 руб. Особи, які за негідні сану вчинки позбавлялися парафій, виключалися за штат, каралися заборонаю священнослужіння, переведенням на причетницькі посади, втрачали право на пенсійне забезпечення як для себе, так і для сім'ї²⁹⁷. Так, удові Ю. Радолицькій консисторія відмовила у призначенні пенсії, оскільки за незаконні вінчання її чоловікові заборонили священнослужіння та перевели у причетники. Тому було ухвалено рішення порушити клопотання перед Св. Синодом про видачу Ю. Радолицькій одноразової допомоги в розмірі 70 руб.²⁹⁸ Виплати пенсій удовам священників припинялися за таких умов: 1) заміжжя; 2) вступ до монастиря; 3) засудження до покарання, що позбавляло права на виплати²⁹⁹. З 1 січня 1867 р. розміри пенсій збільшилися на 20 руб.³⁰⁰, а з початку 1879 р. священникам виплачували 130 руб., удовам із дітьми – 90 руб., без дітей – 65 руб.³⁰¹ Диякони право на пенсійне забезпечення отримали лише з 1880 р. Їм виплачували 65 руб., удовам – 40 руб., з малолітніми або хворими дітьми – 50 руб.³⁰²

Проте це не вирішувало проблеми, адже обов'язковість 35-річного стажу залишала без засобів до існування значну частину кліриків. Наприклад, у 1882 р. з цієї причини в одержанні пенсії

відмовлено заштатному диякону К. Новохацькому. Єдиним джерелом прибутку для нього залишалися лише 15 руб. на рік, що видавалися єпархіальним опікунством. У 1902 р. вдові диякона О. Шмигельській церковна адміністрація відмовила у праві на виплати, оскільки її чоловік, який помер 1900 р., «не вислужив права на пенсію за Тимчасовими правилами, оскільки перебував у священницькому сані всього 31 рік, 8 місяців, 8 днів»³⁰³.

Прийнятий 3 червня 1902 р. Статут про пенсії та одноразові допомоги охоплював різні категорії парафіяльного кліру. Його дія поширювалася на осіб, що вийшли за штат після 18 червня 1902 р.³⁰⁴ Урешті, це право поширилось і на церковнослужителів, адже з їх платні вираховувалося 2 % для формування пенсійного капіталу. Повний оклад пенсій встановлювався у таких розмірах: 1) кафедральним протоієреям (настоятелям кафедральних соборів) – 500 руб; 2) ключарям кафедральних соборів і штатним протоієреям – 400 руб.; 3) священникам міських і сільських церков – 300 руб.; 4) дияконам – 200 руб.; 5) псаломникам – 100 руб. Священнослужителям, які не менше 10 років безперервно перебували на посадах членів консисторії чи благочинних, пенсія збільшувалася на 60 руб. Священно- та церковнослужителям, що прослужили від 20 до 30 років, призначалося 1/3 окладу пенсії, від 30 до 35 років – 2/3, а 35 років і більше – повний оклад. Особи, що виходили за штат за станом здоров'я, але перебували на службі 10 – 20 років, отримували 1/3 окладу, 20 – 30 років – 2/3, 30 років і більше – повну пенсію. Клірики, котрі з причини невиліковної хвороби не обходилися без сторонньої допомоги, одержували 1/3 окладу за 5 – 10 років служби, 2/3 – за 10 – 20 років та повний – за 20 і більше років.

Удовам призначалася половина пенсії чоловіка, а на дитину (до 21 року) надавалася третя частина другої половини, відтак, вдова з трьома і більше дітьми отримувала повний оклад. Малолітнім сиротам виплачувалась четверта частина пенсії батька, тому четверо або більше дітей, що залишились без обох батьків, отримували повний оклад.

За новим статутом, скорочувався перелік умов, які позбавляли права на пенсію. Не могли претендувати на одержання виплат для себе та сімей позбавлені сану священнослужителі та виключені з духовного стану псаломники³⁰⁵.

Отже, забезпечення заштатних, хворих членів причтів, вдів та дітей тривалий час залишалось найслабшою ланкою соціального

захисту духовенства, адже полишаючи службу, священно- і церковнослужителі втрачали право на всі прибутки, та ще й доводилося звільняти причтове житло. Уряд усвідомлював їх злиденність і намагався покращити матеріальне становище, проте робилося це не за рахунок державного фінансування, а перекладалося на плечі штатного кліру. Важливу роль у підтримці бідних духовного стану відігравали єпархіальні опікунства. Значний вплив на поліпшення матеріального становища цієї категорії духовенства мало прийняття Статуту про пенсії 1902 р.

Таким чином, аналіз документального матеріалу дає підстави зробити висновки, що матеріально-побутові умови життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії зазначеного періоду поступово підпадали під контроль вищої державно-церковної влади. Якщо до 1842 р. рівень матеріального забезпечення парафіяльного духівництва мало чим відрізнявся від заможних селян, то у другій половині XIX ст. здійснено низку заходів щодо поліпшення добробуту духовного стану. Була унормована та уніфікована плата за треби, сільське духовенство забезпечувалося землею, житлом та грошовою допомогою. Після ліквідації натуральних повинностей вірян на користь церковного кліру збільшувалася казенна платня духовенству. Була створена ціла система опіки бідними духовного стану (вдовами, каліками, сиротами, позаштатними кліриками). Усе це зміцнювало матеріальне становище духовенства, але підпорядковувало його життя чіткій регламентації, посилювало державний вплив на церкву та охолоджувало колишні теплі стосунки з вірянами.

Розділ 4

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ СТОСУНКИ ТА МОРАЛЬНІСТЬ ДУХІВНИЦТВА

4.1

Шлюбні відносини

За православною канонічною традицією, для юнака духовного стану одруження було обов'язковим. Тому випускник семінарії перед отриманням місця служби спочатку мав знайти наречену. Безшлюбність парафіяльного духовенства засуджувалась і сприймалася виключно як негативне явище. Лише законом від 16 квітня 1869 р. дозволялося висвячувати неодружених чоловіків у сан диякона чи священника, але не молодших за 40 років, які й надалі мали б залишатися неодруженими¹. Варто зауважити, що рукопокладений у священницький сан (священик, диякон) одружуватися вже не міг². Церковнослужителі ж, перебуваючи на посаді причетника, мали право вступати до шлюбу.

Умовами для одруження були: досягнення 18-річного віку для юнаків та 16-річного для дівчат, розумове здоров'я, дозвіл батьків чи опікунів, взаємна згода (заборонялося примушування до вступу в шлюб), відсутність родинних зв'язків³ та духовної спорідненості⁴. Юнак, який бажав одружитися, обов'язково звертався за дозволом до єпархіального архієрея, і в разі позитивного вирішення духовна консисторія видавала спеціальне свідоцтво – білет на вступ у шлюб⁵. Одруження без згоди єпархіального керівництва тягнуло за собою серйозне покарання. Наприклад, студент Київської духовної семінарії С. Августинович за те, що 1841 р. одружився «сам по собі, без дозволу начальства і благословення батьків», був виключений не тільки з семінарії, а й з духовного стану, хоча шлюб було визнано дійсним⁶.

Шлюби укладались, як правило, всередині духовного стану, за чим слідкувала вища церковна влада. Прикладом тому є донесення благочинного Васильківського повіту П. Зражевського до Св. Синоду про те, що діти священно- і церковнослужителів, які закінчили навчання в Київській академії, не бажали одружуватись на дівчатах з духовного стану, а «лестячись на придане, вступають до шлюбу з

доньками київських м'ясників, шевців і навіть поміщицьких підданих». Внаслідок чого доньки кліриків виходили заміж за кріпаків і втрачали свої станові привілеї. Св. Синод 21 квітня 1804 р. видав указ про заборону таких шлюбів з метою користоловства⁷. Ще одним яскравим прикладом такого контролю було взяття підписки 1821 р. з дячка містечка Кагарлика Київського повіту В. Блажевського, з посиланням на указ 1804 р., що він «крім священно- і церковнослужительських, ні на кому з наречених іншого низького стану не буде одружуватись під загрозою не досягнення вищого сану»⁸. Усе ж непоодинокими були випадки одруження синів кліриків на особах світського стану. Про це свідчить рапорт одного з благочинних Богуславського повіту, який у 1829 р. повідомляв Київську духовну дикастерію про те, що в його окрузі збільшується кількість жіноцтва бідного духовенства, і з часом буде недостатньою сума грошей, що виділяється для нього з єпархіального опікунства. А відбувається це тому, що юнаки духовного стану «одружуються на благородних міщанках, а більша частина і на селянках, викупуваючи їх із підданства». Причому керуються при виборі нареченої не почуттями, а бажанням покращити своє матеріальне становище. У зв'язку з цим митрополит Євгеній (Болховітінов), керуючись указом Св. Синоду від 21 квітня 1804 р., заборонив юнакам духовного стану одружуватись «на доньках низького стану з користоловства, і такі не будуть отримувати вищі чини». За шлюбами мали слідкувати благочинні. Це розпорядження повідомлялося студентам вищого відділення Київської духовної семінарії для уникнення подібних випадків у майбутньому⁹. Проте і надалі священно- та церковнослужителі нерідко вступали до шлюбу з представницями інших станів¹⁰. Наприклад, у 1823 р. єпархіальна адміністрація задовольнила прохання дячка с. Вербовця Звенигородського повіту І. Ходзицького про одруження з селянкою¹¹, у 1860 р. – дячка с. Трушок Васильківського повіту М. Хмилевського про одруження з міщанкою, що перейшла з католицького віросповідання до православного¹².

Кандидат на священицьку посаду не міг одружитися з удовою, розлученою жінкою чи тією, що звинувачувалась у перелюбі¹³, «а тільки з дівчиною», про що згадував один з іноземців, який відвідував Російську імперію у XVIII ст.¹⁴ Окрім того, наречена священика мала володіти багатьма моральними чеснотами, бути порядною, чесною, вірною, ввічливою, шанувати чоловіка, не сперечатися з ним,

особливо при сторонніх¹⁵. Деякі дівчата не надто бажали одружуватися з майбутніми священиками, оскільки розуміли, що це означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою яких мало стати занурення у господарські справи й сімейні турботи¹⁶. За умови одруження священно-, церковнослужителя з представницею іншого суспільного стану вона переходила в духовний стан та отримувала всі його права і зберігала їх за собою, навіть залишившись удовою¹⁷. Часто після смерті чоловіка родина залишалася в скрутному матеріальному становищі, виходом з якого могло бути нове заміжжя¹⁸. Наприклад, у 1877 р. вдова дячка просфірня с. Кам'янечого Уманського повіту Є. Ольшевська у проханні про дозвіл на вступ до другого шлюбу зазначала, що чоловік зможе забезпечити їх із донькою, оскільки вона отримує лише 15 руб. просфірницького жалування¹⁹. Варто відзначити, що в такому разі за тодішнім законодавством жінка могла втратити свій привілейований статус і перейти в стан, до якого належав її чоловік²⁰.

Звичною практикою було отримання священиком парафії разом із дружиною. Адже часто місця закріплювалися як за синами, так і за доньками заштатних, покійних кліриків. Якщо місце залишалось за донькою, то вона мала вийти заміж лише за семінариста, який отримував парафію як придане. У такому разі Київська духовна дикастерія зверталася до семінарського правління для повідомлення студентам-випускникам чи не бажали б вони, одружившись, отримати вакансію²¹. Місця могли закріплюватись і за малолітніми дівчатками. Наприклад, у 1822 р. вдова диякона с. Шубівка Київського повіту К. Бобровська просила про залишення місця за 10-річною старшою донькою. Митрополит Євгеній розпорядився запитати бідних семінаристів середнього відділення, які не користувалися казенним утриманням, чи не має хто бажання по завершенні навчання через шлюб одержати дияконське місце²². Це був один із видів соціальної допомоги, оскільки на утриманні священика була сім'я дружини.

Поширеним варіантом одруження були домовленості між батьками та родичами²³. Інколи навіть роль свата виконувала єпархіальна адміністрація. Коли дівчина, яка мала посаг із кращої парафії, з певних причин не знаходила нареченого, її відправляли до семінарського керівництва «на оглядини». По черзі семінаристи, котрі хотіли отримати сан, дивились на дівчину та цікавились, яку за

неї давали парафію. Часом оглядини спрощувались до того, що наречена стояла біля дверей класу, де кожен студент міг з нею познайомитись і за взаємної згоди вступити до шлюбу, отримуючи з її рукою і парафію²⁴.

Недотримання кліриком обіцянки одружитися часто спонукало ображених наречених до подання скарг консисторії з проханням відшкодувати моральні збитки²⁵. Церковна влада реагувала на подібні вчинки семінаристів. Так, Є. Паниш за три роки до завершення навчання пообіцяв одружитися з донькою дворянки-вдови М. Глембацької, проте вступив до шлюбу з іншою. Уже будучи священником, Є. Паниш пояснював свій учинок незгодою батьків та рекомендацією митрополита при отриманні білета на шлюб одружуватися з дівчиною духовного стану. За це єпархіальна адміністрація прийняла рішення відправити священника на тиждень до Києво-Софійського кафедрального собору на служіння без занесення цього до формуляру. У схожій ситуації опинився випускник семінарії П. Липецький, який не дотримав обіцянки одружитися з донькою покійного священника Є. Веселовською із отриманням парафії. З цього приводу єпископ чигиринський Інокентій у 1837 р. зазначав, що «не покараність в подібних випадках дуже шкідлива, бо дасть привід семінаристам ошукувати наївних наречених і жити за рахунок їх сирітства та навіть честі. Тому для відвернення таких ситуацій (а вони повторюються досить часто і при не покараності будуть повторюватись ще частіше) і для захисту честі бідних сиріт, які страждають від подібних випадків, корисно було б обрати покарання, втім нешкідливе, наскільки можливо для майбутньої їх служби»²⁶. Митрополит Філарет (Амфітеатров) розпорядився не рукопокладати П. Липецького ні у священники, ні у диякони, доки він не залагодить ситуацію з Є. Веселовською і та письмово не підтвердить відсутність претензій. А для уникнення таких випадків у майбутньому митрополит був більш категоричний, ніж єпископ, і зобов'язав семінарське правління повідомляти студентам вищого відділення із взяттям підписок, щоб вони до завершення навчання і отримання дозволу на одруження «не входили ні в які зв'язки з дівчатами, їх родичами під загрозою виключення з духовного стану»²⁷.

Таким чином, часто шлюб укладався з прагматичних розрахунків, а почуття відходили на другий план. Тому сучасники, в тому числі і з середовища духовенства, порівнювали сватання і сам шлюб з угодою.

Однак обов'язковість одруження до отримання місця, прагматизм у виборі майбутньої дружини могли негативно позначатися на сімейному житті²⁸ та виконанні духовенством своїх обов'язків. Варто наголосити, що така модель укладання шлюбу в той час сприймалась як звична і аж ніяк не етична.

Дещо пізніше, 17 червня 1871 р., відповідно до закону 1869 р., що юридично ліквідував станову замкнутість, роз'яснювалося, що сини священно- і церковнослужителів, які не навчалися в духовних навчальних закладах та не були членами причтів, могли вступати до шлюбу на загальних умовах, не питаючи дозволу єпархіального керівництва. Однак для членів причтів або учнів духовних навчальних закладів отримання такого дозволу було обов'язковим. При цьому зазначалося, що соціальна приналежність нареченої не має значення²⁹. Таким чином, реформа зруйнувала станові рамки, звільнивши синів та доньок духовенства від станової «повинності»: перших від необхідності вибирати служіння церкві, других – від обов'язкового шлюбу з представниками своєї верстви³⁰. Усе ж надалі суспільна відособленість духовенства продовжувала зберігатися, що підтримувалось і вищим церковним керівництвом. Свідченням того є публікації в церковній періодиці, де наголошувалося, що кандидатам на священство не варто обирати наречену з мирянок, оскільки вони поступаються особам з духовних родин, і «в багатьох випадках дружина священника із світських стає перешкодою в його пастирській діяльності». Читачів переконували, що священникові потрібна дружина, яка б була близько знайома з народним побутом, не вважала для себе принизливим прийти до будинку парафіян, розділити їхню просту їжу, по-дружньому поговорити, а «в повній мірі цими рисами володіє лише дівчина з духовного стану». Наголошувалось і на практичному боці вибору нареченої з сім'ї служителя церкви, оскільки мирянка, що оселилась у селі, не знає, як вести господарство³¹. Вважалось, що саме вихованка жіночого духовного училища «могла легко примиритися з усіма труднощами скромного, сімейного, незаможного життя», і саме така дружина потрібна пастирю³².

Якщо мирянам за тогочасними правовими нормами дозволялось одружуватися тричі³³, то для священнослужителів був дозволений лише один шлюб. Адже «за християнським ученням шлюб по своїй природі єдиний, як єдине народження і єдина смерть, ... так як Бог створив тільки одного чоловіка і одну жінку, і так як він служить

символом союзу єдиного Христа з єдиною Церквою»³⁴. Якщо священнослужитель бажав одружитися вдруге, обов'язково мав відмовитися від сану. Проте до цього категорично негативно ставилася церковна влада та й на перешкоді стояло світське законодавство. Адже у такому випадку, крім втрати станових прав, дяконам заборонялося вступати на державну службу шість, священникам – десять років³⁵. У разі смерті дружини вони мали залишатися вдівцями, утримуючись від спокус плоті. Це перетворювалося на проблему, коли залишалися малолітні діти, які потребували материнської уваги. До того ж, навряд чи чоловік міг приділяти належну увагу дітям з огляду на господарські турботи та часті відлучки з дому для виконання треб, про що справедливо зазначав дячок М. Хмилевський у проханні на вступ до другого шлюбу³⁶. У такому випадку важко було обійтися без прислуги, яка брала на себе хатню роботу та займалася вихованням дітей. Єпархіальна адміністрація слідкувала, щоб це були порядні жінки, аби не допустити інтимних стосунків та втрати авторитету священника. Так, у 1899 р. священник-вдівець м. Радомишля І. Котляр отримав сувору догану «за тримання на службі у своєму будинку жінки негідної поведінки»³⁷. А на сторінках церковної періодики наголошувалося на необхідності максимальної коректності самотнього священника, аби серед парафіян не виникали підозри та пересуди про недозволені стосунки, що серйозно підривало авторитет пастиря. Аби цього уникнути, удівцям радилося запрошувати для допомоги жінку-родичку похилого віку³⁸.

Підозри про аморальну поведінку самотніх священників не були винятковим явищем. Прикладом може слугувати звинувачення у 1840 р. священниками 8-го округу Уманського повіту свого благочинного – вдівця П. Зубачевського – у стосунках з двоюрідною сестрою В. Паплинською. Після смерті батька вона з матір'ю залишилась у скрутних матеріальних умовах і священник запросив її жити до свого будинку, де та займалася хатніми справами, а головне – доглядом за новонародженою дитиною. Консисторія, з огляду на таке серйозне звинувачення, негайно відсторонила священника від благочинницької посади, заборонивши священнослужіння на час слідства, що тривало п'ять місяців. Врешті виявилось, що звинувачення були безпідставними й П. Зубачевський продовжив і надалі виконувати благочинницькі обов'язки. Священників сіл Рижавки, Колодистого, Городниці, Фурманки за неправдиве

звинувачення було покарано. Найсуворіше стягнення як «головний винуватець» отримав священик с. Рижавки Ф. Антепович, який на десять місяців був переведений у причетники до с. Очеретна Липовецького повіту. По завершенні цього терміну він мав шукати місце служби подалі від Рижавки, «де парафіяни прийняти його забажають»³⁹.

З другої половини ХІХ ст. в середовищі духовенства все частіше лунала думка про ліквідацію заборони на другий шлюб. Деякі священики мотивували це тим, що далеко не всі ієреї з утратою дружини утримуються від статевих стосунків, не можуть належно виховувати дітей, з причини суму та самотності схильні до зловживання алкоголем⁴⁰. Усе ж будь-яка аргументація категорично не сприймалася і засуджувалася церковним керівництвом. Це сприймалося як проникнення «згубного духу», моральна слабкість⁴¹, нерозуміння притаманного православ'ю подвижництва, не готовності жити за ученням Євангелія. Священик зобов'язувався з гідністю зносити всі життєві негаразди. Для боротьби з покликом природи рекомендувались: фізична праця, тривале читання Св. Письма та релігійної літератури, постійні сердечні молитви⁴². Священнослужитель мав пам'ятати, що «його падіння згубно позначиться на багатьох з його вірян»⁴³. Однак категорична заборона на друге одруження призводила до того, що деякі священнослужителі мали коханок. Наприклад, диякон-удівець с. Матусів Черкаського повіту М. Кейзер мав інтимні стосунки з донькою покійного священика, виключеною з духовного стану за розпусту. Як наслідок у 1843 р. йому назавжди заборонили священнослужіння і перевели на дяківську посаду до с. Шендеринці Звенигородського повіту⁴⁴.

Траплялись випадки, коли священно- і церковнослужителі мали не лише недозволені стосунки, а й позашлюбних дітей. Наприклад, у 1841 р. в цьому звинувачувався священик с. Шабастівки Липовецького повіту Крижановський⁴⁵. У 1847 р. за «незаконне співжиття» з дворянкою та народження двох дітей священика містечка Рожева Д. Борзаковського переведено на дворічний термін у причетники. Проте і після цього він «накликав на себе ще більше підозр», а тому і був залишений на дяківському місці. Неодноразові прохання до Св. Синоду про дозвіл на священнослужіння не задовольнялись, адже митрополит вважав таку поведінку «образливою для святості служіння вівтарю Господньому»⁴⁶. У 1869 р. священик с. Івківців Чигиринського повіту С. Романов

підозрювався в незаконному народженні дитини під час навчання у семінарії. Відтак, консисторія доручила місцевому благочинному вести особливий нагляд за священником⁴⁷. У 1900 р. неодруженого псаломника с. Плисецького Васильківського повіту М. Шпаковського за стосунки з незаміжною селянкою, в результаті яких народилася дитина, було виключено з духовного стану. Також суд задовольнив прохання матері про сплату 2 руб. на місяць на утримання доньки до її повноліття або заміжжя⁴⁸. Проте часто подібні звинувачення кліриків не підтверджувалися в ході слідства⁴⁹.

Аморальна поведінка була серйозним порушенням канону. У правилах Неокесарійського собору зазначалося, священник, «якщо ж блуд або перелюб учинить: нехай буде зовсім позбавлений церковного спілкування і зведений до розряду тих, що каються». У Правилах Святих Апостолів з цього приводу йшлося: «Єпископ, чи пресвітер, чи диякон ... нехай буде позбавлений священного сану, але від спілкування церковного нехай не буде відлучений»⁵⁰. Така категоричність закріплювалась і в «Статуті духовних консисторій»: «Ніхто, виявлений в порушенні цнотливості чи святості шлюбу, не може залишатися в духовному стані, він виключається з нього»⁵¹.

Церковнослужителі мали право на другий шлюб⁵², але втретє одружуватися заборонялось, хіба що за умови виходу з духовного стану. Показовою є архівна справа дячка с. Шулякова Таращанського повіту І. Горбачевського, який у 31 рік, удруге овдовівши, залишився з чотирма малолітніми дітьми. Не маючи нікого з рідних, хто міг би допомогти у вихованні та замінити матір, він у 1878 р. просив дозволу на третій шлюб. Київська духовна консисторія відповіла, що у званні причетника він не може його отримати «як невідповідний правилам церковним». Зокрема, єпархіальна адміністрація посилалась на книгу «Постанов Апостольських», де зазначалось: «Одношлюбність, згідно із законом, праведна, а друге одруження після обітниці беззаконне не через з'єднання, а через порушення обітниці, а тришлюбність є знаком нестриманості», та правила Св. Василя: «На тришлюбність закону немає: тому третій шлюб за законом не укладається. На такі справи дивимось, як на нечистоти у Церкві». Якщо ж одруження І. Горбачевський вважав для себе необхідним, то мав перейти з духовного стану у світський. Оскільки він усе ж вирішив одружитись, то був звільнений з дячківської посади і отримав дозвіл на шлюб з накладенням єпитимії⁵³.

Розлучення було можливим за таких обставин: 1) за проханням одного із членів подружжя у разі доведеного перелюбу; 2) через нездатність чоловіка або дружини до подружнього життя⁵⁴. Проте для розірвання шлюбу з цієї причини необхідно, щоб пройшло не менше трьох років від часу вінчання⁵⁵, а також проводилося медичне обстеження⁵⁶. Однак, на практиці подібні прохання далеко не завжди завершувалися розлученням; 3) У разі притягнення до кримінальної відповідальності когось із подружжя; 4) У разі безвісної відсутності чоловіка або дружини⁵⁷. Варто наголосити, що до розірвання шлюбу в середовищі духовенства церковне керівництво ставилося дуже категорично, тому це були радше поодинокі випадки. Так, за даними перепису 1897 р. в Київській губернії-єпархії з усіх кліриків розлученими були лише 8 осіб (2 чоловіки та 6 жінок)⁵⁸. Церковна адміністрація не поспішала задовольняти такі прохання, навіть за аморальної поведінки дружин священно- і церковнослужителів⁵⁹.

Отже, наявність сім'ї для православного духовенства була обов'язковою. Церковна адміністрація наполегливо рекомендувала, щоб шлюби укладалися всередині духовного стану. Часто не останнє значення при виборі нареченої відігравали корисливі розрахунки. З огляду на заборону другого шлюбу священнослужителі після смерті дружини потрапляли у важкі життєві обставини. До того ж, вони не могли приділяти належну увагу дітям в силу своїх професійних та господарських обов'язків. Розлучення серед духовного стану мали винятковий характер.

4.2 Сімейне життя

Для парафіяльного духовенства сім'я була не менш важливим складником життя, як і професійні обов'язки. Безумовно, домінуючу роль у родинних стосунках відігравав чоловік, що було закріплено і в сімейному законодавстві Російської імперії. Та й відповідно до православної традиції дружина мала коритися чоловікові, виявляти терпіння. Матушка повинна була відповідати за атмосферу в сім'ї, затишок у домі⁶⁰. У мемуарах одного з іноземців XVIII ст. зазначалося, що сімейні стосунки духовенства були вищими, ніж серед інших станів: «Помічено, що священники ставляться до дружин своїх краще, ніж усі інші люди в цій країні». Пояснювалося це тим,

що священник не міг одружитися вдруге, і це сприяло більш уважному ставленню до дружини⁶¹.

Сім'я священника була предметом особливої уваги і критики парафіян, адже мала слугувати взірцем та прикладом для інших. Її моральність повинна бути найвищою, оскільки недоліків, навіть незначних, а також усього, що могло спокусливо діяти на сторонніх, не повинно було бути в пастирському домі⁶². На сторінках церковної періодики зазначалося, що сім'я має бути малою церквою для кожного пастиря, керувати якою він повинен не тільки на правах безумовного авторитету, а й на засадах суворого морального управління, істини, справедливості та любові. Священник мав бути простим, поміркованим у домашніх справах, уникати крайнощів і всіляко утримуватися від гніву тощо. Релігійність у його сім'ї повинна в дійсності, а не тільки зовнішньо, панувати над усім, бути сенсом життя⁶³.

У родинах духовенства суворо дотримувалися молитовного обряду, кожне вживання їжі щоденно супроводжувалося молитвою, обов'язковим було дотримання постів⁶⁴, за чим особливо слідкував священник як голова сім'ї, адже був відповідальним за її духовність⁶⁵. Це вимагалось навіть від прислуги⁶⁶. Дотримання постів родинами священно- і церковнослужителів закріплювалося на законодавчому рівні. Указ Св. Синоду від 22 березня 1800 р., окрім цього обов'язку, вимагав від усіх членів сім'ї клірика сповідуватися та причащатися всі чотири пости⁶⁷. Контроль за цим покладался на благочинних. А духівники на початку року звітували про виконання цих обов'язків священно-, церковнослужителями⁶⁸. У піст, крім обмежень у їжі, бажано було утримуватися від подружніх стосунків за взаємною згодою. Ця норма сприймалася як обов'язкова, тому порушення подружжям постів уважалося серйозним гріхом, а зачаття дитини у той час – аморальним⁶⁹.

Гармонійні сімейні стосунки значною мірою залежали від молодої дружини. Адже якщо процедуру пошуку нареченого та подальше життя у ролі сільської матушки вона сприймала як обмеження свободи вибору, то це негативне ставлення переносила і на чоловіка. Якщо ж наречена бачила своє майбутнє у виконанні важливої місії допомагати в усьому своєму чоловікові, то це усвідомлення наповнювало її життя глибоким внутрішнім змістом⁷⁰. Адже на матушку покладался обов'язок бути постійною підтримкою священника, порадицею, особливо для жінок релігійної громади,

прикладом для вірян у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Однак вона не мала забувати, що її головні обов'язки стосувалися сім'ї, а не парафії чоловіка⁷¹. Навіть зовнішній вигляд дружини клірика мав бути відповідним. Матушка мала дотримуватися скромності, стриманості в одязі, прикрасах, особливо засуджувалося ходіння з непокритою головою⁷².

Окрім того, дружини священників закликалися до активної діяльності у парафії, бути «незамінними помічницями і порадицями чоловіка» і таким чином сприяти його успішному служінню. Поле діяльності могло бути широким – допомагати, радити жінкам у правильному догляді за немовлятами, залагодженні сімейних конфліктів, надавати матеріальну допомогу селянам, що опинились у скрутних життєвих обставинах, та закликати до пожертв інших членів громади тощо. Особливо наголошувалося на просвітницькій діяльності матушки, оскільки вона часто була однією з небагатьох освічених жінок у селі. На неї покладалося навчання грамоті, основним релігійним поняттям, рукоділлю, наприклад, шиттю, крою, в'язанню та ін.⁷³ Дружині священника рекомендувалося взяти на себе обов'язок надання медичної допомоги парафіянам. А в її аптечці повинно бути все необхідне для надання першої допомоги. Матушка мала застерігати жінок від хвороб, навчати дотримуватись необхідної гігієни, давати поради з догляду за хворими, контролювати лікування, а в разі недостатності її участі звертатися до лікаря. Оскільки селяни часто з пересторогою, а то й з острахом ставилися до лікарів, то саме матушка мала їх переконувати у безпідставності подібних суджень⁷⁴. Безумовно, дружина священника, що дотримувалася таких рекомендацій, крім зближення з вірянами, піднімала авторитет як свій, так і чоловіка. На це орієнтувалась і програма Київського жіночого училища духовного відомства. Окрім загальних навчальних предметів, вихованки засвоювали такі дисципліни, як рукоділля та практичне господарство. Останнє полягало в отриманні навиків з догляду за дітьми, хворими, тут навчали розуміти основи медицини, вирощувати городину. На 3,5 дес. землі, подарованої Києво-Флорівським монастирем, було влаштовано городнє господарство, на якому учениці отримували необхідні вміння⁷⁵.

Варто наголосити, що чимало матушок виявляли неабияку активність, знаходили час між сімейними і господарськими клопотами засновувати жіночі школи, викладати в них, брати участь у духовно-моральних читаннях для вірян, проявляти небайдужість,

надаючи благодійницьку допомогу. Наприклад, у 1861 р. дружина священика с. Білозір'я Черкаського повіту І. Хотинська забезпечувала всім необхідним трьох дівчаток із бідних сімей, що навчались у місцевій школі при церкві, матушка тієї ж парафії Н. Жуковська утримувала двох дівчат. Матушка Калиновська с. Кумейок того ж повіту забезпечувала трьох учениць до завершення навчання⁷⁶. Указом Св. Синоду 1862 р. виділялося по 50 руб. як нагорода вдові ієрея А. Горянській із с. Коханівки Чигиринського повіту, що надала свій будинок для школи і опалювала його за власний рахунок, та донькам священиків с. Великих Дмитровичів та с. Слободи Германівської Київського повіту Є. Попелевій і М. Филиповичевій за безкоштовне сумлінне навчання протягом двох років близько 30 дівчаток⁷⁷. Дружина священика с. Кисилівки Звенигородського повіту В. Горохолинська влаштовувала народні читання, розповідала про події російської історії, оскільки саме цей предмет був її улюбленим під час навчання. Поступово кількість слухачів збільшувалась. Матушка відзначала, що її діяльність сприяла зближенню з громадою, та закликала інших наслідувати цей приклад⁷⁸.

Загалом образи дружин священиків у літературі «етнографічного профілю» та в коротких публіцистичних описах систематизуються за умовними типами, що приблизно відповідали духовно-соціальному становищу чоловіка. Дружина бідного священика – це звичайна селянка, що працювала з раннього ранку до пізнього вечора, народжуючи між працею дітей. У сім'ях із середнім достатком вона або трудівниця, або багатодітна мати, що відійшла від справ. У багатих родин – сварлива і скупа або ж, навпаки, привітна і хороша домогосподарка⁷⁹.

Втрата дружини важко переживалася кліриками. Зокрема, диякон К. Новохацький після смерті дружини близько 10 років перебував у монастирі⁸⁰. Такий вибір священнослужителя, очевидно, є свідченням гармонійного подружнього життя.

Однак траплялося, що сімейні стосунки не складались⁸¹. Необхідність одруження до рукопокладення, прагматичність у виборі нареченої, отримання дружини з парафією, неможливість розлучення могли негативно впливати в подальшому і на подружнє життя, що перетворювалося на постійні конфлікти. Це зумовило невдале сімейне життя, наприклад, священика с. Грузьке Київського повіту А. Василевського, який часто бив дружину. У 1882 р. він навіть «насмівся» просити про розлучення, у чому йому було відмовлено.

За цей вчинок єпархіальне керівництво зробило А. Василевському відповідне застереження, яке однак, як зауважував благочинний, мало подіяло на священика і знущання над матушкою ще більше посилились. Це часто змушувало її залишати дім, а врешті вона з дітьми поїхала до батьків, які проживали у Києві. Не діяли на А. Василевського і неодноразові зауваження благочинницької ради та самого благочинного, який зазначав, що священик «впадає у відчай від негараздів у житті, які, втім, здаються лише йому, в дійсності, однак, досить забезпеченого багатма і багатма благами від Господа, і більше від укоріненої врешті звички до згубної для нього нестриманості часом у вживанні спиртних напоїв»⁸². Також благочинний переконував єпархіальну адміністрацію в необхідності негайних заходів, які вплинули б на священнослужителя, та у неможливості залишення його у парафії «без явної шкоди для благочестя парафіян»⁸³. Консисторія одразу позбавила А. Василевського священицького сану, дозволивши перебувати лише на причетницькому місці, та відправила його на єпитимію до Києво-Видубицького монастиря під особливий нагляд настоятеля⁸⁴. У подальшому численні прохання А. Василевського про дозвіл священнослужіння не задовольнялись⁸⁵. Іноді траплялися випадки, коли клірики поводили себе з дружинами вкрай жорстоко. Так, А. Суський – священик с. Макалевич Радомишльського повіту – звинувачувався у побитті вагітної дружини, що стало причиною передчасних пологів та її смерті⁸⁶.

За даними Б. Миронова, духовенство було найбільш багатодітним станом тогочасного суспільства. Це пояснювалося обов'язковим раннім одруженням, відносною матеріальною забезпеченістю (особливо з другої половини ХІХ ст.) та негативним ставленням (з релігійних мотивів) до засобів, які обмежували дітонародження. Середня величина сім'ї білого духовенства в Російській імперії складала 5,17 людини⁸⁷.

Максимальної величини родини священно- та церковнослужителів досягали у 40-44-річному віці, після чого чисельність сім'ї зменшувалась. Адже місце батька успадковував один син, а інші діти влаштовували своє життя поза батьківським домом. Досягнувши 60-річного віку, подружжя могло проживати з двома дітьми: одним сином – спадкоємцем батька – і молодшою донькою, яка ще не вийшла заміж. Врешті пристарілі батьки доживали життя з сином⁸⁸.

Ставлення до дітей у родинх духовенства мало традиційний для тогочасного суспільства характер. У них бачили перш за все продовжувачів роду й опору в старості. Вихованням дітей займалася в більшості мати. Вона слідкувала, щоб діти були одягнуті, нагодовані, стежила за їх станом здоров'я⁸⁹. У священників, зайнятих богослужіннями, виконанням треб і особливо господарством, на це залишалось мало часу⁹⁰. Відтак, останнім рекомендувалось восени, взимку, частково навесні, коли господарські турботи лише зрідка відривали клірика з дому, весь час присвячувати дітям, навчати їх читанню, письму, вести повчальні бесіди⁹¹. Адже діти мали отримати бодай елементарну підготовку перед вступом до духовного училища чи Київського жіночого училища духовного відомства, яка полягала у вмінні читати, писати, рахувати, у знанні основних молитов⁹².

Церковнослужителі дітям приділяли ще менше уваги. Вони й самі мали низький рівень освіти, а тому вважали головним завданням у вихованні лише навчання грамоти і співу для вступу в училище. Байдужість як священників, так і причетників до внутрішнього морального розвитку дітей було головним недоліком у вихованні⁹³. На сторінках духовних журналів ієреїв переконували у необхідності приділяти належну увагу вихованню дітей, що не мало сприйматись «чужим» і «непристойним». За інструкцією благочинним, що була укладена ще 1775 р. архієпископом московським Платоном (Левшиним) і яку Св. Синод визнав обов'язковою для всіх єпархій, вимагалось: «Щоб священно- і церковнослужителі дітей своїх виховували чесно і грамоті їх навчати починали б принаймні з семи років, на що вам при відвідуванні церков звертати увагу, а навчивши грамоті, віддавали б у школи»⁹⁴. Це підтверджувалось указом Синоду 1800 р., за яким духовенство мало виховувати дітей праведно, наставляючи їх законом Божим, у покорі до влади, навчати грамоті не тільки синів, а й доньок⁹⁵.

Особлива увага в сім'ї приділялася релігійному вихованню дітей, яких на богослужіння в церкву приносили ще немовлятами, потім вони мали відвідувати навіть ранні служби, допомагати в церкві⁹⁶. Ще змалку дитину ознайомлювали з основними релігійними поняттями, згодом учили молитви, розвиваючи почуття набожності та релігійності, виховували повагу до старших, небайдужість до отримання освіти. Важливим у вихованні дітей був приклад батьків у відвідуванні церкви, дотриманні молитовного обряду, шануванні релігійних свят. Діти разом із дорослими також мали дотримуватися

постів⁹⁷. Таким чином, сини кліриків ще змалку готувалися до здобуття духовної освіти та продовження справи батьків. Та й серед духовенства обстоювалася думка, що саме в сім'ї священника виховуються «істинні пастирі». «Жодна інша сім'я, наприклад, чиновника, торговця, міщанина, заможного селянина та ін. не має сприятливих умов для формування і розвитку тих якостей, які повинен мати пастир церкви Христової»⁹⁸.

Професор Київської духовної академії В. Певницький на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» зазначав, що для виховання релігійності дітей «не потребувалось ... жодних штучних прийомів». Його поради зводилися до дотримання зовнішньої релігійності в домі, обов'язковим вираженням якої мала бути наявність ікон, їх шанування, порядку життя відповідно церковних постанов, частих бесід на релігійні теми. Неодмінним було носіння натільного хрестика, кожную справу починати з молитви, обов'язкове відвідування церкви у святкові та недільні дні, а ще професор наголошував на важливості доброго прикладу старших членів родини⁹⁹.

На шпальтах «Руководства для сельских пастырей» наголошувалось на необхідності формування батьками внутрішньої релігійності дитини, а не привчання лише до зовнішнього її вираження – бити поклони, хреститись, відвідувати церкву без належного розуміння. Саме ця прогалина у вихованні дітей була, на думку сучасника, однією з причин небажання значної кількості семінаристів присвячувати своє життя церкві¹⁰⁰.

Виховання дітей кліриків перебувало під контролем благочинних. Зокрема, у 1877 р. Св. Синод підтвердив необхідність нагляду за поведінкою учнів духовних навчальних закладів у канікулярний час¹⁰¹. Виявом особливої уваги вищої церковної адміністрації до виховання дітей духовенства є указ Синоду від 30 листопада 1883 р., що стосувався підвищення релігійно-морального виховання в духовних начальних закладах. Крім іншого, епархіальні архієреї мали роз'яснювати батькам учнів, що «діти, виховані в християнському благочесті, приносять їм радість та втіху, а діти морально неблагонадійні – печалі та смуток». Батькам ставилося за обов'язок виховувати дітей у вченні Господньому, особливо наголошувалось на їх неодмінній присутності при богослужіннях у святкові дні, допомозі батькам у виконанні церковнослужительських функцій, як-от прислужування у вівтарі, читання та спів на кліросі. Указ вимагав від

благочинних, щоб під час піврічних оглядів підзвітних церков особливу увагу звертати на виховання дітей членами причтів, і нагадував про обов'язок наглядати за поведінкою учнів духовних навчальних закладів під час канікул та їх ставлення до церкви. Зауваження з цього приводу благочинні мали повідомляти митрополиту¹⁰².

Парафіяльному духовенству навіювалася думка про шкідливість спілкування їх дітей із селянськими, оскільки вважалося, що таким чином вони непомітно переймали багато звичок грубого селянського укладу. Особливо з «байдужістю» до такої дружби ставилися церковнослужителі. Тому наполегливо рекомендувалось контролювати, аби діти духовенства не звикались зі звичаями, що панували в селянському побуті¹⁰³. Варто зауважити, що деякі священники намагалися обмежувати спілкування своїх дітей із псаломницькими з причини їх товаришування із селянами, оскільки вважали, що від останніх не можна навчитися «нічого хорошого»¹⁰⁴.

Проте іноді у священно- і церковнослужителів не склалися стосунки з дітьми. Траплялися випадки втечі дітей з дому¹⁰⁵. Деякі клірики неналежним чином виконували батьківські обов'язки, жорстоко ставилися до нащадків. Священик с. Жидовця Бердичівського повіту А. Черняховський звинувачувався у пияцтві, побитті дружини та дітей. Через безвідповідальність батька чотири сини не отримали ніякої освіти, матушка змушена була часто звертатися до парафіян, аби нагодувати себе та дітей. А у 1875 р. А. Черняховського за побиття сина, що стало причиною його самогубства, позбавили сану та ув'язнили на один рік. Після виходу з в'язниці він ще один рік перебував під наглядом поліції, йому було заборонено залишати місце проживання без дозволу¹⁰⁶.

У разі смерті батьків чи через хвороби, що не давали можливості займатися вихованням дітей, їх могли усиновлювати близькі родичі¹⁰⁷.

Отже, домінуючу роль у родинях духовенства відігравав чоловік. Негативно позначався на стосунках подружжя прагматичний підхід до вибору нареченої. Головну роль у вихованні дітей відігравала мати. Визначальне місце у духовній сім'ї займало релігійне виховання дітей. Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян, однак не варто надмірно ідеалізувати сімейний побут духовного стану, якому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства.

4.3

Заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності

Особливу увагу церковна адміністрація звертала на моральний рівень духовенства, адже священник мав користуватися повагою, бути прикладом, моральним авторитетом для вірян. До того ж влада покладала на духовенство функції провідника урядової політики та гаранта у забезпеченні соціального спокою, особливо на Правобережжі, яке відзначалося складною етноконфесійною ситуацією. Дбаючи про моральне обличчя священно- і церковнослужителів, церковне керівництво вимагало дотримання відповідних правил та обмежень ще зі студентської лави. Синодальним указом від 7 травня 1797 р. єпархіальні архієреї зобов'язувалися наглядати за успішністю і особливо поведінкою майбутніх священників¹⁰⁸.

Під пильним контролем церковної влади перебувало штатне духовенство. Указом Св. Синоду від 23 лютого 1797 р., з огляду на селянські заворушення в імперії та участь у них духовенства, єпархіальні архієреї зобов'язувалися слідкувати, аби священно- та церковнослужительські посади отримували «люди цілком надійні, безпорочної поведінки». У відповідь митрополит Ієрофей (Малицький) видав розпорядження, яким духовенство Київської єпархії підписками зобов'язувалося наставляти парафіян до покори владі. Оскільки клірики мали слугувати прикладом для вірян, то також зобов'язувалися вести «безпорочне життя». Місцева церковна адміністрація слідкувала за виконанням кліром цих зобов'язань, а в разі порушення мала негайно повідомляти Київську духовну дикастерію під загрозою суду. Від кандидатів на священно- та церковнослужительські посади, які не відповідали вищезазначеним чеснотам, духовні правління і благочинні не мали приймати «схвальних» прохань парафіян. А особи з такими документами отримували сан лише за умови засвідчення їх належної поведінки духовним правлінням або благочинним¹⁰⁹.

Забезпечення належного морального рівня регламентував указ Св. Синоду від 22 березня 1800 р. Особливо наголошувалося на боротьбі з пияцтвом. На думку вищої церковної адміністрації, головною причиною негідної поведінки духовенства слугував неналежний нагляд благочинних. Відтак, останнім ставилося в обов'язок чітко дотримуватися благочинницької інструкції та

розпоряджень Синоду. За невідповідні сану вчинки кліриків передбачалось відправляти до Архієрейського дому або монастирів. Священно- та церковнослужителям, на яких не діяли виправні заходи, забороняли священнослужіння, переводили до інших парафій на причетницькі місця і, зрештою, виключали з духовного стану¹¹⁰. Відповідно до синодального указу, духовні правління, благочинні Києва та Київського повіту, члени дикастерії мали висловити пропозиції щодо боротьби з негідними вчинками парафіяльного духовенства, особливо пияцтвом. До єпархіального керівництва надійшло 23 такі пропозиції. Усі сходилися на думці, що однією з головних причин вживання алкоголю є незабезпеченість духовенства та поширеність цього згубного явища в парафії. Викорінення його та й загалом неналежної поведінки автори вбачали у посиленні благочинницької влади, приділенні більшої уваги кадровому питанню, у забезпеченні достатнього матеріального утримання та поповненні церков книгами для підвищення рівня грамотності. Дикастерія на основі цих думок уклала власні пропозиції, які схвалив митрополит. Вони зводились до того, щоб: по-перше, приводити до присяги осіб, що брали участь у виборі священнослужителів, для підтвердження «схваленень». По-друге, заборонити шинкарям продаж духовенству алкоголю в борг під загрозою його не виплати. По-третє, для підвищення рівня освіти кліру передбачалося дозволити користуватись лаврською, софійською і академічною бібліотеками та зобов'язати навчати дітей парафіян заповідей та молитов. По-четверте, закоренілих у пияцтві переводити на причетницькі місця, зобов'язавши носити волосся заплетеним, заборонити ходити у рясах, а на офіційних документах підписуватися «священник или диакон, состоящий за пьянство и буянство в запрещении священнослужения». По-п'яте, здійснювати нагляд за діяльністю благочинних. По-шосте, забезпечити всі парафіяльні церкви «Книгой о должностях пресвитеров приходских» та «Православное учение, или сокращенное христианское Богословие, с прибавлением молитв и рассуждения о Мелхиседеке» митрополита Платона (Левшина)¹¹¹.

У 1801 р. митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) уклав грамоту до духовенства, яку поширили по всіх церквах єпархії. У ній він викривав найбільш поширені вади парафіяльного кліру: 1) часті прохання про переміщення до інших парафій; 2) інтриги з метою отримання чужого місця; 3) заняття торгівлею, промислами; 4) пияцтво, бійки та пустослів'я. Причину митрополит убачав, знову

ж таки, у небажанні читати духовну літературу та недостатньому нагляді благочинних і духовних правлінь¹¹².

У подальшому Св. Синод дублював подібні розпорядження. Наприклад, указом від 22 травня 1861 р. єпархіальні архіереї зобов'язували керівництво духовних навчальних закладів приділяти особливу увагу формуванню моральних якостей студентів і по завершенні навчання надавати єпархіальному керівництву якомога більш точні та повні їх характеристики. Також наголошувалося, щоб митрополити не висвячували у сан осіб, які не відповідали чеснотам священника¹¹³.

У перші роки формування Київської єпархії російська влада розпочала боротьбу з бродяжництвом – самовільним залишенням членами причтів місць проживання. За це кліриків повертали на місця, штрафували, віддавали під суд, виключали з духовного стану. До того ж, іноді подібні мандри супроводжувалися негідними вчинками, що компрометували духовенство. Та навіть синодальні укази 1784 та 1806 рр. про відправку мандрівних священно- і церковнослужителів на військову службу не дуже їх зупиняли¹¹⁴. Згаданим указом Св. Синоду 1800 р. підтверджувалася заборона членам причтів відлучатися без дозволу благочинного з парафій далі 15 верст. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) погрожував непокірним виключенням з духовного стану та підписками зобов'язав дотримуватися вимог вищої церковної адміністрації¹¹⁵. Однак серед духовенства (в більшості причетників) продовжували траплятися випадки бродяжництва. Навіть у 1823 р. митрополит Євгеній (Болховітінов) зазначав, що «київське духовенство охоче відлучається з парафій і бродяжить не тільки по своїй єпархії, але і по чужих». Тому благочинним поставлено за обов'язок, щоб під час піврічних об'їздів підзвітних церков відмічати священно- і церковнослужителів, які залишали парафії без дозволу. А 28 березня 1827 р. митрополит зобов'язав дикастерію взяти підписки зі штатного та заштатного духовенства єпархії про те, що воно «нікуди не буде відлучатися від місць своїх без дозволу начальства, тому що це заборонено церковними правилами і цивільними законами»¹¹⁶. Згідно з благочинницькою інструкцією, за потреби церковнослужителям дозволялося відходити від парафії на відстань понад 25 верст у межах своєї єпархії, але тільки з відома священника, а останньому – тільки з дозволу благочинного. Для відвідування інших єпархій потрібен був дозвіл митрополита та паспорт, виданий консисторією¹¹⁷.

З міркувань забезпечення належного авторитету на духовенство покладалась майнові обмеження. Заборонялась купівля сіл та кріпаків, за винятком осіб, які мали права спадкового дворянства¹¹⁸. Також під заборонаю були «торгові промисли», оскільки ця справа вважалась «непристойною для їх звання» і суперечила стародавнім апостольським правилам¹¹⁹. Не допускалося заняття лихварством. Наприклад, у 1894 р. консисторія розглядала скаргу селянина І. Васинова на священника с. Павлівки Липовецького повіту О. Карповича, у якого той позичив гроші для придбання землі. Селянин звинувачував священнослужителя в істотному збільшенні суми боргу лихварськими відсотками. Слідство спростувало скаргу, однак консисторія застерегла О. Карповича «суворою відповідальністю», щоб на майбутнє не давав позики під відсотки¹²⁰.

Категоричною була церковна адміністрація і в питанні порушення священниками церковного статуту, зокрема у частині дотримання постів, що ставало спокусою для мирян. Згідно з резолюцією митрополита, священника, який порушував таку заборону, після дворазової бесіди з благочинним звільняли з парафії. Навіть якщо священнослужитель просив консисторію дозволити йому за порадою лікаря не дотримуватися посту через хворобу шлунка, то все ж єпархіальна влада рекомендувала звертатися до більш досвідчених медиків і користуватися лише тими їх порадами, які не призведуть до порушення статуту¹²¹.

З метою забезпечення морального авторитету обмеженням та регламентації підлягало й побутове життя, дозвілля священно-, церковнослужителів. Під заборонаю були алкоголь, гра в карти, тютюнопаління, відвідування публічних місць, як-от театру, балету, цирку, кінських перегонів, корчем, трактирів.

На благочинних покладалась обов'язок контролю за поведінкою підзвітного духовенства¹²². А за постановою консисторії 1885 р. вони мали негайно повідомляти єпархіальній адміністрації про всі випадки слідства та притягнення до суду священно- і церковнослужителів для розгляду питання, чи можуть такі особи залишатися в духовному стані¹²³.

Як засіб контролю за порушниками практикувалося встановлення особливого благочинницького нагляду за поведінкою членів кліру. Наприклад, псаломника м. Мошни Черкаського повіту І. Кравченка було звільнено з-під такого нагляду майже через п'ять років¹²⁴. Намагання церковної адміністрації підтримувати авторитет

духовного стану доходило навіть до крайнощів, зокрема у формі таємного нагляду за дружинами пастирів, утримуючи таким чином членів духовної сім'ї від перелюбства¹²⁵.

Духовенство мало дотримуватися благопристойності не тільки в поведінці, а й у зовнішньому вигляді, а відтак, священник не повинен носити світський одяг, та й церковний мав бути у належному вигляді. Інструкція благочинним вимагала слідкувати за благопристойністю в одязі підзвітного духовенства¹²⁶. Митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) помічаючи, що священники і диякони «навіть у самому Кафедральному та Архієрейському домі ходять із заплетеним волоссям, а деякі і без ряс ... і не тільки в селах, але й у містах в такому вигляді перед народом з'являються», у жовтні 1800 р. наказав, «щоб вони відповідно до сану, ніде із заплетеним і нерозчесаним волоссям без ряс і кафтанів чи в іншій непристойній їм неохайності, не сміли на публіці з'являтися». Це розпорядження митрополит повторив через місяць, оскільки багато священників одягалися «в сюртуки, в яких ходять світські люди»¹²⁷. Відповідним чином єпархіальна адміністрація і надалі реагувала на подібні порушення парафіяльного духовенства. Зокрема, у 1874 р. консисторія повідомляла митрополита, що «багато молодих сільських священників Київської єпархії ходять по м. Києву в розстебнутих рясах narozxrist, деякі з них носять шалі на рясах та з'являються у консисторію у розстебнутому верхньому одязі на зразок шинелі, що показує недбале ставлення до присутственного місця. Можна припустити, що вони і в інші присутственні місця і до цивільних посадових осіб з'являються у тому ж вигляді»¹²⁸. Митрополит підтримав пропозицію консисторії циркулярно, через благочинних зобов'язати священнослужителів єпархії «дотримуватися завжди і всюди необхідної встановленої звичаєм пристойності в носінні ряс і верхнього одягу, за прикладом київського градського духовенства». Благочинні мали повідомляти єпархіальне керівництво про порушників, що одягалися невідповідно до сану та не дотримувалися правил носіння одягу¹²⁹. У вересні 1913 р. єпархіальний місіонерський з'їзд під головуванням митрополита зобов'язав духовенство Київщини «здійснювати богослужіння піднесено та не поспішаючи, не спокушати паству, дозволяючи собі порушувати пости, публічно палити, наприклад на вокзалах, у вагонах, на вулицях, дотримуватися благопристойності в одязі, зачісці, не використовувати прикрас, перснів»¹³⁰.

Особливої гостроти питання морального рівня православного кліру на Правобережжі набувало у зв'язку із впливами католицизму. Зокрема, наприкінці 50-х років XIX ст. генерал-губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ про те, що «моральність православного духовенства, особливо сільського, на жаль, перебуває не на тому рівні, на якому мала б бути, з огляду на іновір'я». Та відзначав, що для його підвищення необхідно звернути увагу на моральне виховання студентів духовних навчальних закладів. Пропонував надати більше свободи єпархіальним адміністраціям у розгляді і вирішенні справ про негідні вчинки осіб духовного стану та виборі парафіяльних священиків. На думку генерал-губернатора, подібні справи вирішувалися поблажливо та повільно, а відтак, іноді у парафіях залишалися недостойні священно- та церковнослужителі, що давало можливість іновірцям очорнювати православне духовенство. Тому він пропонував, щоб єпархіальна влада, не чекаючи суду консисторії, без будь-якої поблажливості видаляла з парафій священиків, які поводитись негідно і не відповідно до сану. Водночас зазначав, що для морального піднесення духовенства необхідне належне матеріальне забезпечення та встановлення грошового збору замість обов'язкових робіт вірян, встановлених за «Положенням...» 1842 р.¹³¹

Зазвичай за непорядну поведінку та правопорушення духовенство підлягало юрисдикції церковного суду – консисторії. Священнослужитель, що займав посаду духовного слідчого, проводив дізнання або слідство щодо провин або можливих злочинів членів причтів та передавав матеріали до консисторії¹³². Ненавмисні вчинки, через незнання, без явної шкоди розглядав єпархіальний архієрей, який викликав порушника та відповідно до ситуації робив напоумлення або й призначав єпитимію до двох тижнів за місцем служби чи у Архієрейському домі¹³³. У «Статуті духовних консисторій» закріплювалась багатоступенева система покарань, що застосовувалась до духовенства залежно від провини. Усього визначалося 12 позицій: 1) позбавлення сану з виключенням із духовного стану; 2) позбавлення сану та переведення на нижчі посади, але після наступних негідних вчинків передбачалося виключення з духовного відомства; 3) тимчасова заборона священнослужіння з позбавленням місця та переведення у причетники, а за умови каяття та виправлення – дозвіл на священнослужіння; 4) тимчасова заборона священнослужіння без

усунення від посади, але з накладенням епитимії у монастирі або за місцем служби; 5) тимчасове перебування в Архієрейському домі або монастирі; 6) позбавлення місця; 7) виключення за штат; 8) посилений нагляд; 9) грошове стягнення; 10) поклони; 11) сувора або звичайна догана; 12) зауваження¹³⁴.

Єпархіальна адміністрація не зупинялася й перед радикальними заходами. З духовного стану виключалися священно-, церковнослужителі, на яких не діяли виправні та каральні заходи і які продовжували поводити себе не відповідно до сану, ганьбили його¹³⁵. Наприклад, у 1831 р. за неналежне виконання обов'язків, пияцтво, негідну поведінку митрополитом Євгенієм 13 священників позбавлено сану та відправлено у розпорядження губернського правління, 12 – назавжди переведено у причетники, 1 священника (вдівця) назавжди відіслано до Беліловського монастиря на послух із заборонаю священнослужіння¹³⁶.

У звітах київських митрополитів Св. Синоду про стан єпархії відзначалося, що загалом моральність православного духовенства залишалася на досить високому рівні. Зокрема, у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) відзначав належний моральний стан кліру, а випадки «порушення благопристойності», які траплялися в більшості серед причетників, пояснював «почасти від грубощів сімейного укладу», а найчастіше через «грубе селянське середовище». Того ж року за результатами розгляду консисторією 135 справ про поведінку та вчинки кліриків одного священника позбавлено сану, ще одного переведено у причетники, а 27 осіб, у більшості церковнослужителів, відіслано у монастирі¹³⁷. У 1866 р. кількість злочинних та невідповідних сану вчинків порівняно з попереднім роком дещо зменшилась. До консисторії таких справ надійшло 130, і за 52 єпархіальна адміністрація винесла обвинувачувальні присуди. Серед них найсуворіші покарання отримали 3 священнослужителі, яких перевели в причетники, та 4 церковнослужителі виключили з духовного стану¹³⁸. 1875 р. за результатами розгляду 95 справ консисторія визнала провини за 27-ма особами. Загалом, митрополит повідомляв Св. Синоду, що духовенство єпархії поводило себе «відповідно до свого звання», докладало максимум можливих зусиль для повчання парафіян істинам віри, ревно здійснювало богослужіння, завзято ставилося до свого учительського обов'язку, слідкувало за ставленням вірян до церкви, ближніх, зміцнювало віру, відновлювало добрі стосунки у сім'ях, застерігало від відвернення від православ'я¹³⁹. У 1881 р. на розгляді Київської духовної консисторії

перебувало 468 справ (включаючи ті, що залишилися з минулих років) про негідні вчинки духовенства. З них остаточно вирішено 346: визнано винними та покарано 40 осіб, що складало 1,2 % від усієї чисельності білого та чорного духовенства єпархії. Найсуворіші покарання були такі: 2 священики переведено на нижчі посади, 20 причетників виключено з кліру, 1 священик, 1 ієродиякон, 1 причетник отримали епитимію у монастирі. Цей показник був відчутно нижчим порівняно з двома попередніми роками: у 1879 р. покарано 50 членів причтів, а у 1880 р. – 118¹⁴⁰. У 1886 р. з 2 976 священно- та церковнослужителів єпархії за різні порушення було засуджено 25 осіб, що складало 0,8 %¹⁴¹, а в 1900 р. різних покарань зазнав 21 представник духовенства Київщини¹⁴².

Здійснена нами систематизація судових справ за роками, (за винятком 784 справ, переважну більшість з яких складають стосунки всередині кліру, де чітко не вказується, хто з членів причту порушник), виглядає так¹⁴³:

Роки	Священики	Диякони	Дячки	Паламарі	Псаломники	Всього
1800-1809	376	13	76	31	-	496
1810-1819	334	27	71	37	-	469
1820-1829	396	39	83	45	-	563
1830-1839	321	40	63	21	-	445
1840-1849	602	105	221	76	1	1005
1850-1859	599	96	263	134	-	1092
1860-1869	648	53	232	91	1	1025
1870-1879	451	35	111	49	4	650
1880-1889	193	9	43	8	11	264
1890-1899	233	10	3	2	72	320
1900-1909	572	29	1	-	344	946
1910-1917	534	40	-	-	193	767
Всього	5259	496	1167	494	626	8042

З наведених даних видно, що з 8 042 справ за 1800-1917 рр. 3 122 (38,8 %) припали на 40-60-ті роки ХІХ ст., тобто період дії «Положення...» 1842 р., яке істотно вплинуло на погіршення відносин між духовенством та мирянами. Водночас найбільший відсоток справ – 5 259 (65,4 %) від загальної кількості, що розглядалися консисторією, стосувалася священиків. Це можна пояснити досить жорстким контролем церковної адміністрації за священнослужителями і зобов'язанням селян обробляти лише священицький наділ. Причетників стосувалося 2 287 справ, дияконів – 496, що у відсотковому співвідношенні складає відповідно 28,4 % та 6,2 %.

Підрахунки В. Меші за описами фонду Київської духовної

консисторії в частинах, які стосуються судових функцій, засвідчили, що за період 1875-1900 рр. найбільший відсоток неблаговидних учинків припадає на стосунки між священником та парафіянами, потім – порушення у сфері взаємовідносин священників і церковнослужителів та в побуті (пияцтво, гра в карти, сварки) і на третьому місці зловживання службовим становищем (привласнення церковних коштів, будівельних матеріалів тощо)¹⁴⁴.

Матеріали 127 фонду «Київська духовна консисторія» дають змогу з'ясувати види порушень парафіяльного духовенства у 1800-1917 рр. (див. додаток Е). Наведені дані свідчать, що перше місце займають слідство і суд за побиття, образи та грубе ставлення до парафіян, хабарництво, розтрату, привласнення церковних грошей і майна, поширення неправдивих чуток та ін. – 2 219 справ, або 25,1 % від загальної кількості. На порушення у побуті (сімейні стосунки, пияцтво, гра в карти, позашлюбні зв'язки, сварки, бійки та ін.) припало 2 072 справи, що у відсотковому співвідношенні становить 23,5 %. Третє місце займають скарги парафіян на образи, побої, крадіжки, недопуск до виконання треб, захоплення землі і майна, несплату боргів та ін. – 1 812 справ (20,5 %). Значний відсоток становлять справи щодо конфліктів між священно- і церковнослужителями (скарги, образи, сварки, бійки та ін.) – 737 справ або 8,4 %.

За невідповідну до сану поведінку з духовенства бралися підписки, якими зобов'язували «жити скромно і миролюбно»¹⁴⁵. Досить часто конфлікти з парафіянами, грубе ставлення до них оберталися для священно- та церковнослужителів кількомісячним перебуванням у монастирі¹⁴⁶. Відбуваючи таке покарання, члени причтів підпорядковувалися монастирській слухняності та праці¹⁴⁷. Розгляд консисторією справ, що виникали між кліриками на побутовому ґрунті, могли припинятися у разі примирення сторін¹⁴⁸.

Суворими покараннями єпархіальна влада боролася з пияцтвом серед духовенства. Так, у 1844 р. диякону с. Матусове Черкаського повіту М. Кейзеру за те, що бажаючи пригостити селян горілкою в нічний час, пішов до корчми, було призначено 300 поклонів на тиждень при благочинному та парафіяльному священнику. Окрім того, він підпискою зобов'язувався утримуватися від подібної поведінки¹⁴⁹. У 1850 р. диякон с. Житні Гори Васильківського повіту Г. Іванча за пияцтво був відправлений на два місяці до Мошногірського монастиря¹⁵⁰. У 1874 р. заштатного священника М. Липківського з с. Рижавки Уманського повіту як удівця і безсімейного за пияцтво

назавжди відправлено до Виноградського монастиря¹⁵¹. Священик с. Чопівці Радомишльського повіту Д. Симонович, що перебуваючи у стані сп'яніння, здійснив спробу самогубства, у 1884 р. був позбавлений парафії із заборонаю священнослужіння та переведений на причетницьку посаду¹⁵². У 1883 р. священик с. Торчин Радомишльського повіту П. Ципріанович «за нетверезе життя» був переведений у причетники з заборонаю священнослужіння «до щирого каяття і виправлення»¹⁵³. Священика с. Березівки Уманського повіту Л. Маковського у 1885 р. відсторонено від священницького місця із заборонаю священнослужіння та відправлено у Богуславський монастир «до каяття і виправлення»¹⁵⁴. У 1902 р. за пияцтво та грубість із парафіянами псаломника с. Заліське Звенигородського повіту І. Баккалинського було виключено з духовного стану¹⁵⁵. Проте не завжди в ході слідства підтверджувалися звинувачення кліриків у пияцтві¹⁵⁶.

Жорстку позицію займало церковне керівництво до неналежного виконання парафіяльним духовенством службових обов'язків. Наприклад, у 1852 р. священникові с. Веселий Кут Таращанського повіту О. Лісинському призначено 100 поклонів за нетверезість та «нечистоту на престолі біля Святих Дарів і в ящику, де зберігалось святе миро»¹⁵⁷. Дячок с. Талалай Бердичівського повіту І. Корендович у 1883 р. місяць перебував у Києво-Видубицькому монастирі за неналежне виконання обов'язків, немиролюбне ставлення до священника і вірян та негідну поведінку¹⁵⁸. За вінчання незаконних шлюбів священик І. Павлович був виключений за штат¹⁵⁹, а священникові К. Королькову, з огляду на щиросердне каяння та безпорочну службу, пом'якшили покарання, призначивши двомісячне перебування в Києво-Видубицькому монастирі. Проте з нагоди хрещення спадкоємця престолу князя Олексія Миколайовича К. Королькова звільнили від виконання рішення консисторії¹⁶⁰.

В українських губерніях рівень правопорушень духовенства був дещо нижчим, ніж у середньому в імперії¹⁶¹ і загалом не йшов у порівняння з іншими суспільними станами. Для прикладу: за статистичними даними за 1881 р., на 100 тисяч парафіяльного духовенства припадало лише 2 підсудних, для порівняння дворян – 910, купців та почесних громадян – 58, міщан – 110, селян – 36¹⁶².

До слова, світська влада також стояла на захисті авторитету православного кліру. Зокрема, у 1912 р. трупом мандрівних артистів під час одного з спектаклів у Київській губернії виконувалася пісня, «яка була пасквілем на духовенство». Реакцією влади стало

розпорядження київського губернатора О. Гірса, за яким повітові справники мали посилити нагляд за різноманітними публічними заходами, концертами, спектаклями, вечорами, лекціями тощо. Поліцейські сліdkували, щоб організатори та учасники не допускали «нічого образливого для православної церкви і духовенства»¹⁶³.

Отже, на духовенство покладалася значна кількість обмежень морально-етичного характеру. Сліdkуючи за моральним станом священно- і церковнослужителів, церковна адміністрація прагнула тримати на належному рівні їх авторитет та Православної церкви в цілому. У зв'язку з цим не допускалося порушення церковного статуту, велася боротьба з бродяжництвом, регламентувалося дозвілля, зовнішній вигляд кліру, поведінка у громадських місцях.

Таким чином, як свідчить дослідження широкої джерельної бази, шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва перебували під пильним контролем вищої церковної адміністрації та органів державної влади. Існувала ціла система обмежень та заборон, завданням якої було забезпечення взірцевої поведінки парафіяльного духівництва та відповідного рівня моральності, що мало забезпечувати керівну роль православних пастирів духовною сферою життя суспільства. Заохочувались і схвалювались шлюби тільки між представниками духовного стану, тому нагляд за ними був у віданні благочинних. Розірвання шлюбу не схвалювалось, а тому чітко визначалися умови розлучення. Характер шлюбних стосунків дуже вирізняв духовенство з-поміж інших суспільних станів.

Не менше особливостей мало і сімейне життя православного парафіяльного духовенства. Вважалося, що сім'я для кожного пастира має бути малою церквою, а відтак культивувались особливі принципи сімейного життя. Непорушними нормами для всіх членів сім'ї духовної особи вважалося дотримання молитовного обряду у повсякденні, дотримання постів. Законодавчо була закріплена норма про обов'язковість сповіді та причастя. Особлива роль у сім'ї відводилася матушкам, на яких покладалася ряд обов'язків, відмінних від обов'язків дружин в інших сім'ях. Контролювалось і виховання та навчання дітей духовенства.

Церковна адміністрація пильно сліdkувала за моральністю парафіяльного сільського духовенства. Сформувався ціла система заборон і покарань аж до виключення з духовного стану.

Усе це мало забезпечувати особливу роль духовенства як духовних пастирів, які були зобов'язані сприяти поліпшенню духовно-моральних засад життєдіяльності суспільства загалом.

Розділ 5

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПОТРЕБИ ТА ДОЗВІЛЛЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА

5.1 Освітній рівень

На початку ХІХ ст. освітній рівень духовенства залишався на досить низькому рівні. Свідченням того можуть слугувати дані про освіту священників м. Києва та дев'яти повітів (крім Уманського, Чигиринського, Черкаського) Київської єпархії у 1800 р. (див. додаток Д). З 1 140 священників дев'яти повітів єпархії лише 268 отримали духовну освіту, що складало 23,5 %. Але з них у православних навчальних закладах – 104 священники (38,8 %). Більшість протопопів та священників (164 особи або 61,2 %) здобували освіту у католицьких та уніатських навчальних закладах. У цьому плані православне духовенство особливо поступалося римо- та греко-католицькому, яке мало значно вищий освітній ценз.

У перші десятиліття ХІХ ст. більшість священників була т. зв. «псалтирниками», або «дячковськими богословами», оскільки отримувала професійну підготовку у сільського священно-, церковнослужителя. Наука зводилася до навчання читання і письма, співу та читання на кліросі, прислужування священнику у вівтарі, ходіння з причтом по требах та практичних настанов про поведження священно-, церковнослужителя під час богослужіння. Таким чином, більшість духовенства не отримувала професійної освіти у духовних навчальних закладах, а здобувала підготовку в богослужбовій практиці. Але поступово такі клірики виходили за штат і до середини ХІХ ст. їх майже не залишилося, а вільні посади займали випускники семінарій¹. Тому одне з провідних місць у діяльності митрополитів займала проблема підвищення рівня освіти духовенства. З цією метою ще митрополит Ієрофей (Малицький) використовував спадковість парафій, закріплюючи місця за тими наступниками, які навчались у Київській академії². Також він утримував вихованців від бажання припиняти навчання до його повного завершення, що було дуже поширеним. З цією метою використовувались і заохочувальні заходи, як-от: отримання кращих священно-,

церковнослужительських місць, посвячення в стихар³. Дала результат і робота митрополита Ієрофея, спрямована на збільшення контингенту учнів в академії з духовних сімей. Зросла чисельність вихованців з Київської єпархії та водночас зменшилося число дітей кліриків з інших регіонів та різночинців⁴.

	Діти духовенства	Діти різночинців
1797 р.	Київської єпархії – 278 інших єпархій – 297 всього – 575	270
1799 р.	Київської єпархії – 334 інших єпархій – 210 всього – 544	234

Цю лінію продовжували і наступні архієреї, в результаті чого у 1806 р. 90 % учнів академії були синами священно- і церковнослужителів саме Київської єпархії⁵.

Митрополит київський Гавриїл (Банулеско-Бодоні) у зверненні до дикастерії 2 липня 1800 р. наголошував на недостатності уваги, яку приділяли клірики навчанню дітей, оскільки вони або навчалися вдома, або в уніатських училищах, а деякі взагалі залишались без освіти, тобто були непідготовленими до священно-, церковнослужительських посад. Тому митрополит вимагав, щоб усіх синів духовенства віком від 8 до 14 років, а також тих, що вже здобували освіту у навчальних закладах єпархії і за її межами, відправити на навчання до Київської академії «без будь-яких відмовок, щоб можна було углядіти і їх розуміння, і вчення, так і поведінку». За ігнорування цього розпорядження митрополит погрожував не тільки відмовою у наданні місця служби, а й виключенням із духовного стану. За відомістю, складеною в січні 1801 р., нараховувалося 719 дітей духовенства, які мали б навчатися в академії. Варто зауважити, що майже половина з них не була відправлена на навчання у зв'язку з бідністю чи станом здоров'я, а також було чимало випадків свідомого небажання батьків. Примусові заходи призводили до непоодиноких випадків втеч учнів з академії. Таке ставлення до освіти перетворювалося на проблему для Православної церкви регіону. З цього приводу дикастерія указом від 7 березня 1801 р. погрожувала присилати до таких батьків за їх рахунок спеціального посланця за дітьми, а в кого були поважні причини, то мусив повідомити про них єпархіальну адміністрацію. За розпорядженням митрополита, від 23 січня 1803 р. боролися з поширеним явищем – утриманням удома батьками чи родичами учнів

після канікул – штрафами. З протопопів стягувалося 3 руб., благочинних – 2 руб., священників – 1,5 руб., дияконів – 1 руб., церковнослужителів – 50 коп.⁶

Митрополит Гавриїл констатував невідповідність дітей священно- та церковнослужителів до причетницьких посад. Причину цього вбачав у неналежному нагляді духовних правлінь і благочинних, оскільки діти кліриків самовільно відлучались з парафій, займаючись різними промислами, службою у світських людей, господарством, не приділяючи час «церковним знанням». Відтак, митрополит заборонив самовільне залишення парафій, зобов'язавши благочинних та священників контролювати, щоб церковнослужителі навчалися читання не тільки церковних, а й світських книг, письма, нотного співу, церковного уставу, знання пасхалії та вивченню катехізису. Для цього встановлювався термін в один рік. Тих причетників, які по завершенні року не опанували необхідних знань або самовільно відлучались з парафій, митрополит погрожував виключити з духовного стану. Та й такі заходи залишались малодієвими. У 1803 р. протоієрей І. Сулима, що екзаменував кандидатів на священно- і церковнослужительські посади, повідомляв єпархіальній адміністрації про їх неналежний рівень підготовки⁷.

Місцеве церковне керівництво, тримаючи на контролі питання освіченості духовенства, вимагало звітності від духовних правлінь про кількість кліриків, що здобули освіту. Так, станом на 1823 р. у Чигиринському повіті 27 священників навчались у «колишній» (до реформування) Київській академії. З них 8 осіб слухали богослів'я один рік, 4 – два роки, 12 – три роки, 1 священник слухав філософію один рік і 2 – два роки⁸.

За реформою 1808-1814 рр. в Російській імперії утворилася триступенева система духовної освіти та вводилось обов'язкове зарахування дітей кліриків до навчальних закладів. Вони поділялися на духовні училища, які давали початкову освіту, семінарії – середню та академії – вищу. Така система духовної освіти залишалася незмінною до кінця синодального періоду. У Київській єпархії вона складалася з п'яти чоловічих духовних училищ (Києво-Подільського, Києво-Софійського, Богуславського, Черкаського і Уманського), семінарії та академії⁹. З 1800 р. створювались т. зв. «російські школи», де отримували освіту учні, яким важко давався семінарський курс з його іноземними мовами, а за указом Св. Синоду того ж року

заборонялось виключення з семінарій та академій невстигаючих учнів. Така Київська школа проіснувала до 1819 р.¹⁰ Вихованцям семінарій заборонялося відвідування інших навчальних закладів¹¹.

Для підвищення професійного рівня духовенства практикувалось екзаменування претендентів перед призначенням на вакантне місце. Ще у 1800 р. митрополит Гавриїл з огляду на представлення духовними правліннями і благочинними на священно-, церковнослужительські посади кандидатів, що «у читанні книг, а особливо проповідей невмілі, як і у співі та церковному уставі», зобов'язав їх екзаменувати. У разі недостатньої підготовки таким претендентам відмовлялося в отриманні парафії¹². Наприклад, у 1817 р. у ході іспиту студента Київської академії А. Серединського на дяківську посаду в с. Ороне Радомишльського повіту виявилось, що в читанні церковному він «не зовсім упевнений, співати по нотах учиться, по гласах уміє». Місцевий священник К. Стефанович підпискою зобов'язувався «всьому, що стосується тієї посади, навчити через рік неодмінно, в іншому ж випадку підлягає неминучому штрафуванню»¹³. У 1885 р. протоієрей Києво-Софійського собору М. Флоринський екзаменував претендента на псаломницьке місце в с. Луку Таращанського повіту Н. Значковського. Відгук екзаменатора був позитивним: як «досить добре» оцінювалося читання російською, церковнослов'янською, знання церковного уставу, спів, а Символ Віри, заповіді і головні молитви «знає добре і розуміє»¹⁴.

За «Положенням про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р., єпархіальні адміністрації зобов'язувалися призначати на священницькі посади як у містах, так і в селах випускників духовних семінарій та академій. У разі недостатньої кількості семінаристів для заміщення священнослужительських посад мали переводити їх з інших єпархій. Лише за відсутності кандидатів для отримання сану у власній та інших єпархіях дозволялося рукопокладати у священники осіб із незавершеною семінарською освітою, але відповідної поведінки та не молодших за 30 років. Обумовлювалося, що випускники академій мали перевагу перед семінаристами¹⁵, а відповідно до статуту семінарій, місця в єпархіях мали отримуватися суворо «за ступенями, за кожним розрядом учням семінарій присвоєним». Тому, без перебільшення, реформа різко змінила ставлення кліриків до професійної освіти. Якщо раніше духовенство не надто бажало її

здобувати, то в середині ХІХ ст. розуміло, що чим краща освіта, тим більші перспективи відкривались¹⁶. Отримання освіти стало рівнозначним отриманню місця.

Значну увагу питанню освіченості духовенства приділяв митрополит Євгеній (Болховітінов). Для скорочення контингенту малограмотних кліриків і заохочення духовенства віддавати дітей у навчальні заклади митрополит здійснював ретельний відбір кандидатів не лише на священицькі, а й на причетницькі місця. Обов'язковим було екзаменування претендентів на священно- і церковнослужительські посади, незважаючи на отриману освіту¹⁷. Усе ж духовенство продовжувало не надто охоче відправляти дітей на навчання. У 1827 р. митрополит зазначав з цього приводу, що в кожному повіті багато повнолітніх дітей духовенства без освіти, нічим не зайнятих. Тому, відповідно до статуту училищ, він зобов'язав духовні правління та благочинних обов'язково відправляти дітей 7-8 річного віку здобувати початкову освіту, за винятком, коли батьки зобов'язуються навчати їх до 12-річного віку для вступу одразу в повітове училище. Тих священно- і церковнослужительських дітей, які за віком не могли навчатися, під загрозою штрафу мали готувати до причетницької посади священики при церквах. Також митрополит наголошував, що під час призначення на парафію перевага віддавалась претендентам з освітою¹⁸.

Проте і надалі подібні розпорядження не надто переконували батьків. Махнівське духовне правління повідомляло єпархіальне керівництво, що значна частина дітей священно- та церковнослужителів навчалася вдома, не отримуючи належної підготовки. «Деякі тільки вчать писати, а інша наука полягає тільки в часослові та псалтирі, але без розвитку розуму й освіченості моральної ... та й саме навчання псалмів є лише машинальним». Станом на 1836 р. у Махнівському повіті 70 хлопчиків віком від 6 до 13 років та 81 дівчинка 7-13 років залишалися при батьках. Тому духовне правління просило митрополита про дозвіл навчатися дітям кліриків у світському училищі м. Махнівки, оскільки з огляду на невелику віддаленість це вимагало менших витрат на їх утримання. І це прохання митрополит Євгеній задовольнив¹⁹.

Безумовно, заходи церковного керівництва сприяли поступовому підвищенню професійного рівня парафіяльного духовенства. Так, у звіті за першу половину 1839 р. благочинного 9-го округу

Уманського повіту І. Комарницького, у віданні якого перебувало 14 церков, лише один паламар с. Полянецьке у читанні книг, співі, знанні церковного уставу мав відзнаку «малограмотний». Усі інші священно- та церковнослужителі округу оцінювались як «хорош», «исправен», «знающ»²⁰.

Однак через складне матеріальне становище далеко не кожному священику вдавалося забезпечити дітям гідне утримання, через те не всі студенти духовних навчальних закладів проходили повний курс навчання. Наприклад, священик радомишльської Соборної церкви К. Завадський просив єпархіальне керівництво про дозвіл навчати синів у світському повітовому училищі м. Радомишля, оскільки не мав змоги утримувати їх у Києві²¹. Прийняте у 1842 р. «Положення...» та запровадження виплат жалування ефективно вплинули і на підвищення освітнього рівня духовенства. Так, митрополит Філарет (Амфітеатров) у 1857 р. зазначав, що в час його призначення на київську кафедру (1837 р.) лише 1/5 частина духовенства єпархії мала семінарську освіту, а тепер ледве 1/12 не закінчили семінарії і число учнів у ній майже подвоїлося²².

Усе ж здобуття освіти продовжувало залишатися одним із головних джерел витрат у сім'ї клірика. До того ж, родини духовенства, як правило, були багатодітними і навчатись могли кілька дітей одночасно²³. Наприклад, четверо дітей диякона м. Городища Черкаського повіту К. Мировича здобували освіту в різних навчальних закладах: двоє синів у Черкаському духовному училищі, один син у сільськогосподарському і донька в 6 класі Київського єпархіального училища для дівчат духовного стану. Прохання про звільнення від плати за навчання доньки було відхилено, а через неврожайний рік та витрату коштів на лікування дружини за ним нараховувалася заборгованість у розмірі 80 руб. Тому К. Мирович просив консисторію дозволити позичити у церкві 100 руб. з 3 000 її коштів. Консисторія дозволила видати гроші під 3,6 % річних²⁴.

Та все ж, попри заходи центральної та єпархіальної адміністрацій, значна частина духовенства на середину ХІХ ст. залишалася поза освітою. Наприклад, у Київській єпархії, за даними духовної консисторії, 242 з 1 252 православних священнослужителів, тобто кожен п'ятий, не мали взагалі ніякої освіти. Така ситуація була характерною і для інших єпархій Правобережжя. Тому київський генерал-губернатор у звіті цареві за 1853-1855 рр. зазначав:

«Залишається бажати, щоб (православне) духовенство було культурнішим та освіченішим...»²⁵. Відсутність освіти у кліриків була причиною виключення їх із духовного стану. Так, у 1865 р. митрополит Арсеній (Москвін) наказав виключити всіх безмісних та безграмотних осіб, що старші за 15 років²⁶.

Поступово освіченість духовенства зростала. У звіті Св. Синоду про стан єпархії у 1865 р. митрополит зазначав, що священно- та церковнослужителі єпархії мають «достатній рівень освіти». Майже всі священники отримали семінарську освіту, причетники ж навчались у духовних училищах і нижчих класах семінарії²⁷.

З кінця 1860-х років юридично ліквідувалася станова замкнутість православного духовенства. Відповідно діти кліриків не були зобов'язані отримувати виключно духовну освіту. Усе ж і в пореформений час духовні навчальні заклади продовжували надавати освіту переважно дітям священно-, церковнослужителів. Зокрема, у 1876 р. в духовних училищах Київської єпархії з 772 учнів 34 особи не належали до духовного стану²⁸. У 1882-1883 навчальному році у Київській семінарії з 473 вихованців із сімей кліриків нараховувалося 452, дворянства – 3, чиновників – 8, міщан – 4, селян – 3 та 3-є іноземців-болгар²⁹. У Київській академії у 1881-1882 навчальному році зі 198 студентів 189 були синами священно- та церковнослужителів, 2 – чиновників, 2 – службовців духовних училищ, 1 – селянина та 4 – іноземців (3 болгар і 1 чорногорець)³⁰. Хоч поступово частка представників світських станів зростала, та все ж вихідців із духовних родин була переважна більшість. Наприклад, на 1 вересня 1913 р. у Київській семінарії з 455 вихованців (у тому числі 2 іноземці) з мирян нараховувалося 80, що складало 17,6 %³¹.

Частина дітей духовенства обирала і світську освіту. Наприклад, у 1878 р. в навчальних закладах м. Києва дітей священно- і церковнослужителів навчалася: у 1-й гімназії – 51 особа з 655, у 2-й гімназії – 78 з 655, у 3-й гімназії – 52 з 476, у колегії Павла Галагана – 12 з 50, у прогімназії – 25 з 293. Також представники духовного стану навчались у реальному, ремісничому, юнкерському училищах, військовій гімназії, але у відчутно меншій кількості. Наприклад, у ремісничому училищі зі 140 учнів тільки 2 були вихідцями з родин кліриків. Це можна пояснити тим, що духовенство все ж прагнуло дати дітям гуманітарну освіту. У класичних гімназіях та колегії Павла Галагана кількість студентів з духовного стану складала дещо більше 10 % від загальної чисельності³². Кардинально ситуація не змінилася і

на початку ХХ ст. На 1 січня 1903 р. у гімназіях та прогімназіях Київського навчального округу з 10 441 особи представники духовних сімей склали 6,4 %. У реальних училищах – 1,9 %³³.

У звіті київського митрополита Св. Синодові про стан єпархії за 1875 р. відзначалося, що майже всі священники, за винятком 43, отримали повну освіту в духовній семінарії, а 30 з них мали академічну освіту. Також зазначалося, що в Київській єпархії була достатня кількість кандидатів на місця священників та дияконів із випускників семінарії, яких у 1875 р. нараховувалось 88, а на місця псаломників вистачало претендентів із незавершеною семінарською освітою³⁴. Варто зауважити, що переважна більшість духовенства не бажала продовжувати навчання в академії, оскільки для отримання священницького сану цілком вистачало семінарського курсу. Академія готувала високоосвічених духовних пастирів, її випускники займали посади священників у великих містах, викладачів духовних навчальних закладів, кандидатів на вищі церковні посади. Єдиними місцями служби, на які обов'язково призначалися особи з вищою богословською освітою, були посади викладачів Київської академії та семінарії, законовчителів, священників кафедрального собору³⁵. Упродовж останньої чверті ХІХ ст. Київська академія підготувала близько 4 400 служителів церкви найвищої кваліфікації³⁶.

Попри недоліки семінарської освіти, все ж вона давала більш-менш пристойний загальноосвітній рівень. Адже значна частина випускників ставала не тільки священно- та церковнослужителями, а й працювала викладачами, ветеринарами, чиновниками, деякі продовжували здобувати освіту в університетах³⁷. Чисельність освіченого духовенства Київської єпархії в другій половині ХІХ ст. можна побачити за даними таблиці:

1879 р. ³⁸				1899 р. ³⁹			
	Усіх	Закінчили богословський курс	Закінчили філософський курс		Усіх	Закінчили богословський курс	Закінчили 4 клас семінарії
протоієреї	30	30	-	протоієреї	54	54	-
священники	1297	1263	34	священники	1336	1286	36
диякони	64	1	33	диякони	188	11	28
причетники	1616	19	15	псаломники	1409	67	107

Як видно, майже всі священники мали семінарську освіту. Дияконів із середньою фаховою освітою було значно менше, оскільки для проходження їх служби це не було обов'язковим. Вистачало освіти духовних училищ. Відсоток псаломників із семінарською

освітою був мізерним. Однак спостерігається тенденція до зростання кількості церковнослужителів, що навчалися у семінарії. Якщо у 1879 р. їх нараховувалося 2,1 %, то у 1899 р. – 12,3 %. Кількість псаломників із повною семінарською освітою залишалася низькою і на початку ХХ століття. З 1563 псаломників єпархії 44 отримали повну середню спеціальну освіту, що складало 2,8 %. Характерно, що 17 із них служили у Києві, 2 – у повітових містах (Умані та Радомишлі), решта 25 – у сільських парафіях⁴⁰.

З метою удосконалення богослужбового співу, що слугувало показником професійності причетників, відповідно до затвердженої митрополитом постанови ХХVІІІ єпархіального з'їзду (1912 р.) та розпорядження єпархіальної адміністрації від 29 травня 1913 р., у Києві діяли псаломницькі курси. Обов'язки керівника покладалися на кафедрального протоієрея М. Златоверховникова. Слухачів готували до керівництва хором у сільських парафіях⁴¹. Псаломники засвоювали теорію співу і музики, сольфеджію, методику співу, восьмиголосся, навчалися гри на скрипці, також проводилися практичні заняття з диригентства. Курсисти співали під час богослужінь у церкві Києво-Софійського собору. Керівництво хором у будні дні почергово здійснювали самі псаломники, у недільні та святкові дні – викладачі⁴². У 1913 р. підготовку на курсах пройшов 31 причетник єпархії, у 1914 р. – 30. Вони не тільки вдосконалювали церковний київський наспів, але й за результатами іспиту отримували право на викладання церковного співу в початкових школах, створення церковних хорів та керівництво ними⁴³.

У містах духовенство мало істотно вищий рівень освіти, а найвищий спостерігався в єпархіальному центрі. Протягом останньої чверті ХІХ ст. у Києві простежувалась тенденція до зростання частки священників, які мали вищу богословську освіту. На середину 90-х рр. ХІХ ст. 45 священників Києва закінчили духовну академію, а 28 – семінарію. Та вже 1900-го р. за зростання кількості священницьких місць у Києві число священників-семінаристів скоротилося до 13⁴⁴.

Духовенство залишалось однією з найосвіченіших верств тогочасного суспільства, не поступаючись за рівнем грамотності дворянству. Загалом, по імперії у 1857 р. середній рівень грамотності серед дворян (старших 9 років) становив 77 %, серед духовенства – 72 %, а у 1897 р. – 86 та 89 % відповідно⁴⁵. За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., у Київській губернії рівень грамотності осіб духовного стану старших 9 років складав

90,1 %, для порівняння відсоток грамотності дворянства складав 90,3 %, міщанства – 45 %, селянства – 16,4 %⁴⁶. Однак варто зауважити, що за рівнем освіти духовенство переважало дворянство, оскільки переважна більшість священнослужителів навчалась у семінаріях і академіях, де отримувала середню або вищу професійну освіту. Про вищий рівень освіченості духовного стану, порівняно з дворянством, свідчить і те, що в імперії на 1897 р. у вищих та середніх навчальних закладах отримали освіту 33,5 % дворянства, а серед духовенства – 58,5 %⁴⁷.

Освітній ценз парафіяльного духовенства Київської єпархії у 1909 р. можна унаочнити так⁴⁸:

	Усіх	Закінчили духовні академії	Неповний курс духовних академії	Університети	Інші ВНЗ	Закінчили духовні семінарії	Неповний курс духовних семінарій	Закінчили гімназії і реальні училища	Неповний курс гімназій і реальних училищ	Закінчили духовні училища	Неповний курс духовних училищ	Початкові світські навчальні заклади	Домашня освіта
протоієреї	97	36	1	-	-	60	-	-	-	-	-	-	-
священики	1372	52	-	-	1	1141	73	31	8	42	12	9	3
диякони	261	-	-	-	-	17	40	6	3	44	62	55	34
псаломники	1296	-	-	-	-	39	99	3	10	159	263	390	333
усіх	3026	88	1	-	1	1257	212	40	21	245	337	454	370

З наведених даних видно, що вищу освіту в єпархії мали 90 священнослужителів з 3 026 кліриків, що складало 3 %. Протоієреїв вищу освіту отримали 37 осіб (38,1 %), священників – 53 особи (3,9 %). Частка священно-, церковнослужителів з середньою освітою (враховуючи неповну) складала 1 530 осіб, або 50,6 % штатного духовенства. Протоієреїв із середньою освітою нараховувалось 60 осіб (61,9 %), священників 1 253 (91,3 %), дияконів 66 (25,3 %), псаломників 151 (11,6 %). Початкову освіту мали 63 священики (4,6 %), 161 диякон (61,7 %) та 812 псаломників (62,7 %). Домашню освіту отримали 3 священики, 34 диякони, 333 псаломники, що у відсотковому виразі складало відповідно 0,2 %, 13 % і 25,7 %. Загалом, кількість протоієреїв та священників з вищою та середньою освітою (враховуючи неповну) складала 1 403 особи або 95,5 %. Цей показник був дещо вищим, ніж у середньому по імперії, так як середньостатистичний становив майже 90 %⁴⁹.

Наведені дані можна проілюструвати на прикладі Уманського

повіту. Станом на 1915 р. з 149 протоієреїв і священників (відсутні дані по церкві св. Марії Магдалини м. Умань) 1 протоієрей Соборно-Успенської церкви повітового міста отримав академічну освіту, 3 протоієреї та 138 священників мали семінарську освіту, що загалом складало 95,3 %. Відповідно 7 священників (4,7 %) не отримали середньої професійної освіти⁵⁰.

Таким чином, світська та церковна влада постійно тримали в полі зору питання освіти духовенства: видавалася низка законів та розпоряджень центральної та єпархіальної адміністрацій, спрямованих на підвищення освітнього рівня парафіяльного кліру. Вводився спеціальний ценз для отримання духовної посади. Освічене духовенство розуміло важливість освіти і забезпечувало нею своїх дітей. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. православне духовенство стало однією з найосвіченіших верств суспільства.

5.2

Місце благочинницьких та церковних бібліотек у самоосвіті кліру

З метою закріплення та прирощення знань, здобутих у духовних навчальних закладах, духовенству необхідно було займатися самоосвітою, на що особливу увагу звертала церковна адміністрація. Від священника вимагалось читати церковну літературу, насамперед вивчати Св. Письмо, що мало бути «його настільною книгою, з якої зобов'язаний черпати уроки благочестя і богоугодного життя як для себе, так і для вірян». У разі нерозуміння рекомендувалось звертатися за роз'ясненнями та настановами до інших авторитетних ієреїв⁵¹. Важлива роль відводилася читанню творів святих⁵². Крім того, наголошувалось на необхідності вивчення церковної та світської історії, творів видатних проповідників, засвоєння катехізису, які збагачували священника корисними і необхідними знаннями⁵³.

Указом Св. Синоду 1800 р. духовенство зобов'язувалось читати та, за можливості, купувати книги до власної бібліотеки⁵⁴. З метою підвищення професійного рівня та моральності духовенства митрополит Гавриїл (Банулеско-Бодоні) розіслав по всіх парафіяльних церквах «повчальні книги», а також намагався забезпечити клір «Книгой о должностях пресвитеров приходских» та «Скороченими катехізисами», знання яких вимагалось найчастіше. Митрополит вимагав «не знаючих примусити вчити напам'ять

катехізис, в разі ж супротиву позбавити прибутків, доки вивчать». Для цього визначався тримісячний термін⁵⁵.

У «Положенні про способи покращення становища духовенства» від 6 грудня 1829 р. зазначалося, що деякі священнослужителі, особливо у сільській місцевості, втрачали отримані у духовних навчальних закладах знання через недостатність літератури. Тому закон зобов'язував контролювати, аби кожен студент, який вступав до богословського класу, за кошти Св. Синоду отримував книги Священного Письма і залишав їх собі. Малозабезпечені студенти й іншу навчальну літературу, яку отримували від духовних навчальних закладів, також залишали за собою. У церквах рекомендувалося накопичувати певну кількість духовних книг, список яких мав бути складений Св. Синодом⁵⁶.

Митрополит Євгеній (Болховітінов) зобов'язував кліриків, відповідно до циркулярного указу Св. Синоду 1832 р., купувати за церковні кошти книги релігійного змісту: повчання, видані Синодом, Пролог, «Шестиднев» св. Василя, «Духовний регламент», Кормчу книгу та особливо Біблію тощо. А у 1836 р. духовенству єпархії дозволено передплачувати світські періодичні видання «для спостереження за перебігом суспільного життя» – «Русский инвалид», яке видавалося обер-прокурором Синоду С. Нечаєвим, та «Земледельческую газету» для допомоги у веденні кліром сільського господарства. Потреба у цьому була нагальною, адже священники, окрім богослужбових книг, не мали більше ніякої літератури⁵⁷.

Виявом уваги церковної адміністрації до питання підвищення освіченості парафіяльного духовенства був указ Св. Синоду від 8 березня 1861 р., який вимагав від очільників єпархій забезпечення священників необхідною літературою. Архієреї зобов'язували випускників семінарії при рукопокладенні у сан мати у власній або церковній бібліотеці такі книги: Св. Письмо, «Догматическое богословие» Антонія (Амфітеатрова), «Пространный христианский катехизис Православной Кафолической Восточной церкви» Філарета (Дроздова) та «Книгу о должностях пресвитеров приходских». Зазначалося, що з огляду на невисоку ціну цих видань, їх придбання не може бути обтяжливим для претендентів на священницькі місця. Також рекомендувалося купувати у церковні бібліотеки книги, визначені указом Св. Синоду 1832 р., та інші видання, необхідні священникові. Функція контролю за виконанням цього указу покладалася на благочинних. На це мали звертати увагу і архієреї під час оглядів єпархії⁵⁸.

З метою підвищення освіченості духовенства у Київській єпархії з початку 60-х років ХІХ ст. почали створюватися благочинницькі та церковні бібліотеки. Священно- і церковнослужителі мали змогу поповнювати свої знання, бо не могли купувати велику кількість книг самотійно. 2 березня 1861 р. благочинний Києво-Подільського округу П. Лебединцев від імені підзвітного духовенства звернувся до митрополита з проханням створити окружну бібліотеку. П. Лебединцев акцентував увагу на обов'язку кожного освіченого священика слідкувати за сучасною духовною літературою, проте наголошував на фінансовій неможливості купувати для кожної церкви всі релігійні журнали, яких нараховувалось на той час 16. Гроші на придбання видань передбачалось отримувати від церков благочинницького округу. Священик церкви Різдва Христового І. Жолтоножський запропонував розмістити книгозбірню в його церкві і щоб він виконував обов'язки бібліотекаря. 3 березня митрополит не лише дав дозвіл, а й висловив бажання, щоб благочинні та духовенство єпархії потурбувалися про створення принаймні однієї бібліотеки на округ. Для їх відкриття не потребувалося спеціального дозволу, лише повідомлення єпархіальному керівництву про дату створення та список книг і журналів, з яких склалися книгозбірні⁵⁹. Так у Київській єпархії почався процес створення окружних бібліотек.

Варто зазначити, що духовенство всіляко сприяло їх організації та наповненню літературою. Свідченням цього є непоодинокі випадки передачі книгозбірням власних книг. А наявність літератури у священства єпархії говорить про його потребу в самоосвіті. Вже у 1861 р. книгозбірні були створені у 6-му благочинні Радомишльського повіту, на яку благочинний М. Успенський пожертвував 23 власні книги⁶⁰, 1862 р. у 8-му благочинні Черкаського повіту⁶¹, у 4-му благочинні Канівського⁶², у 2-му, 3-му⁶³, 5-му благочиннях Радомишльського⁶⁴, у 1-му благочинні Звенигородського у с. Мар'янівка, де бібліотека складалась з 28 видань. У тому ж окрузі книгозбірню створив благочинний І. Стасиневич при своїй церкві, на яку пожертвував 8 книг⁶⁵. Заштатний послушник С. Федорович, який з 1851 р. навчав дітей у церковнопарафіяльній школі с. Зелений Ріг Уманського повіту, у 1862 р. подарував місцевій Свято-Георгієвській церкві власну бібліотеку, що складалась з релігійної, духовно-моральної, історичної та навчальної літератури. Уся ж пожертвована книгозбірня

складалася з 116 томів. С. Федорович зазначав, що і надалі буде намагатися поповнювати церковну бібліотеку. Митрополит Арсеній (Москвін) наказав надати створеній книгозбірні статус благочинницької⁶⁶. У тому ж 1862 р. була створена окружна бібліотека у 1-му благочинні Уманського повіту, якій бібліотекар – священник с. Вишнопіль Т. Сливницький – подарував 54 власні книги⁶⁷. Поступово кількість окружних бібліотек збільшувалась: у 1886 р. їх нараховувалось 16⁶⁸, у 1899 р. – 39⁶⁹, а у 1914 р. – 81. Діяла також і 1 єпархіальна бібліотека⁷⁰.

В усіх округах єпархії книгозбірні формувалися завдяки внескам духовенства. Наприклад, на бібліотеку 1-го благочинницького округу Сквирського повіту жертвувалося по 2 руб. з парафії в рік⁷¹, 1-го округу Звенигородського – по 3 руб.⁷² Але часто траплялося, що внески надходили невчасно. На створення книгозбірні у 1-му благочинні Чигиринського повіту священники у 1862 р. зібрали 40 руб. для передплати духовних журналів та газети «День»⁷³. У 1895 р. від настоятелів храмів Києво-Подільського округу на поповнення бібліотеки, що діяла при Успенському соборі, частково із церковних коштів, але більше із власних, надійшло 35 руб. На той час фонд книгозбірні складав 218 видань⁷⁴.

Відповідно до указу Св. Синоду, консисторія 28 вересня 1861 р. ухвалила рішення про відкриття лавок для продажу книг синодальної друкарні при соборах: Києво-Софійському кафедральному, черкаському, звенигородському, сквирському, липовецькому, уманському, васильківському, радомишльському та при богуславському Миколаївському монастирі (Канівський повіт), Покровській церкві м. Жашків (Таращанський повіт), Преображенській церкві м. Біла Церква (Васильківський повіт) та Ільїнській церкві м. Чорнобиль (Радомишльський повіт)⁷⁵.

Основна діяльність благочинницьких бібліотек регламентувалася правилами, укладеними настоятелем черкаського собору протоієреєм Ф. Александровичем, які були затверджені митрополитом Арсенієм 18 травня 1862 р. Так, п. 1. правил вимагав завести для кожної книгозбірні дві шнуровані книги, скріплені підписом благочинного. В одній записувалися надходження та витрати коштів, що йшли на облаштування бібліотеки, інша використовувалася для створення каталогу. П. 2. передбачав відокремлення справ книгозбірні від діяльності благочинного та перекладення їх на бібліотекаря – одного з священників округу,

затвердженого митрополитом. П. 3. наголошував на необхідності вибору літератури за потребою духовенства. Відтак, вибір видань відбувався не інакше як на зібранні всіх священиків округу під головуванням благочинного. П. 4. вимагав від бібліотекаря щорічно до 10 січня звітувати перед благочинним про нові надходження, загальну кількість наявної літератури та її вартість. П. 5. зобов'язував благочинного або за його призначенням двох священиків не пізніше останніх днів січня перевіряти звіт та саму бібліотеку. П. 6. передбачав заохочення священиків-бібліотекарів, які працювали для всього округу, вважаючи їх службу не нижчою від депутатської, а тих, хто тривалий час старанно виконували ці обов'язки, представляти до нагород від митрополита. Також благочинні щорічно на початку грудня мали повідомляти митрополитові про наявні видання у книгозбірнях та нові надходження за звітний період⁷⁶. У кожній бібліотеці мав бути каталог, написаний розбірливим почерком з достатньою кількістю чистих аркушів для вписування нових видань. За наявності у книгозбірнях однакових примірників рекомендувалось обмінювати їх у бібліотеках, де також було декілька однакових книг⁷⁷.

Звичайно, відповідно до специфіки бібліотек, переважно передплачувалися релігійні видання. Серед них журнали: «Руководство для сельских пастырей», «Воскресное чтение», «Православное обозрение», «Православный собеседник», «Душеполезное чтение», «Странник». Але фонди книгозбірень подекуди вміщували і світську періодику, зокрема: «Воскресный досуг», «Домашнюю беседу» тощо. Незважаючи на наявність книгозбірень, нерідко священство єпархії за власні або церковні кошти передплачувало декілька видань в особисту бібліотеку. Ділилось ними між собою, а дорожчі видання могли передплачувати на двох⁷⁸. Більшість духовенства розуміла важливість читання та самоосвіти. На сторінках духовних журналів наголошувалося на важливості ґрунтовної освіти, необхідності розширення знань, отриманих у духовних навчальних закладах, для успішного пастирського служіння. І не обмежуватись лише богослів'ям, а й вивчати світські науки, що було важливим для вдалої боротьби з невір'ям, псевдовір'ям, забобонами⁷⁹. Відтак, священики пропонували варіанти покращення діяльності бібліотек, наголошували на необхідності читання не лише релігійної, а й світської літератури, зокрема філософського змісту, історії, географії, кращих художніх творів⁸⁰.

Церковною адміністрацією визначався чіткий перелік творів для
околичних книгозбірень. За проектом організації благочинницьких
бібліотек Київської єпархії 1905 р., схваленим Єпархіальним
місіонерським комітетом і затвердженим митрополитом, вони мали
складатися: з кращих видань тлумачення Св. Письма, Старого і
Нового Заповітів, догматичного і апологетичного богослів'я, історії
та боротьби з місцевим сектантством (такий термін уживався на
офіційному рівні), допомоги для ведення позабогослужбових бесід із
вірянами та кращих духовних журналів. Зокрема, із тлумачення Св.
Письма рекомендувалися: «Руководство к чтению и изучению
Библии» Ф. Вігуру, «Толкование на паремии» із старозаповітних книг
єпископа Віссаріона (Нечаєва), твори св. Іоанна Золотоуста,
«Толковое Евангелие» і «Толковый Апостол» єпископа Михаїла
(Лузіна), «Толковый Апостол» єпископа Никанора (Каменського),
тлумачення послань св. апостола Павла єпископом Феофаном
Самітником, «Сборник статей по истолковательному и
назидательному чтению Четвероевангелия, с библиографическим
указателем» та «Сборник статей по истолковательному и
назидательному чтению Деяний святых Апостолов и Апокалипсиса, с
библиографическим указателем» М. Барсова. З догматичного і
апологетичного богослів'я радили: «Православно-догматическое
Богословие» митрополита Макарія (Булгакова), «Христианскую
апологетику» М. Рождественського, «Апологию христианства»
Х. Лютардта. З історії та боротьби проти сектантства визначалися:
«Южнорусский штундизм» А. Рождественського, «Краткий очерк
штундизма и свод текстов, направленных к его обличению»
І. Стрельбицького, «Критический разбор вероисповедания русских
сектантов-рационалистов: духоборцев, молокан и штундистов»
П. Оболенського, «Миссионерские беседы с штундо-баптистами»
Д. Боголюбова, брошури Донського єпархіального місіонера
священника М. Кутепова, «Миссионерский щит веры в ограждение от
сектантских заблуждений» І. Смоліна. Як допомога для ведення
позабогослужбових читань та бесід із парафіянами бажаними були
брошури П. Нікольського, «Троицкие листки» та відповідні додатки
до релігійної преси. З духовних журналів мали передплачуватися:
«Церковный вестник», «Странник», «Душеполезное чтение»,
«Миссионерское обозрение», «Православный путеводитель» та
«Православное русское слово». За проектом, околичні бібліотеки мали
перебувати у кожному благочинні. На їх створення в округах, де

книгозбірень ще не було, передбачався одноразовий у необхідному розмірі грошовий внесок, а для поповнення – збір від кожної церкви округу не менше 2 руб. за рік⁸¹.

Створювались невеликі книгозбірні і при церквах. Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство до їх відкриття та наповнення літературою. У звіті Св. Синоду про стан єпархії за 1875 р., київський митрополит відзначав прагнення до духовної самоосвіти серед парафіяльного духовенства, про що свідчило збільшення кількості релігійної літератури при церквах та благочинницьких бібліотеках, яка складала 678 видань⁸². Чисельність церковних книгозбірень швидко зростала. У 1869 р. їх нараховувалося 514 (з них 107 утворені того ж року)⁸³, у 1886 р. – 606⁸⁴, у 1899 р. – 1 130⁸⁵, у 1914 р. – 1 320 при 1 378 парафіяльних церквах (не враховуючи домових, цвинтарних, приписних, монастирських), що складало 95,8 %⁸⁶. Церковну бібліотеку мала практично кожна парафія єпархії, хоч їх фонди вміщували незначну кількість літератури. Часто перелік видань обмежувався одним або кількома десятками. У більшості це були богослужбові книги. Наприклад, на 1864 р. у благочинницькій бібліотеці 1 округу Звенигородського повіту нараховувалося 142 книги, а в церковній с. Мар'янівки, того ж округу 14⁸⁷. Поступово кількість літератури збільшувалась, однак навіть на початку ХХ ст. більшість парафіяльних книгозбірень мали бідний богословський відділ, вміщували небагато нових видань⁸⁸.

Церковною владою для придбання парафіяльними бібліотеками рекомендувалися книги та періодичні видання, з якими мали ознайомлюватися священики. За розпорядженням єпархіального керівництва в «Киевских епархиальных ведомостях» за 1902 р. був надрукований список літератури для церковних бібліотек, схвалений циркулярним указом Св. Синоду від 3 грудня 1867 р. Для 1-го відділення це були: 1) Біблія, 2) Новий Заповіт слов'янською і російською мовою, 3) Твори св. Василя Великого, 4) «О священстве», «Беседы на Евангелие от Матфея», «Беседы на послание к Римлянам» св. Іоанна Золотоуста, 5) Бесіди св. Єфрема Сиріна, 6) «Поучения огласительные и тайноводственные» св. Кирила Єрусалимського, 7) православний катехізис, 8) твори св. Тихона Воронежського, принаймні деякі, 9) «Беседы к глаголемому старообрядцу» митрополита московського Філарета (Дроздова). Для 2-го відділення: 10) послання св. Ігнатія Богоносця, 11) послання св. Григорія Назіанзина, 12) інші твори св. І. Золотоуста, 13) слова прп.

Макарія Єгипетського, 14) його ж бесіди про християнську досконалість, 15) твори св. Авви Доротея, 16) твори св. Іоанна Дамаскіна, 17) тлумачення Євангелій Феофілактом Болгарським, 18) «Життя Святих» або «Четві Мінеї», 19) Пролог або Синаксарій, 20) Твори св. Димитрія Ростовського (Данила Туптала), 21) «Истинно древняя и истинно православная Христова церковь» митрополита Григорія (Постнікова), 22) «Книга о должностях пресвитеров приходских», 23) «Начертание церковно-библейской истории» архімандрита Філарета (Дроздова), 24) «Начертание церковной истории от библейских времен до XVIII века» єпископа Інокентія (Смирнова), 25) «Книга правил святых Апостолов, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отцов», 26) «О служении и чиноположении Православной греко-российской Церкви» митрополита Гавриїла (Петрова-Шапошникова). Для 3-го відділення: 27) «Указание Пути в Царствие Небесное» святителя Інокентія (Попова-Веніамінова), 28) «Новая скрижаль» или объяснение о Церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных» архієпископа Веніаміна (Краснопєвкова-Румовського), 29) «Богослужбные каноны на греческом, славянском и русских языках» Є. Ловягіна, 30) «Сокращенная история русской церкви» архієпископа Філарета (Гумілевського), 31) «Жития святых Российской Церкви, также Иверских и Славянских» А. Муравйова. Надалі для поповнення церковних бібліотек вимагалось керуватися бібліографічними замітками та оголошеннями, що друкувалися на сторінках духовних журналів та місцевих єпархіальних відомостей. Спеціальним розпорядженням єпархіальної адміністрації рекомендувався для передплати парафіяльними бібліотеками журнал «Миссионерское обозрение», що особливо був необхідним парафіям, у яких з'являлися адепти сектантства. Також місцева церковна влада наголошувала, що відповідно до указу Св. Синоду 1826 р. світська література не повинна збиратися в церковних бібліотеках⁸⁹.

Крім того, у 1864 р. митрополит Арсеній розпорядився про необхідність усім причтам більш заможних церков отримувати журнал «Воскресное чтение». Того ж року рекомендувалося передплачувати принаймні один примірник на благочиння «Руководства для сельских пастырей», що видавалося Київською духовною семінарією⁹⁰. Цей журнал рекомендувався і Св. Синодом для церковних книгозбірень⁹¹. Обов'язковою була передплата «Вестника Юго-Западной и Западной России», «як не тільки

корисного, але за місцевими обставинами і нинішньому стану єпархії вельми для всіх потрібного»⁹² та «Церковных ведомостей»⁹³. Священикам рекомендувалась література для викладання Закону Божого, зокрема «Божественная литургия по чину св. Иоанна Златоустого и св. Василия Великого. Опыт истолкования литургии в ближайшем смысле» священика В. Нечаєва, вартість якої складала 1 руб., та «Сокращенное изложение догматов веры по учению православной церкви» архієпископа Платона (Фівейського)⁹⁴. Також клірикам рекомендувалася література, що стосувалася практичного боку священицького служіння. Наприклад, «Опыт курса практического руководства для пастырей» П. Розанова, що вміщував основні поняття про духовне подвижництво, його важливість, мету, труднощі, відповідальність та обов'язки парафіяльних священнослужителів до ближніх та самих себе⁹⁵. Популярними серед духовенства були «Училище благочестия или примеры христианских добродетелей» академіка Ф. Солнцева, перевидане у 1889 р. 14-й раз⁹⁶, «Полное собрание поучений» Р. Путятіна, що у 1898 р. було перевидане 23-й раз⁹⁷. На 1881-1882 рр. Св. Синод радив: «Круг поучений на все воскресные и праздничные дни в году» О. Белоцветова, «Православный календарь-указатель» Владимірова, «Систематический указатель статей духовных журналов и епархиальных ведомостей, по предмету св. писания Ветхого и Нового Завета» І. Знаменського⁹⁸. Також у 1882 р. бібліотекам більш заможних церков та духовенству рекомендувалося купувати «Справочный и объяснительный словарь к Новому Завету» члена археографічної комісії при Міністерстві народної освіти П. Гільтебрандта. Видання складалось з п'яти книг і коштувало 10 або 15 руб., залежно від якості паперу⁹⁹. Особлива увага надавалася «Толковому Типикону» М. Скабаллановича¹⁰⁰. ХХІХ Київський єпархіальний з'їзд, що проходив у жовтні 1913 р., рекомендував духовенству передплачувати журнали «Свет Печерский», що видавався Києво-Печерською лаврою, «Миссионерское обозрение» і особливо газету «Колокол» «як єдиний в імперії церковно-політичний щоденний орган, який відповідає інтересам духовенства, поширює здорові патріотичні ідеї в суспільстві та християнські основи віри і життя, а незаможному духовенству замінює два органи: церковні відомості та світську газету»¹⁰¹. У роки Першої світової війни Св. Синод видавав щотижневу газету «Приходской Листок» «з метою правильного й точного інформування духовенства, а через

нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо військовими, щоб у духовенства незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоб духовенство, у свою чергу, могло передавати цей настрій парафіянам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток». Священно-, церковнослужителям єпархії рекомендувалося передплачувати цю газету, оскільки невисока вартість підписки – 1 руб. на чотири місяці – не могла бути обтяжливою для більшості церков та кліриків¹⁰². З поширенням протестантських та інших віросповідань духовенству, особливо тих парафій, де були поширеними їх впливи, рекомендувалася література для боротьби із сектантством¹⁰³.

Церковні бібліотеки пропонувалося використовувати для поширення грамотності і серед парафіян, облаштовуючи при них невелику книгозбірню. Для вірян радили купувати Євангеліє, Апостол, Псалтир, тлумачення біблійських видань, вартість яких була невеликою. Із книг морального і повчального характеру: «Книгу для назидательного читання» із журналу «Воскресное чтение», яка вмішувала настанови святих, уроки з їх життя, бесіди і роздуми, притчі тощо та «Сборник статей для народных школ» з того ж журналу, що складався зі статей з церковної історії, істин віри та більше орієнтувався на дітей, але був цілком придатним і для дорослих. Обидві книги були добре пристосовані до народного розуміння. Крім суто релігійної літератури, також рекомендувалися кращі видання світської періодики. Недорогі видання священник міг би продавати мирянам, наприклад, Євангеліє, Апостол та інші книги Св. Письма. Більш дорога література, що була недоступною за ціною грамотному селянину, могла видаватися для прочитання¹⁰⁴.

На сторінках «Миссионерского обозрения» за 1910 р. зазначалось, що саме церковні бібліотеки мають стати інструментом боротьби проти вільнодумства, безвір'я, сектантства, пияцтва серед парафіян. Однак вони не були належно підготовленими для цього, адже мали недостатню кількість літератури проти сектантства, соціалістичних ідей тощо. Тому щоб зробити книгозбірні народними, пропонувалося виокремити спеціальний «парафіяльний» відділ, який поповнювати книгами не тільки богословського змісту, а й світськими, що наповнені релігійним та облагороджувальним змістом¹⁰⁵.

У відповідь на указ Св. Синоду для обмеження поширення сектантства консисторія у 1893 р. створила за рахунок місіонерських

сум протисектантську єпархіальну книгозбірню при бібліотеці-читальні Києво-Михайлівського монастиря. Такі ж бібліотеки передбачалось облаштувати на рівні благочинницьких округів та при церквах у місцевостях, де спостерігалось поширення сектанства¹⁰⁶.

У 1895 р. за проханням благочинного Старо-Київських церков редактор офіційної частини «Киевских єпархиальных ведомостей» протоієрей П. Лебединцев звернувся до консисторії з пропозицією створення не благочинницької, а загальної бібліотеки для духовенства м. Києва. За приклад ставилися книгозбірні в Москві, Володимирі та інших єпархіальних центрах. На таку бібліотеку П. Лебединцев згодився передати не лише наявні у редакції єпархіального часопису видання та нові надходження, а й власну бібліотеку, що складалася з десяти великих шаф¹⁰⁷. У вересні 1896 р. консисторія схвалила пропозицію протоієрея про створення книгозбірні, надавши їй назву «Київська єпархіальна бібліотека». До неї мали надходити всі духовні журнали, єпархіальні відомості інших єпархій, що надсилалися до редакції. Поповнення фондів передбачалося за рахунок збору коштів із київських причтів. Але основу єпархіальної бібліотеки мала скласти приватна книгозбірня П. Лебединцева. Почався пошук приміщення для бібліотеки та читальні. Після розгляду кількох варіантів зупинилися на будівлі з двох великих кімнат на території Києво-Андріївської церкви. Навіть почались ремонтні роботи, але причт виступив проти, обґрунтовуючи потребу у приміщенні для зберігання ризниці, дров та отриманням прибутку шляхом здавання в оренду, який ішов на погашення заборгованості церкви за зведення двоповерхового будинку для причту¹⁰⁸. Врешті, єпархіальна бібліотека розташувалась на верхньому поверсі флігеля при Києво-Софійському Митрополичому домі. Оренда залу коштувала 10 руб. на місяць. Для її облаштування прийнято рішення зібрати з парафіяльних церков міста по 7 руб. і по 3 руб. від причту. Відповідно до заповіту П. Лебединцева, який помер у грудні 1896 р., частина його книгозбірні передавалась Київській духовній академії, а інша – єпархіальній бібліотеці¹⁰⁹.

Хоча церковна адміністрація наполягала, щоб духовенство вільний час приділяло читанню, але із членів причтів тільки священники, як правило, користувалися літературою у благочинницьких та церковних бібліотеках. Є чимало прикладів священнослужителів, що знаходили час ґрунтовно працювати над собою. Так, 1892 р. благочинний 3-го округу Бердичівського повіту

А. Недельський у рапорті до консисторії, характеризуючи священника м. Білилівки Д. Симоновича, крім іншого зазначав, що він «має власну бібліотеку і приділяє увагу читанню більше, ніж інші священники»¹¹⁰. Прикладом священника-інтелектуала був В. Ящуржинський. Залишивши за станом здоров'я навчання у Київській духовній академії, він працював учителем латинської мови в Уманському повітовому духовному училищі. Викладацьку роботу поєднував із священнослужінням у Миколаївському соборі м. Умань. Свідченням глибоких знань латини В. Ящуржинського є його записки «*Sintaxis Ornata*», переклад Священної історії та чимала кількість статей. Священик багато читав, особливо з природничих наук, вів записи про незвичайні явища природи, досконало знав німецьку мову, володів французькою, співпрацював з «Київськими губернськими ведомостями» та «Київской стариной»¹¹¹.

Усе ж загалом духовенство небагато часу приділяло читанню. Виправданням цього часто слугувала ціна книг та журналів¹¹². Однак вартість релігійних періодичних видань становила в більшості 4-6 руб. Наприклад, ціна з пересилкою «Київських епархиальних ведомостей» у 60-х роках складала 3 руб., а на початку ХХ ст. – 5 руб. 50 коп., «Руководства для сельских пастырей» у 60-х роках – 5 руб., на початку ХХ ст. – 6 руб., «Душеполезного чтения» у 60-х роках – 5 руб., на початку ХХ ст. – 4 руб., «Трудов Киевской духовной академии» – 6 та 7 руб. відповідно. Тому передплата двох-трьох журналів коштувала 10-20 руб., а це навряд чи могло бути надто обтяжливим для священників, тому що вони за рівнем матеріального забезпечення все більше наближалися до заможних соціальних верств. Тому головною причиною недостатньої уваги до читання у більшості священників була відсутність бажання. Адже навіть виписавши ті чи інші журнали, священники нерідко залишали їх без уваги, свідченням чого були їх нерозрізані сторінки. На питання ж про причину такого становища один із благочинних почув таку відповідь священника: «Так, я інколи його читаю, але, самі знаєте, часу мало, не одне це в голові...»¹¹³. У кінці ХІХ ст. ситуація з духовною періодикою майже не змінилася, щоправда, сільські священники імперії почали передплачувати більше недорогих світських видань («Свет», «Нива», «Родина» тощо), які читалися всією сім'єю¹¹⁴.

Зі сторінок церковної періодики пастирі закликалися до самоосвіти. Рекомендувалося, домовляючись між собою, збиратися і опрацьовувати корисні книги, статті з журналів та ознайомлювати

присутніх священників, обговорювати і пояснювати важкі для сприйняття частини Св. Письма, вивчати церковний устав, вести протисектантські бесіди тощо¹¹⁵.

Попри широку теоретичну й практичну підготовку в семінаріях, подальша самоосвіта духовенства стримувалася низкою факторів: професійною завантаженістю й низькою відвідуваністю бібліотек; необхідністю утримувати родину, на відміну від неодружених католицьких пастирів; низьким рівнем запитів сільської пастви; владно-монополюним становищем Православної церкви й захищеністю її державою від відкритого прозелітизму інших конфесій; цензурою, що позбавляла проповіді елементів творчості¹¹⁶.

Отже, заняття духовенства самоосвітою зумовлювалося необхідністю розширення знань, одержаних у семінарії, для належного виконання пастирських обов'язків. З цією метою створювалися благочинницькі та церковні бібліотеки, де члени причтів збагачували свої знання, однак до них звертались в основному священники. Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство сприяти їх організації та наповненню літературою. Хоч фонди бібліотек, особливо церковних, були невеликими, все ж вони відігравали важливу роль у підвищенні освітнього рівня парафіяльного духовенства, забезпечували його ідеологічну та освітню діяльність.

5.3

Дозвілля духовенства

Чіткій регламентації з боку церковної влади підлягала не лише професійна сфера духовенства, а й до дрібниць обумовлювалося проведення ними вільного часу. До відповідних обмежень священно-та церковнослужителі звикали ще з духовних навчальних закладів. Для прикладу, за інструкцією 1831 р. Київської семінарії для інспекторів училищ, майбутнім клірикам заборонялися «грубі та шкідливі для здоров'я ігри», «читання книг і виписок шкідливих та непристойних», відвідування «публічних зібрань і гульбищ», навіть «спів світський і простонародний»¹¹⁷.

У 1828 р. київський губернатор П. Желтухін, «бажаючи відвернути будь-які нарікання на людей, належних до духовного стану», звернувся до митрополита Євгенія (Болховітінова) з пропозицією заборонити вихованцям духовних навчальних закладів

гуляти в Государевому саду. Митрополит розпорядився зобов'язати підписками викладачів і студентів семінарії та академії, «щоб вони ні на які народні гуляння, тим більше в Государевий сад не ходили»¹¹⁸. Поліція мала повідомляти єпархіального архієрея про порушників, які як покарання не отримували позитивної рекомендації.

У духовних навчальних закладах не дозволялося влаштовувати концерти, спектаклі, читання та інші публічні зібрання. Обер-прокурор вважав, що подібні заходи «можуть супроводжуватися несприятливими з педагогічного погляду наслідками, вимагаючи чимало часу на підготовку, відволікати вихованців від прямих обов'язків, сприяти неухважності та схильності до розваг»¹¹⁹.

З метою обмеження небажаних сторонніх впливів і знайомств семінаристам заборонялися купання, прогулянки на човнах, відвідування ковзанки, навіть клубів, бібліотек, театрів та інших публічних місць¹²⁰. А 1904 р. Св. Синод видав розпорядження, яке ґрунтувалося на постанові 1886 р. про обмеження випадків залишення студентами без поважних причин та дозволу інспекції, гуртожитків і приватних квартир, навіть у вільний від навчання час. Від семінаристів, які орендували житло, вимагалось, щоб у разі відлучок записувати у спеціальний журнал причину і час своєї відсутності. З огляду на це, студентів заохочували до занять музикою, співами, іконописом, фізичними вправами на свіжому повітрі, а за можливості організовували прогулянки з оздоровчою та освітньою метою¹²¹. Але попри жорсткі обмежувальні заходи, майбутні служителі все ж порушували встановлені правила. Так, за другу та третю чверті 1896-1897 навчального року «З» за поведінку отримали вихованці семінарії П. Дзбановський – за гру в карти, паління, бійку, пропуски богослужінь без поважної причини, В. Саббатовський – за пропуски богослужінь, самоправну тривалу відлучку з квартири та ін.¹²²

Особлива увага приділялася проведенню вільного часу штатним духовенством. Його дозвілля не лише суттєво обмежувалось, а й перебувало під пильним контролем церковної адміністрації. До основних заборон належали вживання алкоголю, тютюнопаління, гра в карти, танці¹²³, що суперечило духовному сану. Священики ні під час дружніх зустрічей, ні під час відвідування мирян не мали права зловживати спиртним. Навіть помірне вживання вина не мало допускатись. Гра в карти заборонялася з огляду на те, що часто «переходила у звичку, пристрасть, викликала азарт, відволікала від

прямих обов'язків»¹²⁴. Безумовно, такі заборони порушувалися, про що свідчить адресований митрополитові Арсенію (Москвіну) рапорт благочинного 3-го округу Васильківського повіту. Повідомлялося, що «багато священників палять, іноді на зібраннях використовують карти для гри, але в більшості для молоді – дітей та гостей, а не власне для самих священників. Танцювальна музика і танці на зібраннях між священниками не використовуються, окрім як під час шлюбів їхніх дітей»¹²⁵. У відповідь в квітні 1864 р. надійшло жорстке таємне розпорядження митрополита: «використання карт і музики, навіть під час шлюбних гулянь та всіх інших зібраннях позбутися назавжди, можна і без цього іншими, більш пристойними нашому сану способами принести гостям задоволення»¹²⁶. Благочинні мали слідкувати за дотриманням духовенством цього розпорядження і щорічно у грудні звітувати.

Каральними методами єпархіальне керівництво намагалося боротися з тютюнопалінням. Розпорядженням митрополита Філарета (Амфітеатрова) 1852 р. семінаристів, уперше помічених за палінням, позбавляли казеннокоштного утримання, а своєюкоштних переводили до нижчого класу, незважаючи на успіхи у навчанні. За повторне порушення заборони передбачалося виключення «через незадовільну поведінку, як непокірних постановам церкви, волі архіпастиря та керівництва». Студентам не дозволялось палити і в канікулярний час¹²⁷. Духовенство ж єпархії давало письмові зобов'язання не палити під загрозою штрафу. Підписки бралися навіть із послушників монастирів, окрім двох жіночих – Лебединського та Чигиринського, де подібні випадки не помічались. Також священно- і церковнослужителі зобов'язувались ні в якому разі не допускати до паління дружин та дітей, оскільки про такі порушення повідомлялося благочинними¹²⁸. Відтак, щодо ставлення єпархіального керівництва до останнього можна простежити цікаву еволюцію. Адже за вищезгаданим наказом митрополита Арсенія, клірики мали «в палінні дотримуватися суворої секретності та при сторонніх цього не допускати»¹²⁹. І надалі церковна адміністрація наголошувала на неприпустимості саме публічного паління. У духовній періодиці неодноразово зазначалося, що окрім шкоди здоров'ю, аморальності, це є спокусою для мирян¹³⁰. Проте ця заборона досить часто порушувалась. Наприклад, дячок с. Талалай Бердичівського повіту «палив навіть у недільні та святкові дні перед богослужінням, ідучи вулицею до церкви» та на церковному погості¹³¹.

Як непристойне оцінювалось і таке звичне для мирян проведення вільного часу, як відвідування театру, балету, цирку, кінських перегонів. Заборона на відвідування публічних заходів священно- і церковнослужителями, як-от ярмарків, громадських святкувань у своїх та інших парафіях встановлювалась указом Синоду 1800 р.¹³² Такі обмеження ґрунтувались на правилах VI Вселенського собору: «Нікому із перебуваючих у священницькому сані, ні монаху не дозволяється ходити на кінські арени, або бути присутнім на ганебних іграх». Вважалось, що для духовенства навіть розваги мали приносити моральну користь, а інше проведення вільного часу суперечить священницькому сану. Компроміс у цьому питанні вважався відступом від інтересів церкви, жертвуванням її істинністю¹³³. У застереженні пастирів від споглядання привабливих сторін світського дозвілля влада залишалась послідовною і на початку ХХ ст. Наприклад, у 1906 р. київський генерал-губернатор видав керівництву поліції таємний циркуляр з відповідною інструкцією, де зазначалося: «Священники відвідують громадські місця. Тому, у відповідності з пропозицією митрополита Флавіана, необхідно здійснити заходи, які б взагалі припинили їх доступ у театри під час вистав і в сади під час громадських гулянь»¹³⁴.

Духовенству заборонялося бувати в корчмах і трактирах¹³⁵. Так, за відвідування постоялого двору один з священників Київської єпархії був позбавлений місця служби, а нову парафію мусив шукати в іншому повіті¹³⁶. Варто зауважити, що священно- і церковнослужителі перебували під наглядом благочинних, які мали негайно повідомляти єпархіальне керівництво про випадки неблагопристойної поведінки духовенства у громадських місцях¹³⁷. Обов'язок контролю за кліриками закріплювався в інструкції благочинним. Останні наглядали, щоб причетники і особливо священники належним чином виконували свої обов'язки, жили чесно, порядно, «ні в які негожі будинки не ходили та й в своїх ніяких ігор не заводили, а вели б життя смиренне, тверезе, повчальне і пристойне домівкам служителів Святого вівтаря»¹³⁸.

Контроль церковної влади за кліриками встановлювався і під час перебування їх у курортних місцях. Архієпископ таврійський повідомляв Св. Синод, що «прибуле духовенство не з'являється до єпархіального архієрея або благочинних, здійснює богослужіння і треби без дозволу, зупиняється у приватних будинках або готелях і не завжди благонадійних, священники знімають наперсні хрести,

з'являються у громадських та розважальних місцях і цим спокушають та викликають нарікання на місцеве духовенство». Відтак, пропонував установити правила для нагляду за приїжджими кліриками. Указ Св. Синоду 1902 р. зобов'язував духовенство, яке прибувало до Таврійської єпархії у разі тривалої відпустки, реєструватись у єпархіального архієрея, або благочинного – за короткострокової. Також за особами з інших єпархій встановлювався благочинницький нагляд, і «помічені в неблаговидній поведінці мали притягатися до законної відповідальності»¹³⁹.

Церковна адміністрація наполягала, щоб дозвілля духовенство проводило з користю для професійних обов'язків. 22 березня 1800 р. Синод видав указ, що стосувався підвищення моральності парафіяльних священно-, церковнослужителів, їх службових та домашніх обов'язків. В одному з пунктів ставилась вимога, щоб у вільний від служби та здійснення треб час духовенство займалося читанням потрібних і корисних церковних книг¹⁴⁰. Вільний час священник обов'язково мав приділяти написанню проповідей та повчань. Клірики не мали зловживати сном та закликалися до раннього прокидання¹⁴¹.

Однак, як зазначалось на сторінках церковних журналів, священнослужитель звичайно не мав вести життя в крайньому аскетизмі. Проте вимагалось не забувати загальне правило, яким потрібно було керуватися духовенству у виборі занять для проведення дозвілля, що мало сприяти «піднесенню душі та тіла, розуму, облагородженню почуттів і зміцненню волі до досягнення високоморальних цілей у священницькій діяльності». Як види відпочинку рекомендувалися: землеробство, садівництво, бджільництво, риболовля, вивчення природи, літератури, музика, малювання, живопис тощо¹⁴². Особливий наголос робився на бджільництві, що вважалось одним із найбільш прийнятних для духовенства занять¹⁴³ і слугувало б додатковим джерелом прибутку¹⁴⁴. На сторінках духовних журналів надавалися практичні рекомендації для облаштування пасік¹⁴⁵. До того ж, у Київській семінарії діяли курси із бджільництва¹⁴⁶. У літній та ранньоосінній час відпочинок проходив найбільш різноманітно. Від професійних обов'язків та господарських турбот священно- і церковнослужителі відволікались риболовлею, збиранням ягід та грибів, садівництвом, городництвом тощо¹⁴⁷.

Духовенству не заборонялося відвідувати свята та гостини

парафіян, «але при цьому ні на хвилину не забувати святості і висоти свого звання». Від священника вимагалось всіляко уникати усього, що принижувало чи компрометувало його священницький сан. Тому на святкових заходах він мав бути присутній лише до того часу, «доки ведуться розмови благопристойні, коли ж почнуться танці, безчинний крик та сміх, тоді священник мав негайно піти»¹⁴⁸.

Не осуджувалася наявність у духовенства знайомих та близьких людей, у товаристві яких проводився вільний час. Але церковне керівництво не оминало увагою і цей варіант дозвілля, надаючи рекомендації щодо вибору кола спілкування. По-перше, воно не мало бути численним, а, по-друге, самі люди мали бути шанованими в парафії, з відповідною моральністю та високою релігійністю. Водночас наголошувалося, що найближчими для пастиря повинні бути його товариші по службі, а вже потім «благочестиві» віряни. Ще у благочинницькій інструкції 1775 р. зазначалося: «Підтверджувати священникам, щоб без запрошення в гості ні до кого нахабно не ходили, хіба були б покликані; і знаючи, що той будинок, куди запрошуються, є чесним; і мати поведження і дружбу з подібними собі священниками, дяконами і церковниками; також з благородними поміщиками і з поважними купцями і міщанами, а не з усяким безрозбірно обходитись і дружити»¹⁴⁹. Цей пункт залишався чинним і в редакції інструкції благочинним 1900 р.¹⁵⁰. Священик не часто мав відвідувати знайомих, друзів, щоб не витратити час, необхідний для виконання своїх обов'язків.

З огляду на численні заборони і обмеження, дозвілля духовенство проводило у колі знайомих та близьких людей. Поширеною формою відпочинку були спілкування та застілля. Гостювання у родинах священників нагадували вечірки, традиційні для незаможних міщанських і купецьких сімей, але без танців¹⁵¹. На шпальтах церковної періодики наголошувалося, що сім'я священнослужителя має бути прикладом для парафіян у проведенні релігійних свят. На противагу встановленим традиціям серед вірян, які в ці дні організовували святкування з прийомом гостей, відвідуванням розважальних закладів, будинок священника не мав бути втіленням «ігрищ і веселощів»¹⁵².

Час розваг у тодішньому українському селі припадав на осінь, точніше, від Преображення Господнього (19 серпня), коли закінчувалися головні польові роботи і до зимового Миколи (19 грудня). На цей час припадали всі храмові свята, весілля тощо.

Найбільш урочистою подією в парафії був храмовий день, тобто дата посвяти церкви. Саме це свято слугувало найбільшим приводом до прийому гостей та застілля як для духовенства, так і для вірян. Знавець життя православного духовенства Є. Крижановський описав його святкування. Сім'ї готувалися до цього: прибирали в будинках, готували святкову їжу. У цей день до літургії залучалися священно- та церковнослужителі з сусідніх парафій, які проводили найурочистішу службу за рік. Неподалік від церкви, просто неба, в цілому ряді викопаних у землі печей перші господині парафії готували громадський обід, розставлялися столи, з усіх хат зносилися миски, ложки. Відразу після богослужіння священники та шановані господарі сідали за столи, а інші групами розсідалися на траві. Під час обіду священники та дяки часто підіймалися і співали богослужбові пісні. Опісля всі приїжджі клірики, родичі, багато з авторитетних вірян ішли гостювати до місцевого священника. Розміщувалися в кімнатах, на призьбі під стріхою, в саду. Молодь зазвичай тягнуло на кухню, де доньки місцевих та прибулих священно- і церковнослужителів метушилися по господарству, то для порядку, то для вигляду. Молоді дячки і поповичі допомагали їм ліпити вареники, скубти курей, щось подати, принести, винести; між цим сипали приказками, натяками, веселощі не переривались. Тут між молодими людьми часто виникали симпатії¹⁵³. Іноді свято могло супроводжуватися прогулянками, співами, подорожами і тривати декілька днів. «Бувало, зберемось де-небудь на свято, розсядемося, починаються поважні розмови про погоду, коней, господарство, про парафіяльні справи. Жінки в іншій кімнаті ведуть свої розмови. Так проходить час до обіду. І тільки за обідом язики поступово розв'язувались. Ставало гамірно, весело, лунали жарти і сміх», – так згадував сучасник про святкування одного з храмових свят¹⁵⁴. Навіть у проведенні вільного часу духовенство залишалося в певній ізоляції. Адже поміщики часто дивилися на священників скося або з погордою (не кажучи про причетників), інтелігенція їх сторонилась, а від селянства дистанціювалися самі священники¹⁵⁵.

Отже, з огляду на значне коло обов'язків у духовенства залишалося небагато часу на дозвілля, яке не відзначалося різноманіттям. Чимало обмежувальних постанов Св. Синоду та єпархіального керівництва мали за мету тримати на належному рівні моральний авторитет кліру, Православної церкви загалом, підвищувати його в очах мирян. А рекомендоване церковною

адміністрацією проведення вільного часу парафіяльним духовенством пов'язувалося з їхніми безпосередніми обов'язками.

Таким чином, аналіз наявного матеріалу засвідчує, що освітній рівень православного сільського парафіяльного духовенства був предметом особливої турботи церковно-державної адміністрації. У Київській єпархії склалася і діяла триступенева система духовної освіти, яка включала повітові та єпархіальні чоловічі й жіночі училища, духовну семінарію, духовну академію. Освіта духовенства була необхідною умовою для отримання місця служби, парафії, а учительська діяльність – заохочень та нагород. Посилена увага до освіти духовенства призвела до того, що 1865 р. київський митрополит повідомляв Св. Синод про достатній її рівень в усіх священно- та церковнослужителів єпархії.

Підвищенню освітнього рівня сільського православного духівництва сприяла самоосвіта, яка забезпечувалася періодичною церковною пресою та благочинницькими і церковними бібліотеками. Для формування духовенством власних бібліотек, що особливо схвалювалося, при повітових соборах та деяких монастирях відкривалися книжні лавки.

Дозвілля духовенства теж суворо регламентувалося. Існувало чимало заборон на форми проведення вільного часу. Дозволені були тільки ті, які сприяли духовному збагаченню особистості. Та не зважаючи на систему обмежень та заборон, реальне життя нерідко вривалося в повсякдення духовних осіб.

Відступи від усталених норм повсякденного життя православного духовенства каралися особливим церковним судом, у розпорядженні якого був цілий арсенал специфічних покарань.

ВИСНОВКИ

Ознайомлення із зарубіжною історіографією історії повсякдення, вивчення історіографії Православної церкви в Україні та комплексу відповідних джерел дало можливість висвітлити повсякденне життя сільського православного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. та сформулювати такі висновки:

Напрацювання зарубіжної історіографії повсякдення за умов нових суспільних реалій, що звільнили від ідеологічного диктату, політичної заангажованості та цензури, сприяють розширенню дослідницького поля вітчизняних учених у царині вивчення повсякденного життя у різних його проявах. Новітня українська історіографія поповнюється антропологічно зорієнтованими дослідженнями, які виконуються у межах соціальної історії на основі відповідних методологічних принципів. Паралельно з цим активно розробляються теоретико-методологічні основи – визначення предмета і методів дослідження історії повсякдення. Інституалізаційна незавершеність цього напрямку в історіографії все ж не зупиняє істориків, які все більше уваги приділяють дослідженню умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, соціальної адаптації тощо) різних суспільних станів та груп населення українських земель у різні часові проміжки. Центр дослідницького інтересу все більше зміщується на пересічних людей з їхніми щоденними турботами, проблемами, баченням навколишнього світу. Усе більше актуалізується історія повсякдення, яка дає змогу «зсередини» наблизитись до розуміння людського минулого. Але в історіографії Православної церкви в Україні повсякденне життя духовенства тільки починає виділятися в окремий напрям. Першим в українській історіографії комплексним дослідженням повсякденного життя православного парафіяльного сільського духовенства є дисертація Б. Опрі, географічні межі якої включають Правобережну Україну, а хронологічні обмежені другою половиною XIX – початком XX століття. Повсякдення сільського духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. не було предметом окремого спеціального дослідження.

А між тим джерельна база є цілком достатньою для висвітлення цієї теми. У процесі підготовки монографії було вперше виявлено і введено до наукового обігу низку нових документів і матеріалів, що

зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Це дало змогу реконструювати комплекс явищ повсякденного життя парафіяльного православного духовенства, які характеризували його як окремішній суспільний стан із характерними тільки для нього суспільним статусом, рівнем матеріального добробуту, особливостями сімейно-шлюбних відносин та побуту, освітнім цензом та моральністю. Документація єпархіального управління, духовних правлінь та благочиній, документи звітно-статистичного характеру, судові справи консисторії уможливили висвітлення системи регламентації професійної діяльності та побуту духовенства, з'ясування матеріального забезпечення життєдіяльності, стосунків із представниками інших суспільних станів, виявлення культурно-освітніх потреб духовенства та увиразнення особливостей дозвілля сільського парафіяльного духовенства. Опубліковані джерела – законодавчі акти вищої державно-церковної влади, протоколи єпархіальних з'їздів духовенства, статuti навчальних закладів, братств, товариств та спілок – сприяли як реконструкції основних напрямів правового регулювання повсякдення, так і форм суспільного та приватного життя представників цього суспільного стану. Цінним джерелом для висвітлення повсякдення духовенства була періодична церковна преса, яка містить як різноманітні настанови для духовенства, так і інформацію «знизу», повідомлення сотень дописувачів про особливі події чи звичайне та буденне у щоденному житті сільських пастирів.

Дослідження значного комплексу джерел надало можливість з'ясувати, що впродовж зазначеного періоду православне духовенство на українських землях під тиском російського самодержавства пройшло шлях від духовних наставників православного люду до привілейованого суспільного стану з регламентованою не тільки професійною діяльністю, а й побутовим життям. Ознаками цього було зведення до формалізму, а потім і ліквідація виборності парафіяльного духовенства, впровадження системи заохочень та державних нагород священно- і церковнослужителям, збереження окремого церковного суду як вияву особливого статусу духовенства, станова замкнутість, не зважаючи на формальну її ліквідацію в 1869 р., виконання духовенством цілої низки не притаманних, позабогослужбових обов'язків – нотаріусів, провідників державної політики, гарантів соціального спокою, пропагандистів здорового способу життя (переконання парафіян у

необхідності щеплень від віспи, боротьба з пияцтвом тощо), виконання поліцейських функцій. Виявом еволюції духовенства була політизація церковного життя – здійснення царських служб, встановлення контролю за проповідями, створення зрусифікованої системи духовної освіти. Це вплинуло на систему соціальних відносин, оскільки й інтелігенція через одержавлення церкви все більше байдужила до неї, а заходи влади щодо поліпшення матеріального становища духовенства створювали напруження у стосунках духовенства як з поміщиками, так і з селянами.

Матеріально-побутові умови життя православного кліру сільських парафій Київської єпархії законодавчо регламентувалися і змінювалися упродовж зазначеного часового проміжку. У монографії показано, що в кінці XVIII – на початку XIX ст. матеріальний добробут православного сільського духовенства мало чим відрізнявся від життя заможних селян. Основними джерелами прибутків була церковна земля, плата за треби, роковщина та добровільні пожертвування вірян. Але прибутки були нестабільними, тому що церкви мали різні ерекційні земельні наділи, плата за треби залежала від чисельності парафій, забезпечення вірян і авторитету священика. Спроби забезпечення духовенства казенним утриманням почалися з 1807 р., але до 40-х років XIX ст. вони успіху не мали. У 1842 р. нормативним актом закріплювалося забезпечення парафіяльного духовенства землею, житлом та грошовою допомогою, але оскільки він ґрунтувався на віджилих кріпосницьких методах, то 1868 р. скасовувався. Питання добробуту духовенства було одним із ключових у ході церковних реформ 60-70-х років XIX ст. У ході його вирішення було створене спеціальне «присутствие» для поліпшення добробуту духовенства, проводилися структурні зміни у формі створення приписних церков та скорочення невеликих парафій тощо. На ціле століття розтягнулася реалізація урядових заходів щодо вирішення проблем причтового житла.

Джерельна база уможливила детальне висвітлення питання забезпечення бідних духовного стану (позаштатних кліриків, вдів, сиріт та важкохворих). Починаючи з синодального указу від 4 квітня 1799 р. про правила допомоги вдовам та сиротам, державно-церковне керівництво реалізувало різні заходи щодо соціального забезпечення духовенства. Серед них: дозвіл на частину прибутків для позаштатного духовенства, опікунство над сиротами та забезпечення їх засобами до існування, виділення відсотків від продажі свічок та

гаманцевих коштів, казенне утримання сиріт і бідних учнів духовних навчальних закладів та долучення до цього окружного духовенства, організація опікунств та влаштування притулків, здешевлення лікарської допомоги для бідного духовенства, запровадження з 1866 р. гарантованого державного пенсійного забезпечення, відкриття товариств взаємодопомоги та надання одноразової грошової допомоги. Усе це підвищило добробут сільського духовенства, сприяло поліпшенню матеріально-побутових умов його життя, але остаточно підпорядковувало державній владі.

У монографії увиразнено особливості шлюбно-сімейних стосунків духовенства, серед яких: обов'язковість шлюбу до рукопокладення в сан, синодальна заборона з 1804 р. шлюбів з метою користолюбства, заохочення шлюбів між представниками духовного стану, зобов'язання благочинних наглядати за моральністю молоді шлюбного віку, контроль за укладенням шлюбів представниками духовного стану, особливо учнями духовних навчальних закладів, через отримання дозволу єпархіального керівництва, заборона другого шлюбу навіть у разі вдовства священнослужителів. Виявом контролю за сімейним життям духовенства було чітке визначення причин і умов розлучення за загального негативного ставлення церковного керівництва до розірвання шлюбу навіть з об'єктивних причин.

На основі вивчення комплексу історичних джерел показано, що до сім'ї священника була особлива увага як парафіян, так і церковної адміністрації. Від духовенства вимагалось створення власної сім'ї на засадах релігійно-моральних, принципах справедливості та любові. На законодавчому рівні з березня 1800 р. затверджувалась обов'язковість сповіді та причастя в усі чотири пости для усіх членів сім'ї православного кліру. Обов'язковим було дотримання в сім'ях постів та молитовного обряду. Під пильною увагою перебували дружини священно- та церковнослужителів. Матушка повинна була стати опорою чоловікові, порадицею для інших жінок парафії, прикладом у постійному відвідуванні церкви, дотриманні постів, шануванні релігійних свят. Матушка мала відзначатися скромністю, дотримуватися стриманості в одязі, прикрасах, ходити з покритою головою. Синодальним указом 1800 р. духовенство було зобов'язане виховувати дітей правдиво, у покорі до влади, навчати грамоти і давати освіту не тільки синам, але й донькам.

Але джерела містять інформацію і про те, що необхідність

одруження до рукопокладення, прагматизм у виборі нареченої, непоодинокі отримання парафії разом із дружиною, неможливість розлучення часто негативно впливали на подружнє життя парафіяльного духовенства. Це теж знайшло відображення у тексті монографії.

Документи консисторського архіву уможливили висвітлення морального рівня парафіяльного духовенства сільських парафій Київської єпархії. У монографії представлена систематизація та авторські підрахунки кількості найпоширеніших порушень духовенства, названі причини єпитимій. Наголошується, що попри створену систему регламентації навіть приватного життя духовенства, в його середовищі непоодинокими були порушення норм моралі, професійної етики, загальнолюдських принципів суспільного життя.

Упродовж досліджуваного періоду освітній рівень парафіяльного духовенства, як і розуміння важливості освіти, теж еволюціонував. У кінці XVIII ст. духовенство Київської єпархії мало освіту різних навчальних закладів, а то й зовсім не мало, що зумовлювало загалом низький рівень освіти. У 1808-1814 рр. склалася триступенева система духовної освіти, і у 1865 р. київський митрополит доповідав Св. Синоді, що всі священно- та церковнослужителі єпархії мають достатній рівень освіти. На кінець XIX ст., як показав Перший Всеросійський перепис населення 1897 р., духовенство Київської губернії за якістю освіти переважало дворянство. І хоч у цифровому виразі освітній рівень суспільних станів виглядав так: грамотних осіб духовного стану було 90,1%, дворянства 90,3%, міщанства 45,0%, селянства 16,4%, все ж духовенство отримувало середню або вищу професійну освіту. Видавалася низка заходів та розпоряджень, спрямованих на підвищення освітнього рівня парафіяльного кліру, до того ж освітній ценз ураховувався для отримання духовної посади.

Підвищенню освітнього та професійного рівнів сприяла самоосвіта духовенства. Синодальним указом 1800 р. духовенство було зобов'язане читати та формувати власні бібліотеки. Від випускників семінарії при рукопокладенні в сан вимагалось мати у власній чи церковній бібліотеці певний перелік книг. З 1860-х років у Київській єпархії почали створюватися благочинницькі та церковні бібліотеки. З 28 вересня 1861 р. Київська духовна консисторія надала дозвіл на відкриття книжкових лавок при кафедральному Києво-Софійському та повітових соборах. Діяльність бібліотек

регламентувалася спеціальними правилами, укладеними настоятелем черкаського собору Ф. Александровичем і затвердженими митрополитом Арсенієм 18 травня 1862 р. У монографії зазначається, що виявом контролю за самоосвітою духовенства був чіткий перелік книг для бібліотек та постійні рекомендації щодо нових надходжень.

Дозвілля парафіяльного духовенства підлягало регламентації з боку церковної адміністрації. До головних заборон належали вживання алкоголю, тютюнопаління, гра в карти, танці. Також клірикам не дозволялося відвідування розважальних закладів: громадських гулянь, цирку, кінських перегонів, балету, театру. Контроль за проведенням вільного часу мав на меті забезпечення відповідного морального авторитету священно- і церковнослужителів. Церковне керівництво наполягало, щоб духовенство проводило дозвілля з користю для професійних обов'язків, тому рекомендувало читання духовної літератури, написання проповідей та повчань. Традиційною формою проведення вільного часу було відвідування близьких і друзів, спілкування з якими супроводжувалися застіллям.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. Структури повсякденності : можливе і неможливе. – 543 с.
2. Alexopoulos G. Stalin's outcasts: Aliens, citizens, and the Soviet state, 1926–1936. – Ithaca : Cornell univ. press, 2003. – XI, 243 p.
3. Hessler J. A social history of Soviet trade: Trade policy, retail practices, and consumption, 1917–1953. – Princeton : Princeton univ. press, 2004. – XVI, 366 p.
4. Lenoë M. Closer to the masses: Stalinist culture, social revolution, and Soviet newspapers. – Cambridge : Harvard univ. press, 2004. – 315 p.
5. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы : город. – М. : РОССПЭН, 2001. – 336 с.; Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы : деревня. – М. : РОССПЭН, 2001. – 422 с.
6. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь российского города: Нормы и аномалии: 1920–1930 годы. – СПб. : Журнал «Нева»: Летний Сад, 1999. – 316 с.
7. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.
8. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М. : РОССПЭН, 1999. – 271 с.
9. Журавлев С. «Маленькие люди» и «большая история» : иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920-х – 1930-х гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 352 с.
10. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : автореферат дисс... канд. ист. наук : 07.00.02. – М., 2002. – 20 с.
11. Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М. : РОССПЭН, 2004. – 488 с.
12. Курьянович А. В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы международной интернет-конференции. – М., 2001. – С. 35-44.
13. Пушкарева Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник. – 2004. – М., 2005. – С. 93–113.
14. Кожурин К. Я. Повседневная жизнь старообрядцев. – М. : Молодая гвардия, 2014. – 598 с.
15. Коцур Н. І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921–1929) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 1997. – 27 с.
16. Кравченко П. М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 16. – С. 106–114.
17. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

-
18. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945-1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2005. – Вип. 9. – С. 3-16.
 19. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2006. – 17 с.
 20. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2006. – 23 с.
 21. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках ХХ століття : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2007. – 23 с.
 22. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2007. – 16 с.
 23. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2008. – 20 с.
 24. Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2009. – 23 с.
 25. Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953-1964 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2010. – 23 с.
 26. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2011. – 18 с.
 27. Шауренко А. В. Побут та дозвілля сільського населення України в 1991-2005 рр. (регіональний аспект) .) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Миколаїв, 2016. – 22 с.
 28. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко : У 3-х частинах. – Ч 3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 328 с.; Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2 : Світ речей і повсякденних уявлень / Відп. ред. В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 358 с.; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.; Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя : Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький – К. : Інститут історії

України НАН України, 2012. – 786 с.; Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.

29. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174-184.; Коляструк О. А. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 5-46.; Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с.
30. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.ttml>.; Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6-9.; Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286-313.
31. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності : теоретичні засади напрямку // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 87-101.; Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : в 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 47-66.
32. Горобець В. М. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е-Й. – С. 618.
33. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 48.
34. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – С. 27.
35. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – 851 с.
36. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке. – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1901. – 232 с.
37. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764-1863 г.). – СПб. : Синодальная типография, 1867. – 114, 33 с.
38. Кильчевский В. А. Богатства и доходы духовенства. – М. : Типография Ф. Я. Бурге, 1907. – 15 с.
39. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870). – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1902. – 184 с.; Папков А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX вв.). Историческая справка. – М. : Т-во типолитографии Владимир Чичерин, 1899. – 160 с.

-
40. Миротворцев В. В. Меры правительства к преобразованию быта православного белого духовенства, в царствование государя императора Александра II. – Казань : Типография Императорского Университета, 1880. – 43 с.
 41. Руновский Н. П. Церковно-гражданские законоположения относительно православного духовенства в царствование императора Александра II. – Казань : Типо-литография Императорского Университета, 1898. – 332, IX с.
 42. Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви. – М. : Императорское Общество истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1913. – X, 132 с.
 43. Благовидов Ф. Б. К работе общественной мысли по вопросу о церковной реформе. – Казань, 1905.
 44. Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853)// Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5. – С. 5-32.; Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 6. – С. 89-131.
 45. Преображенский И. В. Отечественная церковь по статистическим данным съ 1840-41 по 1890-91 гг. – СПб. : Типография Э. Арнольда, 1897. – 236 с.
 46. Забелин П. П. Права и обязанности пресвитеров по основным законам христианской Церкви и по церковно-гражданским постановлениям Русской Церкви. – Часть 1. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – 458, 10 с.
 47. Чижевский И. Устройство православной российской церкви. Ея учреждения и действующия узаконения по ея управлению. – X., 1898. – 442 с.
 48. Милютин В. О. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1861. – 572 с.
 49. Глубоковский Н. Н. Православное русское белое духовенство по его положению и значению в истории. – Петроград : Синодальная типография, 1917. – 16 с.
 50. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – 224 с.
 51. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – 306 с.
 52. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархией // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1901. – № 9. – С. 415-425.; Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархией // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 600-607.; Орловский П. Заботливость митрополита Евгения о храмах и их имуществе // КЕВ. – 1901. – № 14. – С. 627-634.; Орловский П. Патриотическая деятельность митрополита Евгения во время польского мятежа 1830-1832 г. // КЕВ. – 1901. – № 16. – С. 724-730.
 53. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – 273 с.
 54. Титов Ф. Высокопреосвященный Иоанникий митрополит Киевский и Галицкий. – К. : тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1899. – 49 с.
 55. Титлинов Б. Православие на службе самодержавия. – Ленинград, 1924. – 207 с.
 56. Кандідов Б. Релігія в царській армії. – X. : Одеса, 1930. – 84 с.
 57. Никольский Н. М. История Русской Церкви. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 448 с.
 58. Грекулов Е. Ф. Расходы, связанные с религией, в бюджете крестьян царской России // Вопросы истории религии и атеизма. – Вып. XII. – М. : Наука, 1964. – С. 124-149.; Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.). – М. : Наука, 1969. – 184 с.

-
59. Зайончковский П. А. Российское самодержавие конца XIX ст. (Политическая реакция 1880-1890-х гг.). – М. : Мысль, 1970. – 445 с.
 60. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг. – М. : Наука, 1984. – 224 с.
 61. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А. И. Клибанов. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
 62. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
 63. Там само. – С. 154.
 64. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін-Р.Б., 1940 – 69 с.
 65. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 3. – 392 с.
 66. Там само. – С. 261-271.
 67. Там само. – С. 288-292.; Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін-Р.Б., 1940. – С. 45-46.
 68. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1995. – С. 363.
 69. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – 127 с.
 70. Зінченко А. Л. Церковне землевладіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К. : ОП “Білоцерківська друкарня”, 1994. – 179 с.
 71. Шип Н. А. З історії Київської духовної академії // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 91-105.
 72. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). – К. : Інститут історії України, 1995. – 66 с.
 73. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – 336 с.
 74. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – 560 с.
 75. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – 271 с.; Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 110 с.
 76. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 318-324.; Меша В. Г. Правовий статус духовенства України другої половини XIX століття // Вісник Східноукраїнського національного Університету імені Володимира Даля. – № 11 (129). – 2008. – С. 165-170.; Меша В. Г. Характер територіально-адміністративної структури православної церкви в Україні останньої чверті XIX століття // «Наука. Релігія. Суспільство». – № 2. – 2008. – С. 207-212.; Меша В. Особливості низового рівня управління православної церкви в Україні 1875-1900 років // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2008. – Вип.33. – С.152-157.; Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. – Донецьк, 2009. – 41 с.
-

-
77. Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблемы історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. XV. – С. 320-334.; Степаненко Г. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний збірник – 2000. – К., 2000. – С.138-148.; Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2002. – 16 с.
 78. Шугальова І. М. Модернізація єпархіальних структур православної церкви в Україні в другій половині XIX ст. // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Вип. 8. – К., 2007. – С. 208-219.
 79. Коптюх Ю. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.) // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 38-42.; Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння Православної Церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. // Вісник Київського славістичного університету – К., 2003. – Вип. 14 – С. 95-100.; Коптюх Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII – першій половині XIX століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія» – К., 2004. – Вип. 74 – С. 16-19.
 80. Коптюх Ю. В. Реформи устрою Російської Православної Церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2005. – 233 с.
 81. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (В контексті церковної політики самодержавства) : дис... канд. іст. наук : 09.00.11. – К., 2001. – 215 с.
 82. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX століття: тематика і проблематика : автореф. дис... доктора філологічних наук : 10.01.08. – К., 2002. – 31 с.
 83. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.) : автореф... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2004. – 22 с.
 84. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.
 85. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії 1795 – 1995 рр. – Вінниця : Друкарня Братства Преподобного Нестора Літописця, 1995. – 120 с.
 86. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.
 87. Рожко В. Є. Нарис історії української православної церкви на Волині : історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк : Медіа, 2001. – 672 с.
 88. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 16 с.
 89. Перерва В. С. Православне Надросся у XIX ст. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.
 90. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). – Запоріжжя : РА “Тандем – У”, 2004. – 400 с.

-
91. Калініч Г. Ю. Православне біле священництво міста Києва останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: просопографічний портрет : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2011. – 14 с.
 92. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. – Умань : Візаві, 2013. – 464 с.
 93. Кузнець Т. В. Священики Уманщини в історії та культурі України початку ХХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 254–260.; Кузнець Т. В. Сільське духовенство Київської єпархії в «Київській козаччині» 1855 року // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 232–239.; Кузнець Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских епархиальных ведомостей» // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 135–148.
 94. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : Монографія. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2006. – 607 с.
 95. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років. – Умань : Видавець «Сочінський», 2009. – 266 с.
 96. Семенчук О. О. Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України ХІХ – початку ХХ століття // Література та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 65 : Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – С. 239–245.
 97. Семенчук О. О. Священицькі родини Уманщини (ХІХ – початок ХХ ст.). – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 240 с.
 98. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.
 99. Смолич І. К. История Русской церкви. 1700 – 1917 : в 2 т. – Т. 1. – М. : Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 800 с.
 100. Федоров В. А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917. – М. : «Русская панорама», 2003. – 480 с.
 101. Николин А. Церковь и государство: История правовых отношений. – М. : Издание Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
 102. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ – начало ХХ в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 1. – 548 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVІІІ – начало ХХ в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 2. – 583 с.
 103. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – 568 с.
 104. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс: православное сельское духовенство России во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. – М. : Новый хронограф, 2002. – 272 с.; Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 – 1904) // Социальная история. Ежегодник. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 34–56.; Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 43–52.

-
105. Белова Н. В. Дом и усадьба приходского священнослужителя в конце XVIII – начале XX в. (на материалах Ярославской епархии) // XI Золотаревские чтения. Материалы научной конференции, 16 ноября 2006 года. – Рыбинск, 2006. – С. 108-111.; Белова Н. В. Провинциальное духовенство в конце XVIII – начале XX вв.: быт и нравы сословия (на материалах Ярославской епархии) : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02. – Иваново, 2008. – 21 с.
106. Фот А. Г. Повседневный семейный быт оренбургского православного приходского духовенства во второй половине XIX века // Молодой ученый. – 2014. – № 4 (63). – С. 772-775.; Фот А. Г. Правовой статус приходского православного духовенства во второй половине XIX – начале XX века [Электронный ресурс] // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета / 07.00.00 Исторические науки и археология. – 2015. – № 2 (14). – С. 92-102. – Режим доступа: http://vestospu.ru/archive/2015/articles/11_14_2015.pdf.; Фот А. Г. Семья приходского священника Оренбургской епархии в контексте реалий бытовой повседневности // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 14 (369) : История. – Вып. 64. – С. 144-152.
107. Калашников Д. Н. Повседневная жизнь приходских священнослужителей в провинциальной России второй половины XIX – начала XX в. (На материалах Курской епархии) : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02. – Курск, 2011. – 27 с.
108. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721-1878. – М. : Типография М. Н. Лаврова и К., 1879. – 503 с.
109. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – 134, 56 с.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – 200 с.
110. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год. – СПб. : Синодальная типография, 1888. – X, 237, 129 с.; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб. : Синодальная типография, 1903. – VI, 387, 83 с.; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908-1909 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1911. – XVII, 663, 266 с.; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – X, 338, 131 с.; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – X, 328, 144 с.; Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. – СПб. : Синодальная типография, 1870. – VIII, 283, 131 с.
111. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – VI, 128, 262 с.; Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. / под редакцией И. Троицкого. – К. : Акц. О-во Печ. и Изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – VIII, 656 с.

-
112. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния. – XII, 288 с.
113. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.) : автореф... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2004. – С. 10.

Розділ 2. Еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства

1. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 57.
2. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799) – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 132.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 127. – Оп. 646. – Спр. 568. – Арк. 8.
4. Статистическое сведение о числе православных лиц, церквей и духовенства в России и в Киевской епархии за 1859 г. // КЕВ. – 1862. – № 3. – С. 97.
5. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 333. – Арк. 15.
6. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Арк. 40.
7. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. – СПб : Синодальная типография, 1913. – С. 22.
8. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 31.
9. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 102.
10. Там само. – С. 102-104.
11. Там само. – С. 104-106.
12. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 157.
13. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 437.
14. Береза К. Выборные священники // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – Апрель. – С. 167-168.; Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 79.
15. Ковальчук Т. Спроби реформування засад управління українських єпархій Російської православної церкви на початку ХХ століття // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 176-178.
16. Пестряков В. К вопросу «о православном приходе» // Руководство для сельских пастырей (далі – РдСП). – 1908. – № 29. – С. 246-247.; Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода // РдСП. – 1905. – № 9. – С. 217-223.; Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода // РдСП. – 1905. – № 11. – С. 280-285.; Петров Н. О выборе членов причта прихожанами, в связи с вопросом о возрождении прихода // РдСП. – 1905. – № 14. – С. 354-358.

-
17. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – С. 211.
 18. ЦДІАК України. Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 21. – Арк. 11.
 19. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX веке. – СПб. : Типография А. П. Лопухина, 1901. – С. 138.
 20. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 64-65.
 21. Там само. – 62.
 22. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 1. – С. 103.
 23. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 489-490.
 24. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 5. – С. 56-58.
 25. Сборник законов и форм о наградах: 1) духовенства за заслуги и отличия по епархиальному, учебному, гражданскому и военному ведомствам; 2) церковных старост, представителей прихожан при ежемесячном свидетельстве прихода и расхода церковных сумм, учителей церковно-приходских школ, лиц, оказывающих сим школам особые заслуги, попечителей школ грамоты, волостных и сельских начальников и др. светских лиц за заслуги по духовному ведомству; 3) лиц, служащих в духовно-учебных заведениях, в духовных консисториях и в духовном правлении при протопресвитере военного и морского духовенства / Сост. С. В. Калашников. – Харьков : Типография И. М. Варшавчика, 1893. – С. 6.
 26. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1885. – № 8. – С. 343.
 27. Несколько цифр по статистике Киевской епархии // КЕВ. – 1884. – № 18. – С. 806.
 28. Там само.
 29. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 6. – С. 55.
 30. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.
 31. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 49.
 32. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 62.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 57-58.
 33. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 126. – Спр. 75. – Арк. 1.; Игнатович П. Права и обязанности духовного депутата // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 248.
 34. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 61.
 35. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 111.
 36. ЦДІАК України. – Ф. 486. – Оп.1. – Спр. 6814. – Арк. 475.; Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 62.
-

-
37. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 5. – Спр. 276. – Арк. 1-4.
 38. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 62-63.
 39. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 840. – Спр. 388. – Арк. 31.
 40. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 799. – Спр. 443. – Арк. 189-190.
 41. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 28.; Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 340-342.
 42. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1862. – № 24. – С. 197-198.
 43. На сколько настоятельно было, в видах обрусения юго-западного края, открытие детям православного духовенства путей к обеспечению своего существования на всех поприщах гражданской деятельности? // КЕВ. – 1869. – № 13. – С. 467-474.
 44. Миротворцев В. В. Меры правительства к преобразованию быта православного белого духовенства, в царствование государя императора Александра II. – Казань : Типография Императорского Университета, 1880. – С. 21.
 45. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 22. – С. 202.
 46. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 16. – С. 145.
 47. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 5. – С. 62-63.
 48. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1884. – № 9. – С. 406-407.
 49. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1885. – № 9. – С. 400-401.
 50. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1886. – № 19. – С. 879.
 51. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 764. – Спр. 652. – Арк. 5.
 52. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 426.
 53. Семенчук О. О. Священницькі родини Уманщини (XIX – початок XX ст.). – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – С. 102-105.
 54. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – № 12. – С. 70-71.
 55. О духовенстве как особом сословии // КЕВ. – 1869. – № 4. – С. 163-164.
 56. Пестряков В. Каста ли русское духовенство? / В. Пестряков // РдСП. – 1911. – № 13. – С. 281-284.
 57. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 68.
 58. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 3. – С. 255.
 59. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. – СПб : Синодальная типография, 1913. – С. 84.
 60. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 786. – Спр. 599. – Арк. 1.
 61. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 15. – С. 123.
 62. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 1. – С. 8.

-
63. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1886. – № 1. – С. 10.
 64. Распоряжение епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 25. – С. 386.; Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 413.
 65. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 480-481.
 66. ЦДІАК України. – Ф. 1711. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3-4.
 67. О важности начинать богослужение в определенное, заранее известное прихожанам время // КЕВ. – 1893. – № 14. – С. 389-390.
 68. Сборник вопросов, обсуждавшихся на епархиальных съездах духовенства Киевской епархии с 1869 по 1891 г. – Звенигородка, 1892. – С. 87.
 69. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 7.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 6.
 70. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 444. – Арк. 12.; Барсов Т. В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. – Т. 1. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – С. 273-274.
 71. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 96-97.
 72. Там само. – 100-101.
 73. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 354. – Спр. 162. – Арк. 2-10.
 74. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 108.
 75. Поучение о христианском отношении к чужой собственности и повиновении законной власти // КЕВ. – 1905. – № 13. – С. 297.
 76. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 143-144.
 77. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 377-378.
 78. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 24. – С. 229.
 79. Организация врачебной помощи для крестьян // РдСП. – 1889. – № 4. – С. 119-120.; Вниманию пастырей радеющих о народном здравии // РдСП. – 1896. – № 2. – С. 39-41.; Шиманский И. Необходимая потребность медицинских знаний для приходского священника // КЕВ. – 1904. – № 6. – С. 127.; Шиманский И. Необходимая потребность медицинских знаний для приходского священника // КЕВ. – 1904. – № 7. – С. 145-148.
 80. Каролинский А. С. Гомеопатия в практике священника // КЕВ. – 1895. – № 7. – С. 299-305.
 81. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1884. – № 14. – С. 602.
 82. От Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1913. – № 32. – С. 509-510.
 83. Известие о распространении трезвости в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 1. – С. 27.
 84. Благоуспешное пастырское действие // РдСП. – 1870. – № 18. – С. 22.
 85. О противодействии духовенства народному пьянству // РдСП. – 1890. – № 3. – С. 79-83.
 86. Кузнец Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. – Умань : Візаві, 2013. – С. 342-350.

-
87. Брояковский С. О пастырских мерах к искоренению пьянства в народе // РдСП. – 1890. – № 10. – С. 272-278.
 88. По вопросу о распространении в народе сельско-хозяйственных знаний // РдСП. – 1896. – № 1. – С. 14-16.
 89. Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблемы історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. ХV. – С. 320.
 90. Крыжановский Е. Школы при сельских церквах в Киевской епархии // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 113-119.
 91. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 40. – Арк. 94.
 92. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 9. – Арк. 6.
 93. Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа // Проблемы історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. ХV. – С. 320-321.
 94. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 998. – Спр. 9. – Арк. 10.
 95. Там само. – Арк. 6-8.
 96. Программа обучения в церковноприходских школах Киевской епархии // КЕВ. – 1864. – № 12. – С. 384.
 97. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 17. – С. 145.; Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 5. – С. 45.
 98. Епархиальные распоряжения // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 56-60.
 99. Число сельских школ при приходских церквах в России // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 69-70.
 100. Кузнец Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских епархиальных ведомостей» // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 145.
 101. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 8.
 102. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 год. – СПб : Синодальная типография, 1903. – С. 66.
 103. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 3. – С. 259-260.
 104. Степаненко Г. Культурно-просвітянська діяльність православного духовенства Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний збірник – 2000. – К., 2000. – С. 141.
 105. Орловский П. Патриотическая деятельность митрополита Евгения во время польского мятежа 1830-1832 г. // КЕВ. – 1901. – № 16. – С. 724-727.; Коптюх Ю. Православне духовенство Правобережної України у соціальних конфліктах (наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.) // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 40.; Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. (В контексті церковної політики самодержавства) : дис... канд. іст. наук : 09.00.11. – К., 2001. – С. 162-163.
 106. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 785. – Спр. 110. – Арк. 3-4.
 107. Історія православної церкви в Україні : Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – С. 225.
 108. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 8.

-
109. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 98-99.
 110. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття. – Запоріжжя, 1997. – С. 13.
 111. Владимир С. Материальное обеспечение духовенства // РдСП. – 1917. – № 6. – С. 212-214.
 112. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці ХVIII – ХІХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – Київ, 2001. – С. 88.
 113. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 6272. – Арк. 8-11.
 114. Бедственное положение православного духовенства в Белоцерковском округе Киевской епархии в 1796 и 1797 годах // КЕВ. – 1892. – № 13. – С. 363.
 115. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 372. – Спр. 133. – Арк. 15-19.
 116. Бедственное положение православного духовенства в Белоцерковском округе Киевской епархии в 1796 и 1797 годах // КЕВ. – 1892. – № 13. – С. 362, 369.; Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 147-148.
 117. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 356. – Спр. 116. – Арк. 1.
 118. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 147.
 119. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 69. – Арк. 1, 8.
 120. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 886. – Арк. 1, 4-5.
 121. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 179.
 122. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 1.
 123. Там само. – Арк. 2-4.
 124. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 151. – Спр. 193. – Арк. 1-2, 10.
 125. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 104.
 126. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 63.
 127. Історія православної церкви в Україні : Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – С. 235.
 128. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін-Р.Б., 1940 – С. 47-48.
 129. Історія православної церкви в Україні : Збірка наукових праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – С. 235-236.
 130. Там само. – С. 236-237.
 131. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець ХVI – середина ХІХ століття. – С. 240.
 132. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 5.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 3-4.

-
133. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 139-143.
134. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1044. – Спр. 51. – Арк. 54, 67-68.
135. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 702. – Спр. 563. – Арк. 1.
136. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 533-534.
137. Перерва В. С. Державний вплив на церковне богослужіння в Київській єпархії кінця XVIII-XIX ст. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія “Історія”. – К. : ВЦ “Київський університет”, 2000. – Вип. 47. – С. 70.
138. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 136-137.
139. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – С. 219.
140. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 533.
141. Там само. – С. 549-550, 553.
142. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. Н. Чернышев. – К. : Губернская типография, 1858. – С. 203.
143. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 552-553.
144. Заметка на статью: «С Юга Киевской губернии», помещенную в 17 № газеты «День» // КЕВ. – 1862. – № 7. – С. 237.; Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 545-546.
145. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 363. – Спр. 431. – Арк. 4, 7.
146. Заметки и известия // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 338.; Известия и заметки // КЕВ. – 1863. – № 19. – С. 601.
147. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 441-446, 455-456.
148. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180. – Арк. 2.
149. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 449.
150. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 435. – Спр. 95. – Арк. 1-4.
151. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 435. – Спр. 73. – Арк. 1-6.
152. ЦДІАК України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 2-8.
153. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 450-452.
154. Посмертный рассказ о. Антония Ковальского (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Январь. – С. 177-179.; Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст. // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 105-106.

-
155. Кузнець Т. В. Сільське духовенство Київської єпархії в «Київській козаччині» 1855 року // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 236-237.
156. Посмертний розказ о. Антонія Ковальського (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Январь. – С. 182-190.; Посмертний розказ о. Антонія Ковальського (К истории крестьянских волнений в Киевской губернии 1855 года) // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – Февраль. – С. 393.
157. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 170. – Арк. 1-2.
158. Несколько слов по поводу обнародования высочайшего манифеста об освобождении крестьян от крепостной зависимости // РдСП. – 1861. – № 15. – С. 385-386.
159. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 300. – Спр. 142. – Арк. 198.
160. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 20. – С. 175-176.
161. Епархиальная хроника // КЕВ. – 1861. – № 3. – С. 98.
162. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1070. – Спр. 11. – Арк. 10.
163. Там само. – Арк. 4.
164. Грищинский А. Чем могут быть достигнуты единение пастыря с пасомыми, взаимная любовь и доверие последних к первому? // КЕВ. – 1903. – № 21-22. – С. 549-551.; Чего желает простой народ от сельского священника? // КЕВ. – 1899. – № 19. – С. 736-739.
165. Великая Монаршая милость, оказанная сельскому духовенству // РдСП. – 1893. – № 17. – С. 457.; Лаврентьев А. К положению сельского духовенства // КЕВ. – 1905. – № 1-2. – С. 10.; О неприязнительности духовенства при требоисправлениях // РдСП. – 1891. – № 17. – С. 465-466.; Об отношениях между пастырями и пасомыми // РдСП. – 1891. – № 36. – С. 3.; Слуцкий А. Одно из средств к улучшению быта духовенства // КЕВ. – 1905. – № 13. – С. 302-303.
166. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 381.
167. Эремичь И. Заметка касательно обхождения сельского священника с прихожанами // РдСП. – 1860. – № 51. – С. 442.
168. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 393-394.
169. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 851. – Спр. 218. – Арк. 4-5.
170. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1063. – Спр. 97. – Арк. 2-3.
171. Распоряжение Святейшего Синода // КЕВ. – 1863. – № 4. – С. 31.
172. Ковальчук Т. В. Роль православного духовенства у розвитку кооперативного руху Наддніпрянської України (1905-1917 рр.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. – Харків : ХНПУ, 2014. – Вип. 50. – С. 87.
173. Кунецька О. О. Вплив стосунків сільського духовенства з вірянами на стан православної парафії у XIX столітті // Збірник наукових праць Гілея : науковий вісник. – К., 2014. – Вип. 91. – С. 38.; Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001. – С. 91-92.
174. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін-Р.Б., 1940 – С. 42, 45.

-
175. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т. – К. : Вид. Київської Патріархії Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 1998. – Т. 3. – С. 288-292.
 176. Там само. – С. 262.
 177. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку ХХ століття. – Запоріжжя, 1997. – С. 8-9.
 178. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 12. – С. 109.
 179. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180. – Арк. 2, 5.
 180. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 5-6.
 181. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 414.
 182. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1913. – № 40. – С. 586.
 183. Перерва В. С. Статус епархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці ХVIII – ХІХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001. – С. 98.

Розділ 3. Матеріально-побутові умови життя духовенства

1. Именной, данный Синоду [указ] Об учреждении Духовных Академий в Санкт-Петербурге и Казани; об определении сумм на содержание духовных училищ, Архиерейских домов, соборов и служащих при них; об отводе при каждом Архиерейском доме земли с угодьями; об учреждении соборных Священников в Санкт-Петербурге при Придворной церкви, а в Москве при большом Успенском, Благовещенском соборах; о бытии в Консисториях между Присутствующими половине из белого священства, и об определении одного для особых почестей. – 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – № 18273. – С. 821-823.
2. Лебединцев П. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века, – до 1842 года // РдСП. – 1860. – № 9. – С. 204-205.
3. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 90-91.
4. Лебединцев П. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века, – до 1842 года // РдСП. – 1860. – № 9. – С. 210-211.
5. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 96.
6. Борисевич С. О. Законодавче регулювання землеволодіння і землекористування церкви в ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. XV. – С. 261.
7. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння Православної Церкви на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. // Вісник Київського славистичного університету – К., 2003. – Вип. 14 – С. 96.
8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 365. – Спр. 85. – Арк. 1-2.
9. Там само. – Арк. 3.
10. Там само. – Арк. 52-53.
11. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 105. – Спр. 6. – Арк. 1.

-
12. Там само. – Арк. 7-8.
 13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 6. – Арк. 62.
 14. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 372. – Спр. 133. – Арк. 2-5, 14-19.
 15. Известия и заметки // КЕВ. – 1864. – № 8. – С. 245.
 16. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247. – Арк. 4-6.
 17. Там само. – Арк. 117-120.
 18. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – С. 233-234.
 19. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 822. – Спр. 205. – Арк. 5-6.
 20. Там само. – Арк. 7-8.
 21. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1018. – Спр. 666. – Арк. 3.
 22. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 15. – Арк. 12-13.
 23. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 438.
 24. Там само. – С. 438-440.
 25. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 831. – Спр. 60. – Арк. 1.
 26. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 443-444.
 27. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – С. 101.
 28. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 8. – С. 86-88.
 29. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – С. 111.
 30. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // КЕВ. – 1873. – № 16. – С. 119-120.
 31. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 2. – С. 29-30.
 32. Епархиальные известия // КЕВ. – 1893. – № 23. – С. 270.; Историческая справка о просфорницах и замечание об отношениях просфорниц к святому храму // РдСП. – 1896. – № 4. – С. 76-77.
 33. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 48. Арк. – 4.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 57. – Арк. 1, 7.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 270. – Арк. 2; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 1620. – Арк. 1.
 34. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 15. – С. 303-305.
 35. Журналы заседаний 12-го епархиального съезда 20-21 августа 1891 г. // КЕВ. – 1892. – № 2. – С. 30.
 36. Постановление Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1892. – № 14. – С. 183-184.
 37. От Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1890. – № 29. – С. 670-671.
 38. Сельские причетники // КЕВ. – 1879. – № 24. – С. 6.
 39. Распоряжения и извещения по епархии // КЕВ. – 1885. – № 13. – С. 602.
 40. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 22.
 41. К вопросу об улучшении благосостояния сельского духовенства // КЕВ. – 1896. – № 8. – С. 305-307.

-
42. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // РдСП. – 1907. – № 20. – С. 64.
 43. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? // КЕВ. – 1905. – № 48. – С. 1186-1188.
 44. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? // КЕВ. – 1905. – № 50. – С. 1257-1258.; Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // РдСП. – 1907. – № 20. – С. 65.
 45. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? // КЕВ. – 1905. – № 25. – С. 624-625.
 46. Опря Б. О. Господарська діяльність православного парафіяльного духовництва в другій половині XIX – на початку XX ст. (На матеріалах Правобережної України) // Український селянин : зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 103.
 47. Крайности, допускаемые сельскими священниками в занятии сельским хозяйством // РдСП. – 1887. – № 33. – С. 532.
 48. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 842. – Арк. 16 зв.
 49. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 10. – С. 86.
 50. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 870. – Спр. 270. – Арк. 2.
 51. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 2456. – Арк. 62.
 52. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 853. – Спр. 368. – Арк. 4.
 53. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 116.
 54. Известия и заметки // КЕВ. – 1863. – № 19. – С. 597-598.
 55. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 240.; Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 320.
 56. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття : Монографія. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2006. – С. 45-46.
 57. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – С. 100.
 58. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 240.
 59. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 374.
 60. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.). – М. : Наука, 1969. – С. 23.; Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 113.

-
61. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – С. 48-49.
 62. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216. – Арк. 1-2, 4.
 63. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 234-235.
 64. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 112.
 65. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 236.
 66. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 113-114.
 67. Там само. – С. 115-117.
 68. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 6. – Арк. 63.
 69. Там само. – Арк. 76.
 70. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 88-89.
 71. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 11. – Спр. 24. – Арк. 1.
 72. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 372. – Спр. 133. – Арк. 16.
 73. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 6. – Арк. 3-4.
 74. Там само. – Арк. 2, 5.
 75. Там само. – Арк. 5-6.
 76. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 89.
 77. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 6272. – Арк. 4-12.
 78. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 6. – Арк. 4.
 79. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 372. – Спр. 133. – Арк. 2-5, 48.
 80. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 365. – Спр. 85. – Арк. 2.
 81. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 88.
 82. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 237-238.
 83. Там само. – С. 238.
 84. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 363. – Спр. 157. – Арк. 1.
 85. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 819. – Спр. 86. – Арк. 5.
 86. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 363. – Спр. 157. – Арк. 111.
 87. Спінул О. В., Чиркова О. А. Органи епархіального управління Київської митрополії у XVIII-XIX століттях. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – С. 14.
 88. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 152-153.
 89. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 88.
 90. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 11. – Арк. 52.
 91. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. –

-
- С. 153.; Что делалось и что возможно сделать для материального обеспечения приходского духовенства? // РдСП. – 1892. – № 19. – С. 41.
92. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 239.
93. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1877. – № 3. – С. 28.; Постановления Киевской духовной консистории // КЕВ. – 1893. – № 15. – С. 172.
94. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 822. – Спр. 114. – Арк. 2.
95. Коптних Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці XVIII – першій половині XIX століть // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія» – К., 2004. – Вип. 74 – С. 18.
96. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – С. 101, 103-104.
97. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 822. – Спр. 205. – Арк. 6.
98. Там само. – С. 8, 19.
99. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1018. – Спр. 666. – Арк. 2-3.
100. От редакции // КЕВ. – 1863. – № 7. – С. 198-199.
101. К вопросу об улучшении быта сельского духовенства // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 335-336.
102. Заметка об улучшении быта сельского духовенства // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 340-341.
103. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8520. – Арк. 9 зв.
104. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180. – Арк. 8.
105. Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Православное обозрение. – 1868. – Т. 25. – С. 359.
106. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 12. – С. 130.
107. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 3. – С. 18-19.; Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Православное обозрение. – 1868. – Т. 25. – С. 359.
108. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 8. – С. 89.; Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 240.
109. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 320-321.; Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. – Донецьк, 2009. – С. 15.
110. Заметки о быте сельского духовенства в Юго-Западном крае России сравнительно с бытом его во внутренней России // РдСП. – 1870. – № 17. – С. 589-590.
111. Там само. – С. 591-593.

-
112. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1862. – № 24. – С. 197-198.
113. Разные известия // Православное обозрение. – 1863. – Т. 12. – С. 57.
114. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 266. – Арк. 1.
115. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 3. – С. 24-25.
116. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – № 11. – С. 59-61.
117. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 250. – Арк. 58.; О распределении окладов жалованья, остающихся свободными по случаю закрытия в причтах штатных священнослужительских и причетнических вакансий // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 142.
118. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 250. – Арк. 1, 6.
119. Там само. – Арк. 32.
120. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 527.
121. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 250. – Арк. 82-85 зв.
122. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 154.
123. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 250. – Арк. 35-36.
124. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 527.
125. Значение царствования Благочестивейшаго Государя Императора Александра III для нашей Церкви и пастырства // РдСП. – 1895. – № 41. – С. 137.
126. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // КЕВ. – 1873. – № 16. – С. 115.
127. Наболевший вопрос // РдСП. – 1902. – № 6. – С. 170-171.; Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // РдСП. – 1907. – № 20. – С. 61-62.
128. Pia desideria православного русского духовенства // РдСП. – 1901. – № 49. – С. 340.
129. Ходатайство Киевского духовенства // Миссионерское обозрение. – 1910. – № 11. – С. 1927.
130. К вопросу о материальном обеспечении приходского духовенства // РдСП. – 1900. – № 18. – С. 421, 425-426.
131. Сокольский Н. О жалованье духовенству и добротных даяниях // РдСП. – 1905. – № 3. – С. 64-65.
132. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? // КЕВ. – 1905. – № 26. – С. 647-649.
133. Перевозников К. К вопросу о плате прихожан за требоисправления // РдСП. – 1898. – № 11. – С. 260-264.; Перевозников К. К вопросу о плате прихожан за требоисправления // РдСП. – 1898. – № 12. – С. 273-281.
134. Кильчевский В. А. Богатства и доходы духовенства. – М. : Типография Ф. Я. Бурге, 1907. – С. 8.
135. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1065. – Спр. 235. – Арк. 1-2.

-
136. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 76-77.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 72.
137. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 121. – Спр. 50. – Арк. 24, 59.
138. По поводу вымогательства платы при совершении треб // КЕВ. – 1886. – № 8. – С. 346.
139. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 17.
140. Одно из печальных явлений в нашей церковной жизни // РдСП. – 1893. – № 34. – С. 431.
141. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 748. – Спр. 337. – Арк. 1, 7-8.
142. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 764. – Спр. 652. – Арк. 5-8.
143. Там само. – Арк. 39-40.
144. Лебединцев П. О способах содержания правосл. духовенства в Киевской губернии // РдСП. – 1860. – № 10. – С. 232.
145. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 229. – Спр. 72. – Арк. 1.
146. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. / под редакцией И. Троицкого. – К. : Акц. О-во Печ. и Изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С. 439-445.
147. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 2456. – Арк. 1-74.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 867. – Арк. 6.
148. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 14-15, 49.
149. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 71-73.
150. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 871. – Спр. 3. – Арк. 31-32.
151. Там само. – Арк. 123.
152. Пестряков В. Грустная новость // РдСП. – 1908. – № 32-33. – С. 319.
153. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 156-157.; Гумилевский Н. Отклики на современность // РдСП. – 1911. – № 44. – С. 193.
154. Владимир С. Материальное обеспечение духовенства // РдСП. – 1917. – № 6. – С. 210-211.
155. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // РдСП. – 1907. – № 21 – С. 90-95.
156. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // РдСП. – 1907. – № 22 – С. 114-115.
157. Лещенецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? // КЕВ. – 1905. – № 25. – С. 622.
158. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – С. 51-52.
159. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 873. – Спр. 348. – Арк. 1-3.
160. Тацієнко В. С. Забезпечення житлом православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Емінак : науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15) (липень-вересень). – Т. 1. – С. 32.
161. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247. – Арк. 5.
162. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1010. – Спр. 79. – Арк. 94-95.
163. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 123. – Спр. 20. – Арк. 18.
164. Высочайше утвержденное положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах
-

-
- Волынской и в Белостокской области. – 20 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15872. – С. 776.
165. Кузнец Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. – Умань : Візаві, 2013. – С. 280-282.
166. Высочайше утвержденное положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах Волынской и в Белостокской области. – 20 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15872. – С. 776-778.
167. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 83.
168. Высочайше утвержденное положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах Волынской и в Белостокской области. – 20 июля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. XVII. – Отд. 1. – № 15872. – С. 778-779.
169. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 2. – С. 30-31.
170. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К. : Вища школа, 1991. – С. 103.
171. Юшкевич В. Процедура обеспечения одного приходского причта помещениями // КЕВ. – 1883. – № 12. – С. 256-257.
172. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 822. – Спр. 205. – Арк. 5-6.
173. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 842. – Арк. 4.
174. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 21. – С. 200.
175. Известия и заметки // КЕВ. – 1866. – № 3. – С. 123-124.
176. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 730. – Арк. 3, 7.
177. Высочайше утвержденные Правила для обеспечения земельным наделом и помещениями причтов православных сельских приходов в 9-ти Западных губерниях. – 11 апреля 1872 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. – Т. XLVII – Отд. 1. – № 50726. – С. 477-478.
178. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 847. – Спр. 310. – Арк. 1.
179. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 392.
180. Липковский В. К истории причтовых помещений // КЕВ. – 1899. – № 18. – С. 708.
181. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 392-393.
182. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1868. – № 8. – С. 86-87.
-

-
183. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1874. – № 8. – С. 116-117.
184. Ведомость о состоянии к 1-му января 1875 г. строительного капитала на исправление и возобновление церковных домов в сельских приходах Киевской епархии // КЕВ. – 1875. – № 7. – С. 66.
185. Киевская епархия в 1878 году // КЕВ. – 1879. – № 2. – С. 6-7.
186. Журналы заседаний XXIV Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 27-го октября по 3 ноября 1908 года // КЕВ. – 1908. – № 50. – С. 668.
187. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 853. – Спр. 59. – Арк. 1-2, 6.
188. Церковно-приходское попечительство села Текучей // КЕВ. – 1879. – № 32. – С. 11.
189. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 241.
190. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 772. – Спр. 646. – Арк. 10.
191. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1018. – Спр. 666. – Арк. 1.
192. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 919. – Спр. 31. – Арк. 1.
193. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 772. – Спр. 646. – Арк. 7.
194. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 466. – Арк. 7 зв.
195. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 84. – Спр. 202. – Арк. 1-4.; Известия и заметки // КЕВ. – 1866. – № 3. – С. 120.
196. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. – Умань : Візаві, 2013. – С. 283-284.
197. Распоряжения правительства // КЕВ. – 1889. – № 17. – С. 266-270.
198. Распоряжения правительства и разные известия по Киевской епархии // КЕВ. – 1889. – № 11. – С. 182.
199. Сведение о ходе дела по устройству причтовых построек в приходах Киевской епархии // КЕВ. – 1893. – № 8. – С. 105.
200. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых помещений в приходах Киевской епархии за 1893 год // КЕВ. – 1894. – № 21. – С. 402-405.
201. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых помещений в приходах Киевской епархии за 1894 г. // КЕВ. – 1895. – № 8. – С. 116-119.
202. Краткие сведения о ходе дела по устройству причтовых построек в приходах Киевской епархии за 1895 г. // КЕВ. – 1896. – № 6. – С. 94-97.
203. Краткие сведения о ходе дела по устройству и исправлению построек для причтов в приходах Киевской епархии за 1896 год // КЕВ. – 1897. – № 12. – С. 185-189.
204. Краткие сведения о ходе дела по устройству и исправлению построек для причтов в приходах Киевской епархии за 1897 год // КЕВ. – 1898. – № 6. – С. 108-111.
205. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 13.
206. Там само. – Арк. 26, 96.
207. Чижевский И. К вопросу об устройстве причтовых домов в сельских приходах // РдСП. – 1901. – № 1. – С. 21.
208. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. / под редакцией И. Троицкого. – К. : Акц. О-во Печ. и Изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С. 437-493.
209. Епархиальные известия // КЕВ. – 1901. – № 18. – С. 416-418.

-
210. Журналы заседаний XVI Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1900 года 6-10 ноября // КЕВ. – 1901. – № 1. – С. 24.
211. Значение царствования Благочестивейшаго Государя Императора Александра III для нашей Церкви и пастырства // РдСП. – 1895. – № 42. – С. 159.; Липковский В. К истории причтовых помещений // КЕВ. – 1899. – № 19. – С. 742-745.; Причины непрочности причтовых построек // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 608.
212. Причины непрочности причтовых построек // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 609.; Стельмашенко М. Заметка по поводу статьи «К истории причтовых помещений» // КЕВ. – 1900. – № 3. – С. 111.
213. Журналы заседаний XXIV Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 27-го октября по 3 ноября 1908 года // КЕВ. – 1908. – № 50. – С. 668-669.
214. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 37. – С. 98-100.
215. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 87-88.
216. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 875. – Спр. 1381. – Арк. 43-44, 49.
217. Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 118.
218. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 91-92.
219. Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 40. – С. 139.
220. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 48. – С. 44-45.
221. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 90-91.
222. Практический совет по адресу кандидатов священства // РдСП. – 1905. – № 4. – С. 113.
223. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 547-548.
224. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 452. – Спр. 50. – Арк. 1-2.
225. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 85-86.
226. Синодский, по высочайше утвержденному докладу [указ] О правилах для презрения вдов и сирот священнослужителей городских и соборных церквей. – 4 апреля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXV. – № 18921. – С. 605-609.
227. Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 17. – С. 611.
228. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 18. – Спр. 45. – Арк. 1, 6-7.
229. Кузнец Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття : Монографія. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2006. – С. 41-42.
230. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 92.

-
- 231.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 123. – Спр. 20. – Арк. 52.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 270. – Спр. 73. – Арк. 52.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 349. – Спр. 73. – Арк. 3-4.
- 232.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 707. – Спр. 834. – Арк. 8-12.
- 233.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 349. – Спр. 73. – Арк. 4-5.
- 234.Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 92.
- 235.Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1872. – № 22. – С. 267-268.
- 236.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 520. – Спр. 21. – Арк. 1-5.
- 237.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 26. – Спр. 47. – Арк. 1-2.
- 238.Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 92-93.
- 239.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 378. – Спр. 152. – Арк. 2.
- 240.Протоколы занятий Киевского епархиального съезда // КЕВ. – 1869. – № 21. – С. 155.
- 241.Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 16. – С. 142-146.
- 242.ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 5. – Спр. 25. – Арк. 1-20.
- 243.Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 639-641.
- 244.Там само. – С. 643.
- 245.Кузнец Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. – Умань : Візаві, 2013. – С. 179.
- 246.ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 1321. – Арк. 1.
- 247.Высочайшие повеления // КЕВ. – 1869. – № 3. – С. 9.
- 248.ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 311. – Арк. 30.
- 249.Списки училищных воспитанников, состоявших в общежитиях на епархиальном содержании в минувшем учебном полугодии, до 1 января 1879 года, и получавших денежные пособия, где таковых общежитий нет // КЕВ. – 1879. – № 8. – С. 3.
- 250.Смета доходов и расходов по содержанию духовных училищ Киевской епархии в 1879 году // КЕВ. – 1879. – № 25. – С. 3-4.
- 251.К сведению духовенства епархии // КЕВ. – 1897. – № 17. – С. 265-266.
- 252.Журналы заседаний XVII Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1901 года 17-22 сентября // КЕВ. – 1901. – № 24. – С. 585-587.
- 253.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 779. – Спр. 876. – Арк. 16 зв.
- 254.Высочайше утвержденное положение о презрении бедных духовного звания – 12 августа 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII – № 29583. – С. 1170-1172.
- 255.Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 17. – С. 618-619.
- 256.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 385. – Спр. 39. – Арк. 2.; Высочайше утвержденное положение о презрении бедных духовного звания – 12 августа 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII – № 29583. – С. 1172-1174.

-
- 257.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 380. – Спр. 141. – Арк. 1-2.; Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 634.
- 258.Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // КЕВ. – 1873. – № 16. – С. 124-125.; Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1896. – № 12. – С. 168.
- 259.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 113. – Спр. 70. – Арк. 1-2, 5.
- 260.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 118. – Спр. 18. – Арк. 4.
- 261.Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 635.
- 262.Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – 263-266.
- 263.Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 636.
- 264.Высочайше утвержденное положение о презрении бедных духовного звания – 12 августа 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII – № 29583. – С. 1175.; От Киевского Епарх. Попечительства о бедных дух. звания // КЕВ. – 1902. – № 8. – С. 226.
- 265.Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 2. – С. 9-10.
- 266.Высочайше утвержденное положение о презрении бедных духовного звания – 12 августа 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII – № 29583. – С. 1175.
- 267.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 230. – Спр. 323. – Арк. 1.
- 268.Троцкий П. Киевское епархиальное попечительство о бедных духовного звания // КЕВ. – 1892. – № 18. – С. 634, 637-638.
- 269.Там само. – С. 643.
- 270.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 3.
- 271.Киевская епархия в 1878 году // КЕВ. – 1879. – № 2. – С. 7.
- 272.ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Арк. 52.
- 273.Отчет о приходе, расходе и остатке сумм на призрение бедных духовного звания, на содержание канцелярии Попечительства по Киевской епархии, а также на содержание Епархиальной Иоанникиевской богадельни, за 1911 год // КЕВ. – 1913. – № 2. – С. 19.
- 274.Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1863. – № 15. – С. 142.
- 275.Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Святейшего Синода, графа Д. Толстого, по ведомству православного исповедания за 1868 год // КЕВ. – 1870. – № 23. – С. 683.
- 276.Журналы заседаний XIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства 1903 года 13-19 октября // КЕВ. – 1904. – № 3. – С. 55.
- 277.Киевская епархия в 1878 году // КЕВ. – 1879. – № 2. – С. 7.
- 278.Ведомость с обозначением сколько именно собрано в 1873 году денег в пользу бедных духовного звания в кафедральном соборе и благочиннических округах Киевской епархии и сколько кому именно роздано в 1874 году // КЕВ. – 1875. – № 9. – С. 91-95.
- 279.Ведомость с обозначением сколько именно собрано в 1873 году денег в пользу бедных духовного звания в кафедральном соборе и благочиннических округах Киевской епархии и сколько кому именно роздано в 1874 году // КЕВ. – 1875. – № 10. – С. 104-107, 110-114.

-
280. Ведомость с обозначением сколько именно собрано в 1873 году денег в пользу бедных духовного звания в кафедральном соборе и благочиннических округах Киевской епархии и сколько кому именно роздано в 1874 году // КЕВ. – 1875. – № 9. – С. 85-90.
281. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Акр. 63.; Копия отчета о приходе, расходе и остатке сумм на призрение бедных духовного звания на содержание канцелярии Попечительства и на устройство Епархиальной богадельни и училищ в Киевской епархии, за 1899 год // КЕВ. – 1901. – № 6. – С. 193.
282. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 22. – С. 205-207.
283. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1865. – № 4. – С. 51-53.
284. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 37. – С. 90-91.
285. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 86-87.
286. К вопросу об устройстве в Киевской епархии приюта для вдов и сирот местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 31. – С. 820-823.; К вопросу об устройстве в Киевской епархии приюта для вдов и сирот местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 32. – С. 856-857.
287. Положение о приюте (богадельне) имени в Бозе почивающего Высокопреосвященного Митрополита Киевского Иоанникия для вдов и сирот духовенства Киевской епархии, с начальным училищем для детей призреваемых в приюте вдов и для круглых сирот, утвержденное Высокопреосвященнейшим Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким 4 ноября 1905 года // КЕВ. – 1905. – № 48. – С. 525-527.
288. Там само. – С. 528-531.; К вопросу об устройстве в Киевской епархии приюта для вдов и сирот местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 31. – С. 817.
289. Положение о приюте (богадельне) имени в Бозе почивающего Высокопреосвященного Митрополита Киевского Иоанникия для вдов и сирот духовенства Киевской епархии, с начальным училищем для детей призреваемых в приюте вдов и для круглых сирот, утвержденное Высокопреосвященнейшим Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким 4 ноября 1905 года // КЕВ. – 1905. – № 48. – С. 531-532, 539.
290. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 37. – С. 89.
291. Положение о приюте (богадельне) имени в Бозе почивающего Высокопреосвященного Митрополита Киевского Иоанникия для вдов и сирот духовенства Киевской епархии, с начальным училищем для детей призреваемых в приюте вдов и для круглых сирот, утвержденное Высокопреосвященнейшим Флавианом, Митрополитом Киевским и Галицким 4 ноября 1905 года // КЕВ. – 1905. – № 48. – С. 531, 534, 539-540.
292. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 37. – С. 89.

-
293. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 років // Південний архів. Історичні науки : збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – Вип. 28-29. – С. 322-323.
294. Отчет о состоянии кассы Взаимовспомогательного Общества духовенства Киевской епархии за 1903 год // КЕВ. – 1904. – № 51-52. – С. 592-593.
295. Программа вопросов, подлежащих обсуждению XXIX-го съезда депутатов духовенства Киевской епархии, имеющего быть в м. октябре сего 1913 г. // КЕВ. – 1913. – № 36. – С. 76.
296. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 918. – Арк. 1-2.; Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 109-112.; Там само. – С. 126-130.; К вопросу об обеспечении семейств духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1895. – № 7. – С. 306-309.; Линчевский П. По поводу устава судо-сберегательной кассы духовенства Киевской епархии. – КЕВ. – 1905. – № 41. – С. 1024-1027.; Неселенко П. К вопросу об обеспечении семейств духовенства епархии // КЕВ. – 1913. – № 33. – С. 884-888.; Неселенко П. К вопросу об обеспечении семейств духовенства епархии // КЕВ. – 1913. – № 34. – С. 907-911.; Проект Устава судо-сберегательных касс для духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1905. – № 38. – С. 948-955.; Станькевич О. Проект обеспечения семейств духовенства на случай смерти и инвалидности // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 988-992.; Ясинский И. Проект коллективного страхования жизни духовенства Киевское епархии // КЕВ. – 1894. – № 20. – С. 627-631.
297. Временные правила о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям епархиального ведомства и семействам их // КЕВ. – 1866. – № 21. – С. 153-156.
298. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 18. – Арк. 75, 93.
299. Временные правила о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям епархиального ведомства и семействам их // КЕВ. – 1866. – № 21. – С. 161.
300. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1867. – № 2. – С. 10.
301. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 18. – Арк. 5.
302. Там само. – Арк. 93.
303. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 155.
304. К сведению духовенства Киевской епархии // КЕВ. – 1902. – № 21. – С. 561-562.; Руководственные указания ходатайствующим о назначении пенсии // РдСП. – 1904. – № 43. – С. 196.
305. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 790. – Спр. 19. – Арк. 1-312.; Устав о пенсиях и единовременных пособиях священнослужителям и псаломщикам епархиального ведомства // КЕВ. – 1902. – № 14. – С. 373-377.

Розділ 4. Шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва

1. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 250. – Арк. 7.; Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1869. – № 11. – С. 65.
2. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 183.
3. Там само. – С. 183-184, 187.
4. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 13. – Спр. 103. – Арк. 90.; В каких степенях родства запрещаются браки и в каких разрешаются // КЕВ. – 1873. – № 24. – С. 745-751.

-
5. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 285. – Спр. 46. – Арк. 2.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 402. – Спр. 37. – Арк. 15.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 690. – Спр. 1784. – Арк. 3-4.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 487. – Арк. 1, 16.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 791. – Спр. 15. – Арк. 1-40.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 971. – Спр. 71. – Арк. 1.
 6. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 880. – Спр. 208. – Арк. 6, 19 зв., 23.
 7. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56. – Арк. 2-3.
 8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 255. – Спр. 54. – Арк. 3-4.
 9. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 103. – Арк. 1-2.
 10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 231. – Спр. 186. – Арк. 2 зв.
 11. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 111. – Спр. 56. – Арк. 1, 9.
 12. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215. – Арк. 1, 4.
 13. Тихомиров Г. Приготовление к пастырскому служению // РдСП. – 1898. – № 46. – С. 258.
 14. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – С. 164.
 15. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 396.
 16. Опря Б. О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 460.
 17. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 24.
 18. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 374. – Арк. 2.
 19. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 849. – Спр. 32. – Арк. 1, 10.
 20. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 24.
 21. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 256. – Арк. 1-8.; ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 502. – Арк. 2-14.
 22. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 256. – Арк. 8.
 23. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 46.
 24. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – Казань : Университетская типография, 1873. – С. 147.
 25. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 779. – Спр. 900. – Арк. 1-3.
 26. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 744. – Арк. 1-7.
 27. Там само. – Арк. 7.
 28. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 47.; Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 108.
 29. Правительственные распоряжения // КЕВ. – 1871. – № 14. – С. 139-140.
 30. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 466-467.

-
31. Практический совет по адресу кандидатов священства // РдСП. – 1905. – № 4. – С. 111-114.
 32. По вопросу о женских духовных училищах // РдСП. – 1870. – № 46. – С. 400.
 33. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 186.
 34. Троицкий С. К вопросу о второбрачии клириков // Труды Киевской духовной академии. – 1913. – Ноябрь. – С. 428.
 35. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 62-63.
 36. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215. – Арк. 1.
 37. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 466. – Арк. 12 зв.
 38. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 146.
 39. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 9. – Арк. 3-6, 27, 151-152.
 40. Вопрос о второбрачии вдовых священнослужителей в «ново-путейском» освещении и решении // РдСП. – 1904. – № 48. – С. 325-326.; Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // РдСП. – 1907. – № 38. – С. 82.
 41. Вопрос о второбрачии вдовых священнослужителей в «ново-путейском» освещении и решении // РдСП. – 1904. – № 48. – С. 328.
 42. Второй брак священнослужителей пред судом христианского учения // РдСП. – 1907. – № 39. – С. 110, 114.
 43. Вопрос о второбрачии вдовых священнослужителей в «ново-путейском» освещении и решении // РдСП. – 1904. – № 48. – С. 329.
 44. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 8. – Арк. 7.
 45. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 4216. – Арк. 1-3.
 46. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 1. – Арк. 1, 323-326.
 47. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 841. – Спр. 129. – Арк. 16.
 48. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 477. – Арк. 10-12.
 49. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 783. – Спр. 609. – Арк. 8.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 888. – Спр. 16. – Арк. 27.
 50. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 9. Арк. – 149-150.
 51. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 845. – Спр. 300. – Арк. 21.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 77.
 52. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 736. – Спр. 215. – Арк. 1-4.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 487. – Арк. 1, 16.
 53. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 413. – Арк. 1, 7, 13.
 54. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 195.
 55. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 97. – Спр. 20. – Арк 1-1 зв.
 56. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 280. – Спр. 40. – Арк. 1, 10.
 57. Указатель законов о властях и установлениях духовных / сост. С. Колоколов. – М. : Университетская типография, 1852. – С. 195.
 58. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния. – С. 82.

-
59. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 376. – Спр. 46. – Арк. 2, 19.
 60. Пилипенко Н. Г., Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 148.
 61. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. – С. 164.
 62. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 396.
 63. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 7.
 64. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 396-397.; Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 48.
 65. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 6.
 66. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 395.
 67. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 96.
 68. Права и обязанности благочинного приходских церквей. – М., 1900. – С. 5.
 69. Опря Б. О. Дружини православних священиків та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 461.
 70. Там само. – С. 459.
 71. О домашней жизни пастыря церкви // РдСП. – 1891. – № 18. – С. 3.
 72. Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 24. – С. 570-573.; Нашим матушкам // КЕВ. – 1904. – № 25. – С. 593-596.
 73. Благотворное влияние в приходе образованной и христиански настроенной «матушки» // РдСП. – 1898. – № 35. – С. 423.; Благотворное влияние в приходе образованной и христиански настроенной «матушки» // РдСП. – 1898. – № 39. – С. 85-90.; Вниманию сельский матушек // КЕВ. – 1899. – № 16. – С. 620-621.
 74. Чем может быть полезна жена сельского священника в деле подания медицинской помощи его больным прихожанам // РдСП. – 1889. – № 5. – С. 134-136.
 75. Нижник В. Організація жіночих навчальних закладів для дітей духовенства (на прикладі Київської єпархії) // Часопис української історії : Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 23.
 76. Епархиальные распоряжения // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 58-59.
 77. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1862. – № 13. – С. 106.
 78. Роль сельской матушки в деле религиозно-нравственного воспитания народа // КЕВ. – 1905. – № 41. – С. 1029-1031.
 79. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 391.
 80. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 768. – Спр. 18. – Арк. 35, 39-40.
 81. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 211. – Спр. 101. – Арк. 2-3.
 82. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 257. – Арк. 12-13.
 83. Там само. – Арк. 14.

-
84. Там само. – Арк. 85, 108-109.
 85. Там само. – Арк. 125-126, 174-175, 178, 184.
 86. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 11. – Арк. 1.
 87. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 1. – С. 224.
 88. Там само. – С. 224.
 89. Пилипенко Н. Г., Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 149.
 90. Домашнее воспитание детей духовного звания // РдСП. – 1861. – № 10. – С. 254.; Практические замечания о первоначальном обучении священнослужительских детей, до поступления их в училище // РдСП. – 1861. – № 31. – С. 387-388.
 91. Практические замечания о первоначальном обучении священнослужительских детей, до поступления их в училище // РдСП. – 1861. – № 31. – С. 389.
 92. Объявление // КЕВ. – 1863. – № 11. – С. 106.; Объявление // КЕВ. – 1913. – № 27. – С. 442.; Объявление // КЕВ. – 1913. – № 28. – С. 461.
 93. Домашнее воспитание детей духовного звания // РдСП. – 1861. – № 10. – С. 254.
 94. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 391.
 95. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 96.
 96. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной России // Женщины. История. Общество. – Вып. 1. – Тверь, 1999. – С. 48.
 97. Духовная семья, как помощница духовной школы в деле приготовления кандидатов священства // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 395-397.
 98. Где и как воспитываются истинные пастыри? // КЕВ. – 1899. – № 18. – С. 680.
 99. Певницкий В. О религиозном воспитании детей в семействе // КЕВ. – 1901. – № 7. – С. 325, 327-330.
 100. Одна из главных причин бегства семинаристов из духовного звания // РдСП. – 1905. – № 33. – С. 401.
 101. Определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1877. – № 19. – С. 264.
 102. Указы и определения Святейшего Синода // КЕВ. – 1884. – № 4. – С. 151.
 103. Домашнее воспитание детей духовного звания // РдСП. – 1861. – № 10. – С. 255-258.
 104. Козлинский С. Больное место // КЕВ. – 1904. – № 23. – С. 545-546.; Козлинский С. Ответ на статью – «Сыновья псаломщиков» // КЕВ. – 1904. – № 39. – С. 942.
 105. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 66. – Арк. 6.
 106. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 919. – Спр. 317. – Арк. 2, 43-46.
 107. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 794. – Спр. 456. – Арк. 4.
 108. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 100.
 109. Там само. – 98-99.
 110. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. –

-
- СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 94, 97.
111. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 202-204.
112. Там само. – 206-208.
113. Распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 9. – С. 89.
114. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. – Умань : Візаві, 2013. – С. 305-307.
115. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 205-206.
116. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 75-76.
117. Права и обязанности благочинного приходских церквей. – М., 1900. – С. 11.; Имеет ли право благочинный давать увольнительные билеты священно-церковнослужителям и на какое время? // РдСП. – 1895 – № 34. – С. 381-382.; Предложение Высокопреосвященнейшаго митрополита Платона Киевской духовной Консистории // КЕВ. – 1884. – № 17. – С. 748-749.
118. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. – Том девятый. – С. 64.
119. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 378. – Спр. 152. – Арк. 2.
120. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 798. – Спр. 400. – Арк. 34-35, 78.
121. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001. – С. 81-82.
122. Орловский П. Деятельность митрополита Евгения по управлению Киевскою епархией // КЕВ. – 1901. – № 13. – С. 600.; Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 73-74.
123. Об обязательстве благочинных доносить епархиальному начальству о случаях привлечения к следствию и суду // КЕВ. – 1885. – № 5. – С. 202.
124. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 786. – Спр. 599. – Арк. 1-5.
125. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – С. 33.
126. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 35.
127. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 206.
128. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 678. – Спр. 95. – Арк. 1-2.
129. Там само. – Арк. 2, 4.
130. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1074. – Спр. 666. – Арк. 9.
131. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 118. – Арк. 9 зв.-10 зв.
132. Меша В. Особливості низового рівня управління православної церкви в Україні 1875-1900 років // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. – К., 2008. – Вип. 33. – С. 153.
133. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 65-66.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 60-61.
-

-
134. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843. – С. 71-73.; Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1883. – С. 67-69.
135. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 158. – Спр. 1020. – Арк. 1-2, 11.
136. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 78.
137. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180. – Арк. 3.
138. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 50. – Арк. 784-785.
139. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 7-8.
140. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 239.
141. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 48.
142. Опря А. В. Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 р.). – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 32.
143. Підраховано автором за матеріалами 127 фонду «Київська духовна консисторія» ЦДІАК України.
144. Меша В. Г. Правовий статус духовенства України другої половини ХІХ століття // Вісник Східноукраїнського національного Університету імені Володимира Даля. – № 11 (129). – 2008. – С. 169.
145. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 2. – Арк. 1.
146. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 252. – Арк. 65-66.
147. Селевич Ю. Л. До історії церковних покарань: використання епитимій в практиці церковного суду // Краєзнавство. – № 1-4. – 2006. – С. 142.
148. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 949. – Спр. 68. – Арк. 92.
149. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 885. – Спр. 8. – Арк. 7-8.
150. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 894. – Спр. 120. – Арк. 44.
151. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 846. – Спр. 74. – Арк. 3.
152. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 173. – Арк. 294.
153. Распоряжения и извещения епархиального начальства // КЕВ. – 1883. – № 23. – С. 464.
154. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 130. – Арк. 9.
155. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 111.
156. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 955. – Спр. 466. – Арк. 12 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1070. – Спр. 11. – Арк. 24.
157. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 427. – Арк. 1.
158. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 183. – Арк. 66-67.
159. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 840. – Спр. 388. – Арк. 30.
160. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1053. – Спр. 151. – Арк. 1, 5.
161. Меша В. Г. Правовий статус духовенства України другої половини ХІХ століття // Вісник Східноукраїнського національного Університету імені Володимира Даля. – № 11 (129). – 2008. – С. 169.

-
162. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001. – С. 83.
163. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 26.

Розділ 5. Культурно-освітні потреби та дозволя парафіяльного духовенства

1. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 507-508, 531.
2. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796-1799). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1901. – С. 114.
3. Там само. – С. 169-172.
4. Там само. – С. 174.
5. Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. – К., 2001. – С. 81.
6. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 269-272.
7. Там само. – С. 193-195.
8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 377. – Спр. 87. – Арк. 21-22.
9. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 638. – Спр. 262. – Арк. 16-17.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 646. – Спр. 568. – Арк. 4-5.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 699. – Спр. 40. – Арк. 20.
10. Історія релігії в Україні : у 10 т. / ред. кол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3 : Православ'я в Україні. – С. 273-274.; Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 274-275.
11. ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 2386. – Арк. 1-3.
12. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 193.
13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 404. – Спр. 53. – Арк. 4.
14. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 772. – Спр. 646. – Арк. 6.
15. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247. – Арк. 4.
16. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов). – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье : Общество любителей церковной истории, 1999. – С. 149-150.
17. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 62-63.
18. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 818. – Арк. 1-4.
19. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 638. – Арк. 1-7.
20. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 702. – Спр. 563. – Арк. 2-2 зв.
21. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 638. – Арк. 8-9.

-
22. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 443-444.
 23. Известия и заметки // КЕВ. – 1863. – № 15. – С. 470-473.
 24. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 868. – Спр. 520. – Арк. 2-3.
 25. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. – С. 264-265.
 26. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1865. – № 8. – С. 89.
 27. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180. – Арк. 3.
 28. Сведение о духовных училищах [мужских], состоящих в Киевской епархии в 1876 году // КЕВ. – 1876. – № 14. – С. 154.
 29. Записка о состоянии Киевской духовной семинарии за 1882-83 учебный год // КЕВ. – 1883. – № 23. – С. 474.
 30. Киевская духовная академия в 188½ учебном году // КЕВ. – 1882. – № 20. – С. 373.
 31. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 68.
 32. Киевская епархия в 1878 г. // КЕВ. – 1879. – № 7. – С. 5-6.
 33. Козлинский С. Большое место // КЕВ. – 1904. – № 23. – С. 544-545.
 34. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 6-7.
 35. Калініч Г. Православне духовенство міста Києва наприкінці XIX – на початку XX ст. : зміни у соціально-професійній структурі // Просемінарій : Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 330.
 36. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. – Донецьк, 2009. – С. 19.
 37. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.). – М. : Наука, 1969. – С. 102.
 38. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 333. – Арк. 14-15.
 39. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Арк. 40.
 40. К вопросу об учреждении в Киевской епархии профессионального училища для детей местного духовенства // КЕВ. – 1903. – № 27. – С. 712.
 41. Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 115-116.
 42. Матвейчук Д. Учебный день и образ жизни слушателей Киевских псаломщических курсов // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 719-720.
 43. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 142-143.; Дополнительные вопросы к программе занятий предстоящего епархиального съезда // КЕВ. – 1913. – № 38. – С. 116-117.
 44. Калініч Г. Православне духовенство міста Києва наприкінці XIX – на початку XX ст. : зміни у соціально-професійній структурі // Просемінарій : Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 328.
 45. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 1. – С. 104.

-
46. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния. – С. 52-54.
 47. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. : в 2 т. – Т. 1. – С. 104.
 48. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908-1909 годы. – СПб. : Синодальная типография, 1911. – С. 24-25, 28-29.
 49. Там само. – С. 26-27.
 50. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1006. – Спр. 176. – Арк. 112-126.
 51. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 386-387.
 52. Почему необходимы для пастырей Церкви чтение житий святых и знакомство с жизнеописаниями выдающихся иерархов Церкви // РдСП. – 1898. – № 10. – С. 227-228.
 53. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 387-388.
 54. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 96.
 55. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 204-205.
 56. Именной, данный Синоду [указ] Об усилении вящих способов к образованию духовного юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании. – 6 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 3323. – С. 835.
 57. Карпов С. М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – К. : Тип. Акц. Об-ва «Петр Барский в Киеве», 1914. – С. 72-73.
 58. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. – 1861. – № 4. – С. 53-54.
 59. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 2. – С. 23-24.
 60. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1861. – № 12. – С. 110.
 61. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 5. – С. 45.
 62. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 4. – С. 36.
 63. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 14. – С. 115.
 64. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 4. – С. 36.
 65. Епархиальные распоряжения и известия // КЕВ. – 1862. – № 16. – С. 131.
 66. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 14. – С. 115-116.
 67. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 24. – С. 205.
 68. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год. – СПб. : Синодальная типография, 1888. – С. 116.
 69. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Арк. 50.

-
70. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 14.
 71. Нечто о благочиннических библиотеках // КЕВ. – 1904. – № 8. – С. 170.
 72. Епархиальные распоряжения и известия // КЕВ. – 1862. – № 16. – С. 131.
 73. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 6. – С. 55-56.
 74. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 632. – Арк. 7.
 75. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 17. – С. 136-137.
 76. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1862. – № 12. – С. 100-101.
 77. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 12. – С. 96.
 78. Кое-что о наших благочиннических библиотеках // КЕВ. – 1869. – № 15. – С. 529-530, 533.
 79. Смирнов П. Что более всего потребно пастырю церкви, чтобы благоуспешно и благоплодно проходить пастырское служение // РдСП. – 1870. – № 34. – С. 525-526.
 80. Дробницкий Н. К вопросу о самообразовании сельского духовенства // КЕВ. – 1899. – № 10. – С. 390-393.; Стельмашенко М. Потребность самообразования для духовенства и необходимость улучшения окружных благочиннических библиотек // КЕВ. – 1899. – № 2. – С. 80-82.; Черницкий А. К вопросу о преобразовании церковных библиотек // РдСП. – 1903. – № 34. – С. 432-445.
 81. От Киевской духов. Консистории // КЕВ. – 1905. – № 25. – С. 254-256.
 82. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 84. – Арк. 7.
 83. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. – СПб. : Синодальная типография, 1870. – С. 118.
 84. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год. – СПб. : Синодальная типография, 1888. – С. 116.
 85. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 1301. – Арк. 50.
 86. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград : Синодальная типография, 1916. – С. 6, 14.
 87. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 12. – С. 96.
 88. О необходимости улучшения церковных библиотек // Миссионерское обозрение. – 1910. – № 11. – С. 1902.
 89. Список книг, одобренных для церковных библиотек разосланный при циркулярном указе Святейшего Синода от 3 декабря 1867 года за № 54 // КЕВ. – 1902. – № 1. – С. 25-26.
 90. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 18. – С. 148-150.
 91. Объявления // КЕВ. – 1904. – № 46. – С. 522.
 92. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1864. – № 18. – С. 148-150.
 93. От Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1913. – № 39. – С. 584.
 94. Новые книги в пособие при начальном преподавании Закона Божия // РдСП. – 1870. – № 20. – С. 112, 120, 123.
 95. Библиография // РдСП. – 1870. – № 25. – С. 294-295.

-
96. Петрушевский П. Рецензии // Богословский библиографический листок. Приложение к «Руководство для сельских пастырей». – 1890. – № 1. – С. 1-3.
 97. Богословский библиографический листок. Приложение к журналу «Руководство для сельских пастырей». – 1898. – Вип. 10. – С. 213-215.
 98. Книги, рекомендованные определениями Св. Синода от сентября 1881 по сентябрь 1882 г. // КЕВ. – 1882. – № 20. – С. 368.
 99. Список с журнала Киевской духовной Консистории 28 января – 6 февраля сего 1883 года состоявшегося // КЕВ. – 1883. – № 7. – С. 140-141.
 100. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 26. – С. 725.
 101. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 48. – С. 53-55.
 102. Определение Святейшего Синода // КЕВ. – 1914. – № 40. – С. 594, 596-597.
 103. Библиографическая заметка // КЕВ. – 1904. – № 46. – С. 1136.; Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 25. – С. 700.; Библиографическая заметка // КЕВ. – 1913. – № 34. – С. 917-918.; Киевская епархия в 1883 году. – КЕВ. – 1884. – № 1. – С. 26.
 104. Какие книги пастырь церкви может распространять в народе для поддержания в нем грамотности // РдСП. – 1870. – № 37. – С. 72, 74-76.
 105. О необходимости улучшения церковных библиотек // Миссионерское обозрение. – 1910. – № 11. – С. 1901-1902.
 106. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 632. – Арк. 23.; Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Киевской Духовной Консистории // КЕВ. – 1893. – № 9. – С. 112.
 107. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 1047. – Спр. 632. – Арк. 1, 3.
 108. Там само. – Арк. 23-24, 31.
 109. Там само. – Арк. 50-54.
 110. ЦДИАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 173. – Арк. 297.
 111. Кузнець Т. В. Священники Уманщини в історії та культурі України початку ХХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 257-258.
 112. Ильинский А. Жизнь – новая школа для сельского священника // РдСП. – 1860. – № 23. – С. 145.
 113. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 179.
 114. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 379.
 115. О пастырском взаимодействии // РдСП. – 1902. – № 17. – С. 487-491.
 116. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875 – 1900 років : автореф. дис... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. – Донецьк, 2009. – С. 17-18.
 117. Богуславское уездно-приходское духовное училище в 50-летний период существования // – КЕВ. – 1879. – № 46. – С. 6.
 118. ЦДИАК України. – Ф. 712. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 2-4.
 119. Распоряжения правительственные // КЕВ. – 1871. – № 15. – С. 158.

-
120. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – С. 39.
121. Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода, синодальному члену, преосвященному Флавиану, митрополиту Киевскому и Галицкому, Успенской Киево-Печерской лавры священно-архимандриту // КЕВ. – 1904. – № 35. – С. 412.
122. ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 4. – Спр. 217. – Арк. 1-2.
123. О пастырском взаимообщении // РдСП. – 1902. – № 16. – С. 460-463.; Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 393.
124. О пастырском взаимообщении // РдСП. – 1902. – № 16. – С. 460-461.
125. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 667. – Спр. 194. – Арк. 2.
126. Там само. – Арк. 4.
127. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 75. – Арк. 2-3.
128. Там само. – Арк. 8.
129. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 667. – Спр. 194. – Арк. 4.
130. Известия и заметки // КЕВ. – 1896. – № 9. – С. 366.; Претыкание и соблазн // КЕВ. – 1899. – № 16. – С. 611, 614-617.
131. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 954. – Спр. 183. – Арк. 8, 66-67.
132. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 96.
133. Самойлович И. Почему церковь воспрещает священнику присутствовать при увеселительных зрелищах? // РдСП. – 1901. – № 3. – С. 58-60, 65.
134. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К. : Знання, 1998. – С. 32.
135. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 121. – Спр. 50. – Арк. 18.
136. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. – 1874. – № 13. – С. 155.
137. Список с журнала Киевской духовной Консистории 28 января – 6 февраля сего 1883 года состоявшегося // КЕВ. – 1883. – № 7. – С. 140.
138. Права и обязанности благочинного приходских церквей. – М., 1900. – С. 4.
139. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 876. – Спр. 873. – Арк. 71.
140. Синодский, в следствии именного [указ] О подтверждении всем епархиальным архиереям указами, дабы священно- и церковнослужители всемерно удерживались от пьянства – 22 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи : собр. 1. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19337. – С. 96.
141. Пастырские привычки // РдСП. – 1902. – № 14. – С. 409.
142. Об отношении пастыря церкви к мирским удовольствиям и развлечениям // РдСП. – 1891. – № 21. – С. 95-96.
143. О пчеловодстве как наиболее подходящем летнем занятии сельского духовенства // РдСП. – 1895. – № 37. – С. 46.

-
144. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства // РдСП. – 1896. – № 14. – С. 347.; Ясинский И. Пчеловодство как отрасль сельского хозяйства для сельского священника // КЕВ. – 1896. – № 8. – С. 312.
145. Брояковский С. Несколько слов по поводу практических указаний о пчеловодстве // КЕВ. – 1896. – № 11. – С. 423-429.
146. Журналы заседаний XXIX Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7-19 октября 1913 года // КЕВ. – 1913. – № 49. – С. 87.
147. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 378.
148. Тихомиров Г. Частная жизнь пастыря церкви // РдСП. – 1900. – № 35. – С. 392.
149. Там само. – С. 392-393.
150. Права и обязанности благочинного приходских церквей. – М., 1900. – С. 10.
151. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 379.
152. Благотворное влияние в приходе образованной и христиански настроенной «матушки» // РдСП. – 1898. – № 35. – С. 425.
153. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. – К. : Типография О. В. Кульженко, 1890. – Т. I. – С. 516-518.
154. Пилипенко Н. Г., Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священника Харківської єпархії XIX ст. // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 149.
155. Бернштам Т. А. Приходская жизнь русской деревни : очерки по церковной этнографии. – 2-е изд. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2007. – С. 378.

ДОДАТКИ

Додаток А

Відомості про земельні наділи церков Уманського повіту на 1830 р.

Церкви	Кількість землі		
	орної	сінокісної	всього
Соборно-Успенська м. Умань	34 дес. 974 сажні	9 дес. 1987 сажні	43 дес. 2961 сажень
Миколаївський собор м. Умань	33 дес. 75 сажнів	12 дес. 2167 сажні	45 дес. 2242 сажні
Михайлівський собор м. Умань	33 дес. 673 сажні	978 сажнів	33 дес. 1651 сажень
с. Бабанка	32 дес.	8 дес.	40 дес.
с. Свинарка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Аполянка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Доброводи	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Танське	30 дес.	15 дес.	45 дес.
с. Маньківка	43 дес. 4437 сажнів	18 дес. 555 сажнів	61 дес. 4992 сажні
містечко Соколівка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Кочубіївка	32 дес.	9 дес.	41 дес.
с. Паланка	30 дес.	17 дес. 1200 сажнів	47 дес. 1200 сажнів
с. Кочержинці	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Псярівка	20 дес.	7 дес.	27 дес.
с. Городецьке	32 дес.	13 дес.	45 дес.
с. Полянецьке	20 дес.	20 дес.	40 дес.
с. Громи	34 дес.	7 дес.	41 дес.
с. Степківка	30 дес.	5 дес.	35 дес.
с. Сушківка	27 дес.	25 дес.	52 дес.
с. Гродзеве	70 дес.	7 дес.	77 дес.
с. Старі Дмитрушки	32 дес.	16 дес.	48 дес.
с. Піківець	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Малі Дмитрушки	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Старі Бабани	33 дес. 3417 сажнів	11 дес. 1680 сажнів	44 дес. 5097 сажнів
с. Ксьондзівка	30 дес.	9 дес.	39 дес.
с. Краснопілка	33 дес.	13 дес.	46 дес.
с. Берестівець	80 дес.	30 дес.	110 дес.
с. Війтівка	30 дес.	30 дес.	60 дес.
с. Помийник	35 дес.	22 дес.	57 дес.
с. Кищенці	13 дес.	14 дес. 325 сажнів	27 дес. 325 сажнів
с. Нестерівка	36 дес. 1835 сажнів	11 дес.	47 дес. 1835 сажнів
с. Дзензелівка	30 дес.	3 дес.	33 дес.
с. Подібна	36 дес.	3 дес.	39 дес.
с. Циберманівка	30 дес.	10 дес.	40 дес.
с. Яроватка	30 дес.	9 дес. 1502 сажні	39 дес. 1502 сажні
с. Майданецьке	30 дес. 1026 сажнів	30 дес. 1510 сажнів	60 дес. 2536 сажнів
с. Митківка (неточно)	45 дес.	20 дес.	65 дес.

// ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247. – Арк. 28-31.

Додаток Б

Штати сільських причтів при церквах Київської, Подільської і десяти південних повітів Волинської єпархій

Клас	Чисельність парафіян	Штат	Оклад в руб.	Клас	Чисельність парафіян	Штат	Оклад в руб.
1 клас	2000-3000	2 священники	по 160	4 клас	700-1000	священик	140
		диякон	70			дячок	36
		2 дячка	по 36			паламар	30
		паламар	30			просфірня	16
		просфірня	16			священик	120
2 клас	1500-2000	2 священники	по 160	5 клас	400-700	дячок	36
		диякон	70			паламар	30
		2 дячки	по 36			просфірня	16
		просфірня	16			священик	100
3 клас	1000-1500	священик	150	6 клас	300-400	дячок	36
		диякон	70	7 клас	100-300	священик	80
		дячок	36			дячок	36
		просфірня	16				

// Высочайше утвержденные штаты сельских причтов при церквах в епархиях Киевской, Подольской и в десяти южных уездах Волинской епархии // Полное собрание законов Российской империи : собр. 2. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1844. – Т. XVIII. – Отд. 2. – С. 168.

Додаток В

Розподіл церков Київської єпархії на класи у 1858 р.

Повіти	Кількість причтів							всього
	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас	
Київський		1	5	7	51	28	20	112
Радомишльський			5	14	36	17	14	86
Васильківський	1		6	22	33	8	10	80
Сквирський				13	46	21	28	108
Бердичівський				3	33	31	42	109
Липовецький		1		7	40	27	31	106
Таращанський			2	11	39	27	23	102
Уманський				5	36	25	31	97
Звенигородський			1	14	52	18	24	109
Чигиринський			2	12	35	14	18	81
Черкаський		2	5	15	40	17	13	92
Канівський			4	11	48	19	20	102
Всього	1	4	30	134	489	252	274	1184

// Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. Н. Чернышев. – К. : Губернская типография, 1858. – С. 203.

Допомога бідним духовного стану

1867 р.				
Повіти	Кількість сімей		Всього видано	
м. Київ	72		1278 руб. 44 коп.	
Київський	32		372 руб.	
Радомишльський	26		306 руб. 50 коп.	
Васильківський	34		369 руб. 19 коп.	
Черкаський	26		339 руб. 3 коп.	
Чигиринський	15		175 руб.	
Канівський	33		360 руб. 60 коп.	
Таращанський	28		389 руб.	
Звенигородський	36		397 руб. 55 коп.	
Бердичівський	12		139 руб.	
Липовецький	28		302 руб. 18 коп.	
Сквирський	19		256 руб. 24 коп.	
Уманський	45		567 руб. 51 коп.	
Всього	406		5252 руб. 24 коп.	
1890 р.				
Повіти	Кількість сімей	Зібрано у благочинницько му окрузі	Додано опікунством	Всього видано
м. Київ	59	647 руб. 68 коп.	962 руб. 32 коп.	1610 руб.
Київський	61	729 руб. 71 коп.	265 руб. 94 коп.	995 руб. 65 коп.
Радомишльський	36	512 руб. 76 коп.	40 руб.	552 руб. 76 коп.
Васильківський	56	806 руб. 81 коп.	40 руб.	846 руб. 81 коп.
Черкаський	64	1162 руб. 32 коп.	-	1162 руб. 32 коп.
Чигиринський	43	699 руб. 32 коп.	-	699 руб. 32 коп.
Канівський	47	822 руб. 77 коп.	-	822 руб. 77 коп.
Таращанський	47	564 руб. 37 коп.	98 руб. 38 коп.	662 руб. 75 коп.
Звенигородський ¹	54	733 руб. 81 коп.	37 руб.	770 руб. 81 коп.
Бердичівський ²	37	466 руб. 70 коп.	7 руб. 84 коп.	474 руб. 54 коп.
Липовецький	42	571 руб. 91 коп.	94 руб. 70 коп.	666 руб. 61 коп.
Сквирський	31	598 руб. 5 коп.	-	598 руб. 5 коп.
Уманський	68	1097 руб. 99 коп.	-	1097 руб. 99 коп.
Всього	636	9414 руб. 20 коп.	1546 руб. 18 коп.	10960 руб. 38 коп.
1911 р.				
м. Київ	38	473 руб. 96 коп.	547 руб. 50 коп.	1021 руб. 46 коп.
Київський	68	792 руб. 60 коп.	327 руб. 59 коп.	1120 руб. 19 коп.
Радомишльський	51	562 руб. 72 коп.	157 руб. 2 коп.	719 руб. 74 коп.
Васильківський	50	720 руб. 76 коп.	130 руб. 34 коп.	851 руб. 10 коп.
Черкаський	79	963 руб. 20 коп.	174 руб. 65 коп.	1137 руб. 85 коп.
Чигиринський	38	470 руб. 50 коп.	263 руб. 21 коп.	733 руб. 71 коп.
Канівський	51	793 руб. 2 коп.	119 руб. 75 коп.	912 руб. 77 коп.
Таращанський	41	618 руб. 24 коп.	78 руб. 86 коп.	697 руб. 10 коп.
Звенигородський	88	840 руб. 98 коп.	337 руб. 37 коп.	1178 руб. 35 коп.

¹ Відсутні дані по 2 благочинницькому окрузі² Відсутні дані по 3 благочинницькому окрузі

Бердичівський	61	665 руб. 70 коп.	144 руб.	809 руб. 70 коп.
Липовецький	34	535 руб. 98 коп.	133 руб. 27 коп.	669 руб. 25 коп.
Сквирський	65	892 руб. 57 коп.	108 руб. 40 коп.	1000 руб. 97 коп.
Уманський	92	935 руб. 95 коп.	318 руб. 65 коп.	1254 руб. 60 коп.
Всього	756	9266 руб. 18 коп.	2840 руб. 61 коп.	12106 руб. 79 коп.

// Извлечение из отчета Киевского Епархиального Попечительства о бедных духовного звания о приходе, расходе и остатке Попечительских сумм 1890 г. // КЕВ. – 1892. – № 7. – С. 100-103.; Ведомость о приходе и расходе сумм кружечной и благотворительной на пособие бедным духовного звания // КЕВ. – 1868. – № 17. – С. 190-192.; Сведение о числе семейств, получивших постоянное пособие из средств благочиннического округа и сумм Епархиального Попечительства в 1911 году // КЕВ. – 1913. – № 4. – С. 48-51.

Додаток Д

Освітній ценз священників Київської єпархії у 1800 р.

№ п/п	Навчальні заклади	Кількість богословів	Кількість філософів	Кількість риторів	Кількість граматиків	Усіх
	Православні:					
1	Київська академія	37	20	31	4	92
2	Переяславська семінарія	-	2	7	-	9
3	Чернігівська семінарія	-	-	2	-	2
4	Межигірська семінарія	-	1	-	-	1
	Католицькі та уніатські:					
5	Уманське училище	2	9	23	2	36
6	Житомирське училище	-	9	33	2	44
7	Вінницьке училище	1	8	18	-	27
8	Любарське училище	1	4	13	-	18
9	Канівське училище	-	-	12	3	15
10	Овруцьке училище	-	-	5	-	5
11	Барська «семінарія»	-	1	4	-	5
12	Львівська «академія»	2	1	2	-	5
13	Острозька «семінарія»	-	1	2	-	3
14	Шаргородське училище	-	1	-	-	1
15	Золочівське училище	-	1	-	-	1
16	Станіславське училище	-	-	1	-	1
17	Бучацька «колегія»	-	-	1	-	1
18	Краківська «академія»	-	-	1	-	1
19	Віленська «академія»	1	-	-	-	1
	Усіх	44	58	155	11	268

// Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – С. 305-306.

Додаток Е

Відомості про причини єпитимій на духовенство Київської єпархії упродовж 1800-1917 рр.

№ п/п	Причини єпитимій	Священикам	Дияконам	Дячкам	Псаломникам	Паламарям	Всього
1.	Слідство і суд за побиття, образи та грубе ставлення до парафіян, хабарництво, розтрату, привласнення церковних грошей і майна, розповсюдження неправдивих чуток та ін.	1497	150	283	192	97	2219
2.	Побут (сімейні стосунки, пияцтво, гра в карти, позашлюбні зв'язки, сварки, бійки та ін.).	803	192	538	304	235	2072
3.	Скарги парафіян на образи, побої, крадіжки, не допуск до виконання треб, захоплення землі і майна, не сплату боргів та ін.	1530	65	74	123	20	1812
4.	Взаємини в середині кліру (скарги, образи, сварки, бійки та ін.).						597
5.	Неблаговидні, непорядні вчинки (грубість, образи, сварки, бійки та ін.)	264	23	50		18	355
6.	Зловживання по службі (розтрата, привласнення церковних грошей, майна, будівельного матеріалу для церкви та ін.).	282	3	22	6	34	347
7.	Пияцтво.	150	11	75		26	262
8.	Штрафи, догани, призначення поклонів священикам за не здійснення обрядів, треб, урочистих літургій, не виділення утримання вдовам і сиротам, несвоєчасну висилку метричних книг, виписів, самовільну відлучку з парафій, неправдиві доноси та ін. проступки по службі.	150					150
9.	Взаємини священиків (скарги про втручання у справи парафій, образи, побої, сварки та ін.).	129					129
10.	Крадіжки	52	8	30		20	110
11.	Самовільна відлучка з парафій	40	9	15		34	98
12.	Слідство і суд за побиття, образи, грубе ставлення до парафіян, хабарництво, привласнення, розтрату церковних грошей і майна, сварки, бійки, позашлюбні зв'язки та ін.	70	18	5		2	95
13.	Протизаконні вчинки.	73		12			85
14.	Незаконне надання притулку селянам священно- і церковнослужителями						49
15.	Незаконне надання притулку священно- і						47

	церковнослужителями особам без письмового дозволу						
16.	Призначення епитимій за позашлюбні стосунки, пияцтво, грубість, образи, вбивство та ін.	24	6	12	1	3	46
17.	Позашлюбні зв'язки священників, народження позашлюбних дітей та ін.	43					43
18.	Вимагання священників за здійснення треб.	37					37
19.	Сварки, бійки, позашлюбні зв'язки, неробство дячків та ін. вчинки.			36			36
20.	Побут причетників (пияцтво, позашлюбні зв'язки та ін.)						30
21.	Скарги благочинних на священників за грубість, непослух, образи	24					24
22.	Відмова священників від здійснення релігійних треб.	23					23
23.	Бродяжництво священно- та церковнослужителів, їх синів						22
24.	Направлення на роботи в Митрополичий дім за пияцтво, крадіжки, сварки, бійки та ін. вчинки.			16		5	21
25.	Призначення епитимій священникам за незаконне надання притулку, пияцтво, неблаговидні вчинки по службі	20					20
26.	Відбування епитимій у монастирях священно- і церковнослужителями за «непослух» по службі, пияцтво грубість, позашлюбні стосунки та ін. проступки.						19
27.	Заборона священникам священнослужіння за різні проступки по службі чи в побуті.	15					15
28.	Скарги вдів і дітей священників за «образи і утиски» новопризначених священників.	13					13
29.	Взаємини священників з протоіереями (образи, грубість).						11
30.	Сімейні відносини дяконів, виховання дітей, позашлюбні стосунки та ін.		10				10
31.	Призначення епитимій дяконам, дячкам, паламарям за крадіжки, побиття, позашлюбні зв'язки та ін.						8
32.	Порушення священниками ритуалу вінчання	6					6
33.	Незаконне надання священниками притулку дворовим людям	5					5
34.	Призначення епитимій священникам за побиття селян, убивство.	5					5
35.	Призначення епитимій священникам за позашлюбні стосунки, насилля	5					5
Всього		5260	495	1168	626	494	8826

// Підраховано автором за матеріалами 127 фонду «Київська духовна консисторія» ЦДАК України.

Наукове видання

В. С. Тацієнко

**ПОВСЯКДЕННЯ ПРАВОСЛАВНОГО
СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 27.06.2018 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 13,02

Тираж 300 прим. Замовлення № 559

Видавець і виготівник “Сочінський М. М.”

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77,

(067) 104-64-88, (093) 117-08-86,

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com